SRIVENKATACHALA ITIHASAMALA

श्रीवेङ्कटेश इतिहासमाला

EDITED BY

Rajasevasakta

wan Bahadur Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D.

Published under the authority of

A. RANGANATHA MUDALIAR AVL., B.A., B.L.,

Commissioner

ri-Tirupati Devasthanam Committee, Tirupati.

1937.

तिरुमलै तिरुपदि देवस्थान ग्रन्थावलिः श्रीः

श्रीवेंकटावलेतिहासमाला श्रीमदनन्तार्यगुम्भिता ॥

राजसेवासक्तैः दिवान्बहदूर् डाक्टर् शाखोद्धे कृष्णस्वाम्यय्यङ्गार्यैः परिशोधिता

देवस्थानसभाष्यक्षेः रङ्गनाथमुदालेवर्यैः प्रकाशिता

१९३७ (संवत्सरे)

SRIVENKATACH ** A ITIHASAMALA

The Garland of Historical Tales of the Hill of Venkata (Tirupati)

INTRODUCTION

This is a work which professes to be a historical account of the various arrangements that were made from time to time for the conduct of worship in the temple on the hill at Vēngadam. It is not a regular history of the temple in the sense that it gives an account of the temple from its origin down to the time of writing of this account, but is more or less a record of certain important incidents in its history. The whole account consists of seven chapters dealing with the topics connected with the contesting claims of Saivas and Vaishnavas to the temple, the settlement arrived at as a result of the discussion between the contesting claimants, arrangements ordered in consequence thereof by Vaishnava teacher Rāmānuja through the local ruler Yādava Rāja. This is followed by the further arrangements that were called for and made subsequent to this, but all of them more or less during the life and under the commands of Ramanuja. It may therefore be taken to be an account of what was done to the temple by Rāmānuja and does not purport to give the history of the shrine either in the period previous to Rāmānuja regarding which some allusions could be found here and there, and naturally nothing for the subsequent period. The work therefore deals as it were with one particular period of its history, which is comprised perhaps in the century after Christ, 1050 to 1150.

First Stabaka

Our Lord God residing in immeasurable happiness in Vaikuntham, the Lord of the Goddess Śrī and surrounded by those who had obtained eternal release, in his infinite mercy decided to come down upon earth in order to save those struggling in the sea of life without knowing how to get out of it. He regarded it as his mission to come on to the earth in a visible form to provide the means of saving themselves for those struggling in great suffering in worldly life. He therefore assumed the form of an image at Tirupati, and placed himself there as the saviour of mankind. His right hand is held in a position inviting all beings to come to him as the highest protector, and the left placed on the corresponding thigh in such a position as if to indicate that, to those devoted to him, the sea of life (samsara) is only knee deep. This gives indication to the people that to those who devote themselves to the worship of God manifesting Himself in Tirupati, worldly life need have none of the fears generally associated with it. That he came to the earth on this merciful mission is a fact known to all.

In the second section of the current Brahmakalpa (the age of Brahma), in the second section in the ruling period of the 7th Manu and at the commencement of the age of the 8th Mahākali, there was a large assemblage of Rishis and others in a great sacrifice that was celebrated in the forest of Naimiśa. In that assembly the great Sūta well versed in all the Purāṇas and the Itihāsas related the holy history of the hill Vēngadam and all that was likely to happen after that time.

Among these future occurrences is the story of a Tondamān Chakravarti who was going to be born after the commencement of the era of Vikrama, and before the commencement of the current Sālivāhana era. He was, among those devoted to the God at Vēngadam, the most prominent.

In order that the devotee of Vēnkatēśvara might become victorious over his enemies, the God gave him his own conch and the discus. From that time onwards the God at Tirupati remained without these two characteristic weapons, as if to exhibit his great generosity to this devotee of His.

During this period the world was suffering from the evils of the Kali age, and people went about without any regard to the regulations of $Varn\bar{a}\acute{s}rama$ (the differences of groups and the progressive order of life constituting the essential feature of the Hindu Dharma or rule of life). The ruling princes adopted other religious persuasions. Temples were neglected and even destroyed, and there was loss of Dharma the world over. Large numbers of people became $P\bar{a}shandis$ (ascetics of the heretical sects).

Having seen these, God in his infinite mercy ordered Ananta Alvān (the great serpant Śēsha who forms his bed generally), to go into the world and re-establish the orthodox Hindu order by destroying heretics.

Ananta in due submission to the order thus delivered, came down on earth and was born in Bhūtapuri (Śrī Perum Pūdūr) near Madras in the Tonḍamanḍalam division of the Tamil country as the son of a Kēśava Sōmayāji of the Hārita Gōtra in the year of Kali 4118, Sālivāhana Śaka 938 past, the year *Pingala*, month Chaitra and the *nakshatra* Ārdra.

This was Rāmānuja. He acquired expert acknowledge in all the Śāstras in course of time and mastered the Veda of Sanskrit and Tamil completely, and, having defeated all the teachers of the heretical sects, he re-established the orthodox teaching of Vaishnavism and had settled down in the holiest of the holy Vaishnava temples, Śrīrangam.

In this state of affairs it happened that in Vēngadam the Vaikhānasas (followers of the Vaikhānasa āgama) who were entrusted with the conduct of the worship in the temple there, failed in their duty, and, having been punished by the local ruler, Yādavarāja of Nārāyaṇavaram, quitted the place and emigrated elsewhere.

While in this manner the more elderly Vaikhānasa Vaishņavas had left the place, and as there were not, among those that stayed behind, people sufficiently learned in the Vaikhānasa way of life (Dharma), some of the Saivas near about took the opportunity to prejudice the Yādava Rāja pē', ninet the Vaikhānasa Vaishnavas gradually.

Therefore they urged that in this temple everything would have to be conducted according to the prescription for worship laid down in the Saiva Āgamaṣ.

Having heard this, the Yādavarāja began to ponder seriously over the matter, and, having known that for some considerable period of time the place was regarded as a Vaishnava holy place and that worship was being conducted by the Vaishnavas according to the Vaikhānasa Āgama, he thought he should not commit himself to any course of action without proper investigation, notwithstanding what the Saivas urged.

The Vaishnavas that were left in Tirupati feeling themselves not competent to discuss with the Saivas on equal terms gave a detailed report of what took place to Rāmānuja then in residence in Śrīrangam.

On receipt of this information Rāmānuja set forward immediately from Śrīrangam. Having reached Tirupati, he intimated the Yādavarāja of his arrival and offered to explain satisfactorily all the objections that the Śaivas put forward against Tirupati being regarded a Vaishņava shrine, and prove to the satisfaction of the Yādavarāja, on the authority of the Sastras, that Vēnkaṭāchala was the hill of Vishņu, and remove his doubt in regard to the matter. He informed the Raja he undertook the journey from Śrīrangam specially with a view to this.

Having been thus assured, the Yādavarāja brought together a great assembly of learned men both from among the Śaivas and from the Vaishņavas, and having brought them together proposed the subject for their discussion in the proper form.

The Saivas stated that Kumārasvāmi obtained his father's (Siva's permission and arrived at Vēnkatagiri (Tirupati) and set up to perform his penance on the bank of a holy tank, according to Vāmana Purāna. There standing, with his feet touching the ground, on the south bank of the Svāmi Pushkarini wearing a coiffure of matted locks and keeping aside the warlike weapons as unsuitable to an ascetic, Skanda shows himself in the form of an image to enable people to offer him worship and thus fulfil their cherished

THE SAIVA CLAIM

They said that the God who manifested himself in the temple on the south bank of the tank of $Sv\bar{a}mi~Pushkarini~$ was no other than the worshipful Skanda. They gave as a reason for this that the name $Sv\bar{a}mi~$ is peculiarly applicable to him as forming part of Kumārasvāmi which is the acknowledged name of Subrahmaṇya. The holy tank near the temple goes also by his name as belonging to him. There is nothing strange about it, they urged, as other names are similarly attributed in use, such as Bhīmasēna being generally called Bhīma and Satyabhāma being generally called Bhāma.

They quoted for authority the Vāmana Purāṇa which contains a section illustrative of the holiness of Venkatachala. Skanda is said to have consulted his father in regard to a place peculiarly holy to Vishnu, for performing a penance and getting rid of the sin of killing the Asura Tāraka. The father, Śiva, advised the son to go to Vēnkaṭāchala as the holiest of the holy places of Vishnu. Skanda went to Vēnkaṭāchala and performed his penance on the bank of a tank, according to Vāmana Purāna, part ii. He there found Vāyu (god of the air) also similarly performing penance, and, having paid his respects to him, he also set up there to do likewise. Therefore they urged that the God there ought to be regarded as God Kumārasvāmi. Being in the position of one performing a penance, they said, the God is there exhibited without his extra hands and characteristic weapons, For these and for many other good reasons they urged the place is really a holy place of Skanda, not Vishnu.

They pointed out further that for some time past some Vaishnavas took possession of the place and having there set up some of the Vaishnava images which did not exist in the temple before, took possession of the temple and conducted worship there as though it were a Vaishnava shrine, thus making people believe that it was a Vishnu temple; but in actual truth that was a Saiva holy place without a doubt owing to the merits of the penance that Skanda had perfor there.

wishes. Therefore they stated that the place where Skanda performed penance in the hill Vēngaḍam must be regarded as a Śaiva holy place.

They further asserted that this image of God cannot be said to be Vishņu. The weapons characteristic of Vishņu, such as the conch and the discus were not seen in the image; while the matted locks and $n\bar{a}ga$ (serpent) ornaments characteristic of other Gods are seen on the image. Therefore the image cannot be regarded as that of Vishnu.

Rāmānuja's Answer: Before God Śrīnivāsa appeared on this hill, Brahma, Rudra and the other gods besides several Rishis are stated to have already begun performing penance there. If so, would it not be madness to state that one of those performing penance should be singled out as being exclusively associated with this hill and as giving it sanctity? Further than this, in the self-same Vāmana Purāṇa, in chapter 14, Vēnkaṭāchalam is held up as a very holy place dedicated to Vishṇu, whose temple was on the south bank of the Svāmi Pushkarṇi. In the same Vāmana Purāṇa, in several other contexts, the place is described as the residence of Vishṇu in the form of Varāha, and in the form of Śrīnivāsa. It is further stated to be a place fit for the residence of those devoted to Vishṇu. Therefore it is clear that it was regarded as a place holy to Vishṇu and not to any other.

In the same manner, the Varāha Purāṇa states that Vēnkaṭāchalam was the temple of Varāha-Vāsudēva in the colloquy between Dharaṇi (the earth) and Varāha in the first chapter of the Vēnkaṭachala Mahātmya section. There is an equally clear statement to this effect in the Padma Purāṇa in chapter 24.1, and in the Garuḍa Purāṇa in the colloquy between Arundati and Vasishṭa, in chapter 63. Similarly this hill is stated to be a Vishṇu-kshētra in the Brahmānḍapurāṇa in the colloquy between Bhrigu and Nārada. So also other Purāṇas make similar statements.

In addition to these clear statements, all the Purāṇas state that this hill was the *Krīḍa-parvata*, (sporting hill) in Vaikunṭha wherefrom it was brought down by Garuḍa. In consequence, this hill is called the Vaikunṭha-

giri, Garuḍāchalam and by other similar names. These would make it clear that the hill was sacred to Vishņu. More than this *Vaidika* Brahmans on occasions of the performance of ceremonies prescribed in the Śrutis and Smṛitis indicate this place as Varāha Kshētra. There is not much use in repeating the statement again and again. Even the Veda which is acknowledged to have no beginning, speaks of this hill as a hill holy to Vishņu in the Rig-Veda (Eighth Ashṭaka, eighth chapter and section 13).

On this clear exposition by Rāmānuja that the hill Vēnkaṭāchala was a hill dedicated to Vishņu, the Yādava Rāja became quite clear in his mind that there was no reason for regarding the Śaiva contention as deserving of any serious consideration.

Second Stabaka

 $R\bar{a}m\bar{a}nuja$: "The Śaivas assert that the name Svāmi Pushkariņi indicates clear association with Kumārasvāmi." This name was given to it because Kumārasvāmi performed his penance on the bank of this tank. The statement that, for this reason, the tank belongs to Skanda is not worthy of acceptance.

The meaning of the term Svāmi Pushkariņi is that this tank is the lord of all similar tanks in the world. It is a term indicative of leadership or excellence. It is so explained in the Purāṇas, and the Sanskrit compound is so explained. Therefore the term Svāmi cannot be held to apply to Kumārasvāmi as an abbreviation.

Moreover the term Svāmi can convey Śrīman Nārāyaṇa as he is the creator, protector and destroyer of all the worlds. Association with such an unparallelled leader's name might as well be connoted by the term, if we make the first part of the compound a word in the genitive case which would not offend against Sanskrit grammar.

On the bank of that tank there are several beings engaged in the performance of penance. Kumarasvami is just one of them. The tank therefore cannot be the holy tank of Kumara. Among the authorities quoted by my rivals in support of

Garuḍa from Vaikunṭha, it follows that the tank of divine holiness was also the same God's sporting tank. If so, it cannot follow that the name Svāmi Pushkariṇi was given to the tank because of Skanda performing his penance on the bank of this tank. "Therefore it is clear", he said, "that you are in no position to give an effective reply to the arguments adduced by Rāmānuja Muni to establish that there was no manner of a connection between this tank and any other God, and therefore what Rāmānuja Muni had actually proved seemed quite adequate to establish his contention. What remains to be done therefore is only whether the God represented by the image on the south bank of the tank is Vishṇu or Skanda. Even in regard to that, I shall ask Rāmānuja Muni to state what he may have to adduce as satisfactory reason." So saying he addressed Rāmānuja with much attention and respect.

Yādava Rāja: Addressing sage Rāmānuja, the Yādava Rāja said:—"It was clearly demonstrated, by what the sage had already urged as evidence, that the shrine on the south bank of the Svāmi Pushkarini was a Vaishņava holy place, and that the tank itself was a Vaishņava holy tank. He said that he was prepared to accept that position; but wanted that Rāmānuja should put it beyond a doubt by evidence that the deity on the south bank was Mahāvishņu, and no other god." Thus addressed by the Rāja, Rāmānuja put forward his arguments as follows—

Rāmānuja: Bespeaking the Rāja's attention, Rāmānuja said "It was well recognised by all that the deity on the south bank of the tank was Vishnu and no other, and there was little in it that required to be proved by him. That the lord on the hill Vēnkata was only Madhusūdana without an equal, and there is not the slightest reason to suspect that the deity there is any other god. To say that he is Skanda is to assert that the light emitted by the fire-fly is sunlight. Proceeding to evidence, the Purāṇas which are accepted and read as authoritative holy books, all of them declare without a doubt that the deity on the south bank is no other than Nārāyaṇa, the lord of Śrī (goddess Lakshmī). In the first chapter of the second part of the Varāha Purāṇa God Varāha himself is made to say that Śrīnivāsa appeared on the south

giri Garudāchalam and by other similar names. These would make it clear that the hill was sacred to Vishņu. More than this Vaidika Brahmans on occasions of the performance of ceremonies prescribed in the Srutis and Smritis indicate this place as Varāha Kshētra. There is not much use in repeating the statement again and again. Even the Veda which is acknowledged to have no beginning, speaks of this hill as a hill holy to Vishņu in the Rig-Veda (Eighth Ashṭaka, eighth chapter and section 13).

On this clear exposition by Rāmānuja that the hill Vēnkaṭāchalə was a hill dedicated to Vishņu, the Yādava Rāja became quite clear in his mind that there was no reason for regarding the Śaiva contention as deserving of any serious consideration.

Second Stabaka

Rāmānuja: "The Śaivas assert that the name Svāmi Pushkariņi indicates clear association with Kumārasvāmi." This name was given to it because Kumārasvāmi performed his penance on the bank of this tank. The statement that, for this reason, the tank belongs to Skanda is not worthy of acceptance.

The meaning of the term Svāmi Pushkarini is that this tank is the lord of all similar tanks in the world. It is a term indicative of leadership or excellence. It is so explained in the Purāṇas, and the Sanskrit compound is so explained. Therefore the term Svāmi cannot be held to apply to Kumārasvāmi as an abbreviation.

Moreover the term Svāmi can convey Śrīman Nārāyaṇa as he is the creator, protector and destroyer of all the worlds. Association with such an unparallelled leader's name might as well be connoted by the term, if we make the first part of the compound a word in the genitive case which would not offend against Sanskrit grammar.

On the bank of that tank there are several beings engaged in the performance of penance. Kumārasvāmi is just one of them. The tank therefore cannot be the holy tank of Kumāra. Among the authorities quoted by my rivals in support of Garuḍa from Vaikunṭha, it follows that the tank of divine holiness was also the same God's sporting tank. If so, it cannot follow that the name Svāmi Pushkariṇi was given to the tank because of Skanda performing his penance on the bank of this tank. "Therefore it is clear", he said, "that you are in no position to give an effective reply to the arguments adduced by Rāmānuja Muni to establish that there was no manner of a connection between this tank and any other God, and therefore what Rāmānuja Muni had actually proved seemed quite adequate to establish his contention. What remains to be done therefore is only whether the God represented by the image on the south bank of the tank is Vishṇu or Skanda. Even in regard to that, I shall ask Rāmānuja Muni to state what he may have to adduce as satisfactory reason." So saying he addressed Rāmānuja with much attention and respect.

Yādava Rāja: Addressing sage Rāmānuja, the Yādava Rāja said:—"It was clearly demonstrated, by what the sage had already urged as evidence, that the shrine on the south bank of the Svāmi Pushkarini was a Vaishnava holy place, and that the tank itself was a Vaishnava holy tank. He said that he was prepared to accept that position; but wanted that Rāmānuja should put it beyond a doubt by evidence that the deity on the south bank was Mahāvishnu, and no other god." Thus addressed by the Rāja, Rāmānuja put forward his arguments as follows—

Rāmānuja: Bespeaking the Rāja's attention, Rāmānuja said "It was well recognised by all that the deity on the south bank of the tank was Vishņu and no other, and there was little in it that required to be proved by him. That the lord on the hill Vēnkaṭa was only Madhusūdana without an equal, and there is not the slightest reason to suspect that the deity there is any other god. To say that he is Skanda is to assert that the light emitted by the fire-fly is sunlight. Proceeding to evidence, the Purāṇas which are accepted and read as authoritative holy books, all of them declare without a doubt that the deity on the south bank is no other than Nārāyaṇa, the lord of Śrī (goddess Lakshmī). In the first chapter of the second part of the Varāha Purāṇa God Varāha himself is made to say that Śrīnivāsa appeared on the south

bank of the tank to grant the boon praved for by Vavu (god of the air) who was in penance for the purpose. He also stated that Śrīnivāsa was going to remain there to the end of the kalpa (one of the greater periods of time) and was going to be worshipped by Kumārasvāmi (Skanda or Subrahmanya). In the face of the statement, it cannot be argued that the Śrīnivāsa is Skanda. Further it is stated that Skanda performed a penance in the presence of Śrīnivāsa with a view to get rid of the evil attaching to him by his killing the Asura Tāraka. How then can Skanda the worshipper be transformed into Skanda the object of worship. It is not only in this Purāņa, but in several of the Purāņas describing the great merits of Vēnkatāchala, it is clearly stated that Śrīnivāsa and Varāha, both of them forms of Vishnu, were respectively on the south and west banks of the holy tank under reference. More than this the Bhavishyottarapurāna recounts a colloquy which took place between Śrīnivāsa and Varāha. Śrīnivāsa married Padmāvatī, the daughter of Ākāśa Rāja, it is stated in the Puranas that both Varaha and his consort Bhūmi (the goddess of earth) were invited. Thus there are many stories in the Purānas which state that both Śrīnivāsa and Varāha were separately enshrined on the south and west banks of the tank. Much more than this, as we stated already in the first stabaka, the term sirimbidasya used in the Rig Veda, Eighth Ashtaka, eighth chapter, 13th Varga (section) is explained as referring to Śrīnivāsa. The deity in this shrine has a single face and four arms, while it is stated that Skanda at birth had only one head and two hands; and that when it came to a question of being nursed by the Pleides (Krittikä) he is said to have acquired six faces and twelve Further than this when Skanda resolved to go to Vēnkatāchala for performing penance, he is said, by the Saivas, to have given up all his weapons. This is obviously an error, as others who went on a similar purpose, such as Rāghava (Vishņu as Rama) and the Pāṇḍavas when they went to perform penance carried their weapons with them. The Vāmana Purāņa in chapters 22 and 23 states clearly that when Skanda went to perform penance he carried all his weapons with him. It is not stated elsewhere in the work that he laid

acceptable to god Srīnivāsa. Even in the Śāstras, bilva (marmelos) is included among the articles with which pūja (worship) is to be performed on an equal footing with tulusi (basil). That bilva is acceptable to Lakshmi is stated clearly in the Śrīsūkta (prayer addressed to Lakshmī). The Hārītasmrti mentions bilva as one of the principal objects of use for worship. Coming down to evidence, the Varaha Purana, in part i, chapter 45/13, describes the appearance of Śrinivasa on Vēnkatāchalam to Daśaratha, and it is stated there that the rishis who were living on the south bank of the Svami Pushkarini performing penance worshipped him on occasions with bilva. In the second part of the same Purana, chapter 9, it is stated that Mahālakshmī generally resides in gardens where bilva is cultivated. Thus it is clear from the statements in the Śruti, Smrti, Itihāsa and Purāna that worship with bilva is appropriate to Vishnu.

Vishnu is stated to have allowed his hair to grow into matted locks in several of his avatars. The existence of the matted locks therefore need not be held to detract from the Vaishnava character of the image. In the Sri Bhagayata. book ii, chapter 5, in the colloquy between emperor Nimi and the sage Navavogiśvara, it is laid down clearly that on special occasions worship may be offered to Vishnu wearing a coiffure of matted locks. Similarly in the 12th chapter of the Pancharātra, the Sātvata Samhita, one is advised to contemplate Vishnu as having a coiffure of matted locks and a heard, carrying in his one hand the danda (a stick of paläśa or aśraka carried by Sanyāsis and Brahmacharis) and kamandala in another and as wearing a garland of lotus seeds. Similarly Vishnu is described to have worn matted locks in several avataras. It cannot therefore be held that the wearing of matted locks is the characteristic of other gods only. More than this the Skanda Purāṇa in part I, chapter 10, states that Śrīnivāsa wore the matted locks when he appeared in Venkaṭāchala. A similar statement is made in Vāmana Purāṇa chapter 34/15.

It is stated in Skanda, Vāmana, Varāha, Pādma and other Purāṇas that, at the request of Brahma and of other Gods

bank of the tank to grant the boon prayed for by Vāyu (god of the air) who was in penance for the purpose. He also stated that Śrīnivāsa was going to remain there to the end of the kalna (one of the greater periods of time) and was going to be worshipped by Kumārasvāmi (Skanda or Subrahmanya). In the face of the statement, it cannot be argued that the Śrīnivāsa is Skanda. Further it is stated that Skanda performed a penance in the presence of Śrīnivāsa with a view to get rid of the evil attaching to him by his killing the Asura Tāraka. How then can Skanda the worshipper be transformed into Skanda the object of worship. It is not only in this Purāņa, but in several of the Purānas describing the great merits of Vēnkaţāchala, it is clearly stated that Śrīnivāsa and Varāha, both of them forms of Vishnu, were respectively on the south and west banks of the holy tank under reference. More than this the Bhavishyottarapurāna recounts a colloguy which took place between Śrīnivāsa and Varāha. Śrīnivāsa married Padmāvatī, the daughter of Ākāśa Rāja, it is stated in the Purānas that both Varāha and his consort Bhūmi (the goddess of earth) were invited. Thus there are many stories in the Puranas which state that both Śrīnivāsa and Varāha were separately enshrined on the south and west banks of the tank. Much more than this, as we stated already in the first stabaka, the term sirīmbidasya used in the Rig Veda, Eighth Ashtaka, eighth chapter, 13th Varga (section) is explained as referring to Śrīnivāsa. The deity in this shrine has a single face and four arms, while it is stated that Skanda at birth had only one head and two hands; and that when it came to a question of being nursed by the Pleides (Krittikā) he is said to have acquired six faces and twelve Further than this when Skanda resolved to go to Venkatachala for performing penance, he is said, by the Saivas, to have given up all his weapons. This is obviously an error, as others who went on a similar purpose, such as Rāghava (Vishnu as Rama) and the Pāndavas when they went to perform penance carried their weapons with them. Vāmana Purāna in chapters 22 and 23 states clearly that when Skanda went to perform penance he carried all his weapons with him. It is not stated elsewhere in the work that he laid

acceptable to god Śrīnivāsa. Even in the Śāstras, bilva (marmelos) is included among the articles with which pūja (worship) is to be performed on an equal footing with tulasi (basil). That bilva is acceptable to Lakshmi is stated clearly in the Śrīsūkta (prayer addressed to Lakshmī). The Hārītasmrti mentions bilva as one of the principal objects of use for worship. Coming down to evidence, the Varāha Purāna, in part i, chapter 45/13, describes the appearance of Śrīnivāsa on Vēnkatāchalam to Daśaratha, and it is stated there that the rishis who were living on the south bank of the Svāmi Pushkarini performing penance worshipped him on occasions with bilva. In the second part of the same Purāna, chapter 9, it is stated that Mahālakshmī generally resides in gardens where bilva is cultivated. Thus it is clear from the statements in the Śruti, Smrti, Itihāsa and Purāna that worship with bilva is appropriate to Vishnu.

Vishnu is stated to have allowed his hair to grow into matted locks in several of his avatars. The existence of the matted locks therefore need not be held to detract from the Vaishņava character of the image. In the Śrī Bhāgavata, book ii, chapter 5, in the colloquy between emperor Nimi and the sage Navayogīśvara, it is laid down clearly that on special occasions worship may be offered to Vishnu wearing a coiffure of matted locks. Similarly in the 12th chapter of the Pancharātra, the Sātvata Samhita, one is advised to contemplate Vishnu as having a coiffure of matted locks and a beard, carrying in his one hand the danda (a stick of palāśa or aśvaka carried by Sanyāsis and Brahmacharis) and kamandala in another and as wearing a garland of lotus seeds. Similarly Vishnu is described to have worn matted locks in several avataras. It cannot therefore be held that the wearing of matted locks is the characteristic of other gods only. More than this the Skanda Purāṇa in part I, chapter 10, states that Śrīnivāsa wore the matted locks when he appeared in Vēnkațāchala. A similar statement is made in Vāmana Purāņa, chapter 34/15.

It is stated in Skanda, Vāmana, Varāha, Pādma and other Purāṇas that, at the request of Brahma and of other Gods,

Vishnu suppressed his fearsome form and assumed a more pleasant looking shape. In the Pādma Purāņa, chapter 26/3, Vishnu is said to have been dressed up in cloth carrying figures of naga. In chapter 27/4 of the same work he is said to be wearing matted locks. In chapter 33/10 a fearsome form and a pleasant form are both described as forms alike of Vishnu. In the Bhavishvottara Purāna, chapter 11, it is stated that Ākāśa Rāja presented jewels made in the form of cobras to Śrīnivāsa on the occasion of his marriage with the Rāja's daughter Padmāvati. In the esoteric sections of the Bhavishyottara Purāna, Śrīnivāsa is said to have worn jewels in the form of Nagas, where Paramēśvara expounds Śrīnivāsa to Pārvati. The Brahmānda Purāna, chapter 2, states that the great Nāga Ādiśēsha serves as all kinds of dress and decorative ornaments. In Pādma Purāna, chapter 34/11, Śrīnivāsa is said to reside along with Lakshmi on the hill which was an incarnation of Ādiśēsha. In the Brahmanda Purāna, in the chapter containing Vēnkatēśa Sahasranāma. Vishnu is stated to have matted locks, the conch and the weapon śakti (a javelin or short double sword used as a throw weapon), and jewels in the form of cobras. It is further stated that God there appeared in both the forms. It is therefore clear that jewels in the shape of Naga were always worn by Śrīnivasa. It cannot therefore be said that that form of jewel is peculiar only to other gods. Further, since we have now offered proof, it is wrong to regard these features, the use of bilva. the absence of the conch and discus and the wearing of the matted locks and naga jewels as necessarily peculiar to other gods. It would be equally clear that, if these are peculiar to Siva as our opponents say, they could hardly be appropriate to These contentions are therefore clearly baseless. Skanda.

The image of god that appears before us has the mark of Śrīvatsa, and carries Lakshmī on his chest. These make it clear that He is God Nārāyaṇa and nobody else. Nārāyaṇa is stated to be the only primeval being. Brahma and Śiva and other gods sprang from him. Nārāyaṇa is again stated to be the creator of the universe, its protector and ultimate destroyer. That it is from this primeval Supreme that Brahma, Śiva and others arose is stated clearly in the Upanishads. If

Nārāyaṇa is the cause of creation, protection and destruction, and, as the cause can contain features that appear in the consequence, the wearing of the matted locks and the $n\bar{a}ga$ jewel is but an indication that Brahma and Siva emanated from him. This form of Vishṇu is described with the same features in the Sātvata Samhita. In the Pādma Purāṇa, chapters 27/3, these powers are ascribed to Vishṇu, and he is also stated to be surrounded by the various powers to carry out these functions. It therefore becomes clear that the features pointed out by our opponents as peculiar to other gods become as much features of Vishnu.

The next point for consideration is what the quotation from the Pādma Purāna above conveys, namely, that Nārāyana is the primary cause of all that exists. Purāṇa, chapter 24 (end of the chapter) states that the form of Śrīnivāsa is the primal form of Nārāyana himself. It is in conformity with this that Pey Alvar describes him as exhibiting the two forms, namely, that of Vishnu and Siva. In chapter 21/2 of the same work, it is stated that Vāyu made an incantation of the saving mantra Rama, and that Skanda did so also, having obtained the mantra from his father Siva. The Brahmanda Purana, chapter 2, and Brahma Purana chapter 2 alike, state that it was Adiśesha that became the sporting hill of God and thus gained the enjoyment of God's perpetual presence on him. Both Varāha Purāna, part II. chapter 3, and Padma Purana, chapter 32/10 state clearly that Śrīnivāsa came down to the earth at the commencement Therefore the god whose image is on the of Kritayuga. southern bank of the Svāmi Pushkarini with all the features, such as the wearing of the matted locks, the cobra ornaments, worship with bilva, etc., is no other than Śrīnivāsa, the consort of Lakshmī, the lord of Vaikuntha, who came to reside in Vēnkatāchalam, worshipped by Skanda, Mahādēva and others. It is thus clear that He is Śrīman Nārāyana and no other like Skanda or Śiva.

When Rāmānuja thus concluded his arguments, the Yādava Rāja told the Śaivas that he felt convinced that their arguments were all satisfactorily met by Rāmānuja, and that,

if they had anything further to urge, they might do so the next day, and requested Rāmānuja that further arguments will continue on the following day. When again they assembled, the Saivas urged that the deity on the south bank of · Svāmi Pushkariņi is either Skanda or Mahādēva, and if not, it must be Harihara; but it never could be Vishnu. They urged in support that the emblems of Vishnu were not incompatible with the deity being Skanda, as the Vamana Purāṇa, chapter 21/2 where the origin of Skanda is recounted by Brhaspati, it is stated clearly that Skanda had a part of Vishnu in him. Since Skanda is said to have one head and two arms, or six heads and twelve arms, it may not be inappropriate if sometimes he had one head and four arms. If, however, this is objected to, we claim the image to be that of Mahādēva on the same argument as the Vaishnavas who claim these peculiar features as not unsuitable to Vishnu, the primal cause of the universe, as we claim Mahādēva to be the primal cause. Even otherwise since the Vaishnavas claim that the god is Vishnu, because of some of the Vaishnava Āgamas, so we call him Śiva because of the Śaiva signs in the image. Again if it is inappropriate to regard him as Mahādēva, he is certainly Harihara, since the signs of both Vishnu and Siva are found in the image, and even Vaishnava saints have so described them. Therefore in Skanda Purāṇa chapter 8, Śrīnivāsa is described as Mahādēva, as also in several other places, where the two terms are used together. Therefore we may be certain that it is Harihara and nobody Similarly in the Padma Purāna, chapter 27/4 describing the coming down of the God, he is said to have worn face mark resting upon a base resembling that of the eighth day moon. This part moon is a characteristic of Siva, and is generally associated with him. Therefore the image must be regarded as that of Harihara. Any other contention beyond the three seems to us unacceptable.

The Yādava Rāja replied that he could not agree with the Śaivas in respect of the image being regarded as either Skanda or Mahādēva, but whether it could be Harihara, he would ascertain from Rāmānuja himself. Rāmānuja replied that all that was urged by the Śaivas was wrong. In chapter

10 of the Bhagavat Gita, Krishna says everything that exists has a part of Vishņu in it, and therefore even Skanda and Mahādēva must necessarily contain a part of Vishņu. It does not require much further argument. In the Vamana Purāṇa, chapter 21/2, it is stated that Skanda is said to have had his three baths daily and worshipped Nārāyaṇa in the presence of Vāyu who was also there performing his penance. Since he is said to be contemplating upon Nārāyaṇa to get rid of the sin of killing Tārakāsura, and since, in chapter 24/5 of the same work, Vāyu is said to be performing penance long since to God Śrīnivāsa in the same place, and since Skanda is said to have been worshipping Śrīnivāsa ever since, it would be absurd to say that the worshipping Skanda and the worshipped Śrīnivāsa are one and the same.

Further, another question arises. It is admitted that on the south bank of the tank, there is an image of a god enshrined in a temple. It is stated equally clearly in the same Purānas that Skanda came there to perform penance to Vishnu to get rid of the sin of his having killed Tārakāsura in battle. These Puranas again say that in the same place God Śrīnivāsa appeared for the benefit of Brahma and the other Devas, the Brahmarishis and Rajarishis and others who were performing penance there with the same object. question therefore airses whether the God referred to as being on the south bank of the tank is, in the circumstances, Skanda or Śrīnivāsa. It can hardly be Subrahmanya because he is said to have come there to get rid of his sin by penance, attracted towards the place for gaining the grace of Vishnu, and therefore one among the many like Brahma and others who were similarly engaged. How can Skanda then be regarded as the object of worship to the others? More than this, the same Purānas assert that Skanda came daily from the Kumāra Dhārikā to offer worship to Śrīnivāsa, and therefore it cannot be said, on their authority, that Skanda's habitual residence was on the south bank of the Svāmi Pushkarini. Nor is this fact of the establishment of Skanda in a shrine stated in any of our authorities. Moreover the same Purānas state that Śankarāja and Tondamān Chakravarti built a shrine to Vishnu who appeared in response to the penance of

the Devas and the Rishis. Therefore their contention has no evidence to rest on. It is thus clear that the deity there is not Skanda.

Since even the Srutis state it clearly that Vishnu came down from Vaikuntham to show himself to Brahma, Indra and the Rishis performing penance on the south bank of the tank, therefore it is impossible that the deity there is Skanda: nor is it any more possible that it is Mahādēva, who it has already been stated was there to worship Vishnu, and since it is clearly stated that it is Nārāyana who appeared there in response to the penance of these, there is no room for the inference it could be Mahādēva. As was already stated Mahādēva was already there at the foot of the hill even before Skanda appeared. It is also stated clearly in the Vāmana Purāna that, after offering worship along with others when Śrīnivāsa appeared on the hill. Mahādēva returned to Kailasa as the others returned to their own places, and that Śrīnivāsa alone was in residence on the hill. Therefore it cannot be said that Mahādēva is in residence where Śrīnivāsa actually is. More than this, it is well-known that the prescribed image for the worship of Mahadeva is a It is not usual to worship Siva in the form of an image with all organs. That that is the accepted form of worship is stated in the Bhavishyöttara Purāna, chapter 2. In the Varāha Purāna chapter 29 containing the Śrīnivāsa Ashtōttara, it is stated that he was being meditated upon by Sankara residing at the foot of the hill, and in the Brahmanda Śrīnivāsa is called . Kālagamya, worshipped by Kālakantha. The image on the south bank therefore can only be Nārāyana and not Mahādēva. The matted locks and the nāga jewels cannot be said to be peculiar to Mahādēva since the god there is given the peculiar name of Nārāyana. is not unusual that among the avataras of this Nārāyana some are exhibited as wearing matted locks, etc. It is not correct, as the Saivas contend, to say that Mahādēva is the cause of all on the analogy of the Vaishnavas claiming that Vishnu is the cause of all. Because in the Srutis, it is only Nārāyana that is declared to be the cause of all. It is thus clear that this God is not Mahādēva (Siva). He cannot be des-

cribed as Harihara because the weapons peculiar to Vishnu alone, such as the conch and the discus, are worn by Śri-He is further described to have come from Vaikuntha specifically. Even the Alvars who mention the Saiva features in the Prabandhas speak of the God as Nārāyaṇa notwithstanding these features. Further than that it is stated that on the occasion when Śrīnivāsa appeared, the gods including Brahma and Rudra are said to have come there and offered worship. It cannot be said that Brahma offered worship to Siva, his son. Further it is stated in the Vamana Purāna that Mahādēva himself stated it clearly in the Vamāna Purana that it was not appropriate he should touch the uncreated (apprākrtam) image of Bhagavān. It is thus clear that the image cannot be described as Harihara. The fact that the image of Vishnu wears the upright face mark resting on a base like the moon grown eight digits cannot be held to mean the carrying of the crescent moon on the head of Siva. as it is clearly stated that the mark was worn on the face. Further in regard to the various avataras of Vishnu, such as the fish, the tortoise, the boar, etc., these are determined on the evidence of the words in the Sruti, not by the marks or other signs on the face and arms. Therefore since it is clearly stated that God Nārāvana came from Vaikuntham as Śrīnivāsa on the Venkatachala hill, the appearance of features like the matted locks, and the Naga jewels cannot be held to indicate the Saiva character of the god.

Seeing that Rāmānuja had successfully met all the arguments urged by the Saivas in their support, the Yādava Rāja inquired whether the Saivas had anything else to urge in support of their contention. They said in reply that they had become dumbfounded by the power of incantation of Rāmānuja, and further if, as the ruler of the locality, he carried out the wishes of Rāmānuja by force, they were in no position to do anything against him. We would be satisfied however completely if Rāmānuja could show us that his contention is acceptable to the god himself. The Yādava Rāja said in reply that, having once diverted his mind from the truth by false arguments, they were still attempting to persist, and warned them that if they so persisted; he would

be compelled to punish them, and, turning to Rāmānuja, asked him to demonstrate to the Śaivas that his contention has the approval of the god himself.

Rāmānuja resolved within himself to put the question beyond doubt by making the god wear the conch and the discus, as he is described in chapter 11 of the Brahmānḍa Purāṇa. Then addressing the king, he said that, if the king would be pleased to make a conch and a discus, the special symbols of Vishṇu, and the rope, the goad and other weapons characteristic of other gods, and place them in the sanctum of the temple, the weapons that the god assumes would put it beyond a doubt whether he is Vishṇu or any other god.

This was agreed to, and each party got the weapons characteristic of Vishnu and other gods made, and proceeding with the king to Venkatachala placed these in front of the god, and locking the door kept watch all round. Rămānuja on his part approaching the God by means of his Yoga practices prayed that he might assume his own weapons as before. and put the question beyond a doubt. After daybreak the Yādava Rāja took both the parties along with him and got the door opened, when to his surprise, he saw the image of Śrīnivāsa wearing the conch and the discus. Thereafter he became a devotee of Rāmānuja and punished those who set up this mischievous contest. He became thenceforward Rāmānuja's disciple, accepting from him the Vaishnava initiation of the holy branding and other ceremonies, and continued to be his devoted disciple. Thereafter Rāmānuja satisfied with what had been done, got the king's judgment published and restored the old form of pūja according to the practice of Vaikhanasa Agama, having duly performed the great ablution as an initial purificatory ceremony to the god and the temple. Further he took steps to restore the damaged Vimāna Ānandanilaya in accordance with the prescription of the Vaikhanasa Agama, and put round the neck of the Bhagavan a garland of gold containing an image of Padmāvati, and re-established the deity as before. Having thus got rid of the danger from the Saivas to the Vishnu temple, and, making Yādava Rāja who was his disciple do everything required to conduct the regular worship in the temple, Rāmānuja retired to Lower Tirupati (Gōvindarajapaṭṭaṇa) and remained there for sometime.

Fourth Stabaka

Rāmānuja while himself residing in Tirupati (Lower Tirupati) saw that the Friday ablution (abhishēka) was performed every week as prescribed in the Ananda Samhita of the Vaikhānasa Āgama. He also arranged that that for Śrīnivāsa the upright face mark should be of pacchaikkarpuram (preparation of camphor) as prescribed in the 27/41st chapter of the Pādmapurāna, and Bhavishvõttara Purāna 7/11. It was laid down by him that thenceforward this ought to be the upright face mark for three days beginning Friday, and for the following three days beginning Monday, this mark should be of white earth. prescribed the application of collyrium to the eye over and above this. On Thursdays the jewellery worn by the God should be removed completely, and the image should be dressed all over in flowers as prescribed by him. flower dress should be removed on the following Friday, and the upright face mark should be made on the forehead of the image with the sacred earth (tiruman). The image should also be made to wear the under cloth and the upper cloth. Then the morning worship ought to be performed. Afterwards the image should be given ablution, and then decorated with all the jewels with the upright face mark of camphor as before. He further prescribed that on Fridays the Nācchiyār Tirumoli of the Prabandham sung by Godā, an incarnation of Bhudevi should be sung, as in the removal of the jewels worn by the image, the golden representation of Padmāvatī would also be removed to the regret of the god. He further arranged for the celebration of the festivals to the god. As there were no streets laid down for taking out the god, he made arrangements for the laying out of the streets for the purpose. He also arranged for the continuance of the worship in the temple by making it the duty of those descended from one Bimbādhara who was peculiarly attached to the god, was an expert in the Vaikhanasa Agama,

and who received the Vaishṇava initiation of *Panchasaṃskāra* from himself. Having got all these arrangements made through the Yādavarāja who had become his disciple, Rāmānuja set about, and arranged for the installation of the images of the Ālvārs in the Gōvindarāja temple at Tirupati at the foot of the hill. This he did, as they themselves in their works thought it polluting the hill to go up even for worship, and therefore worshipped God on the hill from a distance, because it is stated in the Vāmana Purāṇa, chapter 21/2, that great rishis like Šuka, Bhṛgu, and devotees like Prahlāda, and kings like Ambarīsha, all regarded the hill Vēnkaṭāchala as an abode of Vishṇu, and therefore too sacred to be trodden upon.

Sometime before this, it happened that a Chola ruler by name Krmikantha destroyed several Vishnu temples and carried his destructive work even into the holy place of Govinda Rāja at Chitrakūta (Chidambaram). Some of the Vaishnavas of the locality carried the Utsava image (moveable festival image) from there, and removed themselves for safety to Tirupati at the foot of the hill, the larger image of the sanctum having been thrown into the sea by order of Having heard of this calamity with great sorrow, Rāmānuja set up another image in the sanctum, and with the utsava image brought by the Vaishnavas instituted a regular system of worship in the temple of Gövinda Rāja in Lower Tirupati. All this Rāmānuja did through the Yādava Rāja, resident at Nārāyanapura, who fixed a spot on the bank of a tank to the south of the town of Tirupati, and there installed the images of Govinda Rāja. He then built the temple and a town round it by name Rāmānujapura, and instituted a course of worship as in Tirupati on the hill. Having carried all these out through the Yādava Rāja by exhibiting to him the great devotion that he himself felt for Śrīnivāsa, Rāmānuja returned to Srirangam. He made three or four visits afterwards on occasions and instituted various services in the temple as occasion demanded. .The Yādava Rāja carried out everything as arranged by Rāmānuja. On one of these occasions Rāmānuja instituted in the temple of Gövinda Rāja the shrine for the goddess Göda, who as a vyūha (manifest form) of Lakshmi, was found in his garden of basil and brought up by Bhaṭṭanātha. Thereafter the Yādava Rāja arranged for the conduct of the worship of Gōvinda Rāja in the month of Āni (August-September) as also the bathing festival in the month of Margali (December-January). The Yādava Rāja then constructed houses in the four streets of Rāmānujapura, and granted them as a free gift to devotees of Vishņu like Tirumalai Nambi, Ananta Ālvān, and others. He also built the bazaar streets to the north-west of the temple and a granery for paddy to the east of the town.

Fifth Stabaka

Relating to the story of the step well and the golden well.

As has been related in the 2nd part of the Varāha Purāna, chapter 10, Tondamān Chakravarti was ruling the locality at the beginning of the Kali age. He used to visit the temple of Śrīnivāsa by the underground passage called the Nrisimha cavern. On one occasion this Chakravarti having been driven out by enemies went through the secret passage to the temple at dead of night. In consequence of this intrusion, it is said that Śrī Dēvi hid herself in the chest of Śrīnivāsa, while Bhūdēvi sheltered herself in the well dug by Ranga Dāsa for watering the flower garden. Hearing these stories from the old people in the locality, Rāmānuja arranged to set up images of Śrīnivāsa with Bhūdēvi on the bank of the step well constructed by Ranga Dāsa, and arranged for their daily worship. He also asked that flowers, basil, etc., used in worship of Śrīnivāsa may be dropped into that well for the sake of Bhūdēvi. On one occasion when Alavandar undertook a visit to Tirupati, he found that Tirumalai Nambi, who used to bring water from the Pāpanāśa tank and bathe the images in it, on that particular day, was not able to do so owing to illness. Alavandar took the occasion to address a prayer to God Śrīnivāsa that he might accept the water from the well formerly constructed by Ranga Dāsa, as the equivalent of water from Pāpanāśa, and ordained that thereafter the water from that well should be regarded as of equal holiness with

that of either Pāpanāśa or Ākāśa Ganga. It has therefore become the habit in consequence that the water of that well was being used for all holy purposes in the temple. Having heard of this, Rāmānuja ordained that the water of Pāpanāśa, Ākāśa Ganga, and this well called Sundarasvāmi well were all of equal holiness, and the water of any of these should be used for all purposes in the temple. The two wells referred to above, the step well of Ranga Dāsa, and the Sundarasvāmi well were stated to have been originally constructed for the kitchen convenience of Śrī Dēvi and Bhūdēvi. Having fallen into neglect for sometime, it is stated that the gardener Ranga Dāsa repaired them and made them fit for use. This is stated in the 9th chapter of the Varāha Purāṇa, part ii.

In the Bhavishyottara Purāna, chapter 13, it is stated that this was done by Tondaman Chakravarti in his previous birth. Chapter 7 of the Brahma Purāņa, however, contains a statement that the well was actually constructed by Bhūdēvi, and that the flower garden was made by the Sudra (probably Ranga Dāsa). In the Bhavishyottara Purāna, it is stated that the devotee Ranga Dāsa met the Vaikhānasa temple priest Gopinatha on the way, and discovered the god at the foot of the tamarind tree. Therefore, in constructing the temple, he took care that the tree was not affected by the structure. In chapter 9 of the Varāha Purāna in the section bearing on Ranga Dāsa, Ranga Dāsa is said to have constructed the temple. In the story of Tondaman Chakravarti in chapter 10, it is stated that God commanded the Chakravarti to construct the shrine, which he attempted to do between the tamarind tree and the champaka tree without hurting either, and when the Chakravarti was actually exercised as to how to bring in a temple of the size within the narrow limits, it is also stated that the trees of themselves moved out of their place to make room for the temple. On the basis of these stories Rāmānuja recognised that these trees were fit for being worshipped and ordained daily worship of these as well.

The explanation for the Naga jewels on the image.

On a previous occasion, a Gajapati king by name Vīra Narasimha was on a pilgrimage to Rāmēśvaram (Sētu). He

came to Vēnkatāchala in the course of his journey, and having had his bath at the Svāmi Pushkarini offered worship at the temple of Śrīnivāsa. Having done so, he ordered the construction of a tower for the temple to complete the structure. Having gone forward on his pilgrimage taking Śrīrangam and other holy places on the way, he returned to Venkatachalam after his visit to Rāmēśvaram and remained there to complete the structure of the tower. During his stay he dreamt one night that a serpant came to him and addressed him as follows: "O Gajapati. I am this Vēnkatāchala. Your constructing this big tower on the hill gives me great pain. I had therefore to proceed to the God and twine myself round his arm in carrying my appeal to him." Having heard this, the king consulted elderly folk in the place. They told him in reply that it was a fact on the authority of the Puranas, that the hill undoubtedly was the great serpant, Śesha, or Ananta, and that the construction of a great tower for the temple was likely to be painful to the serpant Ananta. They advised him therefore to desist. Having heard this, the Gajapati completed the tower without carrying through the whole of his project, and, as an expitiation for the pain that he gave to Ananta; he made a golden jewel in the shape of Ananta and asked it to be put on the god as a jewel. The orthodox folk round about objected to this as the jewel was characteristic of other gods, but he was assured by the god himself, assuring them through one possessed of his spirit, that the jewel was acceptable to the God. It was thus made clear to Rāmānuja that, from the days of Vīra Narasimha, this Nāga jewel was worn on one of the arms of the god. On further enquiry, Rāmānuja found, from the accounts in the Bhavishvottara Purāna and in chapter 2 of the Brahma Purāna, that the God was presented with this Nāga jewel for both the hands by Ākāśa Rāja on the occasion of the marriage of Padmavati to the God. Having ascertained this he ordained that the Naga jewel ought to be placed on both the hands of the image.

Next follows the story of Nrisimha: In the Skanda Purāṇa, in the section dealing with the river Svarṇamukhari, it is stated that God Śankara performed a penance for sometime on the west bank of the Svāmi Pushkarini in contempla-

tion of God Nrisimha, and that, in this place, Nrisimha appeared before the penitent Siva. It is also stated in the 61/29th chapter of the first part of the Varāha Purāṇa, in the Ashtottara Śata Nāmāvali (a string of 108 names) some of the Saivas who lived about that time wanted to build a temple on the west bank of the tank for both Sankara and Nrisimha who appeared in response to his penance. The Vaishnavas opposing it pointed out that according to the Puranas Siva who wished to reside there with Vishnu was asked by the latter to reside below the hill in the south-eastern direction. They also pointed out that the hill Venkatāchalam is a divine hill sacred to Vishnu, and therefore any representation of Siva should not be installed therein. So saying they succeeded in stopping the building of the temple. Afterwards when Rāmānuja was there, seeing that God Nrisimha was of a very austere form, and since a separate shrine for this God would lead to trouble with the Saivas, found authority in the Varāha Purāņa, first part, chapter 61/29, to regard God Śrīnivāsa himself as Nrisimha in form, and therefore set up a separate shrine in the temple of Śrīnivāsa with the tower called Ānanda-Nilavam in front of Śrīnivāsa himself and ordained the conduct of the worship of this form of Vishnu there.

The image of Nrisimha half way up the hill.

The Mārkandēya Purāṇa, chapter 2, states that a disciple of Agastya by name Śuddha along with the Rishi Mārkandēya once went up the hill of Vēnkatāchalam. On the way, near the cavern sacred to Nrisimha, it is stated that Mārkandēya had a vision of Nrisimha. On the basis of this Rāmānuja set up a Nrisimha image on the spot where God Nrisimha appeared before Mārkandēya, and arranged for the worship of this deity also.

Application of the camphor preparation on the chin of Śrīnivāsa and the hanging of the shovel on the temple tower.

Rāmānuja had directed one of his disciples Anantārya, a great devotee of Vishņu, to maintain the flower garden for the service of Śrīnivāsa. Anantārya took great interest in this work and was doing all the work of the garden himself without seeking assistance of others, and when-

ever earth had to be dug and removed, he drew upon the assistance of his pregnant wife to carry the earth for him. On this, God Śrīnivāsa was moved to pity for the woman, and, assuming the form of a young bachelor (vatu), took the basket of earth from the lady and was carrying it himself. Anantarva was wild with the young bachelor for doing what he regarded as an impertinent act. All this warning fell on deaf ears. Getting angry once, he struck the bachelor with his shovel, which struck him at the chin and left a depression there. When he went to worship Śrinivāsa that day, he found blood dripping from the God's chin. Guessing that it was no other than Śrīnivāsa himself that appeared as the offending bachelor, he collected the pollen from the flowers of Vishamacchada and pressed it on the wound to stop the blood, and begged the God to excuse him for the offence of hurting him. Pleased with his devotion Śrīnivāsa thought it but right that the wound should remain as it was. and asked him to place the shovel with which he hit him at a prominent place in the temple, so that it may be seen by all. This was carried out and ever since that time, on the occasion of the daily worship, Śrīnivāsa is anointed with the camphor mixture on the mark of the wound at the chin.

The Purațțāśi (September-October) Festival.

As directed by Rāmānuja, Anantārya (Ananta Āļvār) had set himself up in Vēnkaṭāchalam, having made a big flower garden, and a large tank to irrigate it. He was engaged in the daily service of supplying flowers to the temple from this garden. God Śrīnivāsa demonstrated this devotion of Antārya to the public by a miracle. He assumed the form of a prince and made Padmāvatī take the form of a princess. They both of them engaged themselves in the pleasant occupation of collecting flowers every night in Anantārya's flower garden. Having found that somebody was depriving the garden of its best flowers so sedulously cultivated for God's service, Anantārya kept watch for eight days, and at dead of night on the eighth day discovered the pair moving about in the garden. He tried to capture both of them, but God Śrīnivāsa managed to dodge him and enter the temple. But Padmāvati, in the form of the

princess, could not run as fast, and was actually caught and tied up to the champaka tree in the garden. Padmāvatī with great deference prayed to Anantarya that he might capture the husband, but might let her off, treating her as his own daughter. In the course of this colloquy day dawned, when the temple establishment entered the temple and opened the sanctum. God Śrīnivāsa let them know, through one of them, that what took place in the garden was his own doing and commanded that Anantarva might be brought down together with Padmāvatī. On hearing this Anantārya was transported with He came over with his basket of flowers, carrying Padmāvatī on his head, and set her down at the feet of Śrīnivāsa. Having heard of this occurrence. Rāmānuja directed that, in memory of this miracle, the God may be taken in procession, on the seventh day of the Purațțāśi festival, round the town, and on the eighth, the day of the car festival. Anantārva may be presented with a garland of flowers and other gifts from the God himself.

The story of the God at the foot of the Tamarind Tree.

Tirumalai Nambi (the maternal uncle of Rāmānuja and a grandson of Alavandar) was commanded by Alavandar to go and settle down at Tirupati and perform regularly the duty of bringing water for the ablution of the image in the temple there. He had settled down at Tirupati for this purpose, and, when Ālavandār had passed away, Rāmānuja went over to him to have the Ramayana expounded to him. Well pleased with this, Tirumalai Nambi expounded to Rāmānuja the Ramayana with all its esoteric explanation. Rāmānuja arranged to live in the town of Tirupati at the foot of the hill as he thought it would be desecration that he resided on the hill. Tirumalai Nambi on the contrary, engaged in the temple service, had necessarily to live there and the two had arranged to meet half way up the hill. They fixed upon a tamarind tree far down the hill as their meeting place where the Ramayana was being expounded regularly. Having gone through this course of instruction for a year, Tirumalai Nambi one evening felt some contrition that because of this Ramayana work, he had to forego the midday worship of Śrīnivāsa. Having expressed came possessed of him, to be taken over to Vēnkaṭāchala. They therefore removed the image from there, and, carrying it to Tirupati, set it down in front of Tirumalai Nambi at the foot of the tamarind tree, as he was expounding to Rāmānuja Vibhīshaṇa seeking refuge of Rāma. Being quite surprised at the coincidence, both Nambi and Rāmānuja took the image of Rāma from there with Jānaki his consort and other attendants, and set these up according to the Vaikhānasa Āgama, and ordained the daily worship of these along with the worship of Śrīnivāsa as has been stated in the Tiruchanda Viruttam of Tirumaliśai Ālvār (87).

The Story of Varāha.

Rāmānuja also ordained that the God Varāha on the west bank of the Svāmi Pushkarini should be worshipped first by those going to worship Śrīnivāsa. This was laid down in several Purāṇas describing the merits of Vēnkaṭachala such as the Pādmapurāṇa, as they state it clearly that Varāha was there even before Śrīnivāsa; that he should be worshipped before Śrīnivāsa is laid down in the 8th chapter of the Brahma Purāṇa, and in the 5th chapter of the Bhavishyottara Purāṇa.

When Rāmānuja had set up the image of Govinda Raja in his shrine in Lower Tirupati and ordained that worship should be conducted as if Vēnkaṭachalam and Tirupati were one place of worship, he arranged it that when the final evening ceremony of sending God to sleep was performed, these people engaged in temple service should be presented with garland in the shrine of Viṣvakṣēna (an attendant god answering to the controller of the household), before locking up the temple for the night.

Sixth Stabaka

The account of Tirumalai Nambi's Association with Tirupati.

Tirumalai Nambi (who, by the way, was according to the Guru Paramparas a grandson of Āļavandār), was one among the younger men in Śrīrangam, who was in the habit of attending at Āļavandār's exposition of Vaishņavaism. Āļavandār whose name was Yāmunāchārya was among the

this feeling before God Śrīnivāsa that evening, he went to bed as usual. God appeared before Tirumalai Nambi in a dream and promised to show himself to him at midday thereafter. Tirumalai Nambi went about his work as usual with the recollection of this dream. One midday, Nambi felt the smell of civet, musk, the camphor mixture, etc., associated with the worship of God as when the temple worship was going on, and suddenly he saw before him a pair of foot impressions of the God with the leaves of basil offered in worship. Surprised at this sudden appearance both Nambi and Rāmānuja built up a shrine for the foot-mark at the foot of the tamarınd tree, and, consecrating it, properly arranged for its daily worship. several Purānas have stated that in the age of Kali, God Vēnkaṭanātha was the God complete, Nambi and Rāmānuja arranged that all people without distinction of caste, including the Chandalas, might come and worship there at the foot of the tamarind tree. They were to take their bath at a tank called Chandala Tirtha near about, and then come and circumambulate and offer worship at the foot marks of the god under the tamarind tree. As prescribed in chapter 62 of part i of Varāha Purāna, every one that wished to worship Śrīnivāsa had to come to the spot, and, crying out the name of Govinda, should offer worship at the foot and then proceed higher up the hill to the temple.

The story of the image of Śrī Rāma in the temple of Śrīnivāsa.

Once upon a time, as it is stated in the Vasishṭa Rāmā-yaṇa, there lived on the banks of the Kritamālā (Vaigai) to the south-west of Madura of the south, there was a Rishi by name Viśvambara in the town of Kalavingam (sparrow). Having recollected the offer of protection by Rāma to Vibhīshaṇa, he set himself up in penance to realise this particular act of grace on the part of Rāma. Śrī Rāma was gracious enough to give him a view of his offer of protection to Vibhīshaṇa. That Rishi made an image of what he saw and set it up there in a shrine and worshipped it daily. Some time after, there was a great disturbance in the town, and the image of Rāmachandra there directed the Vaishṇavas there, through one of them, who be-

teachers (Achārvas) of Vaishnavism coming really two generations after, but almost as the next important successor of the first Āchārva Nāthamuni. One of the main functions of these teachers is to expound the cardinal texts of Vaishnavism. On one occasion he was expounding the Tiruvāymoli, the principal work of Nammālyār regarded as an exposition in Tamil of the essence of the Veda. In the course of exposition of the third ten of the third Tiruvāymoli, he expatiated upon the great religious merit of the holy place Tiruvengadam and pointed out that, in such a holy place, it would be very desirable indeed for one to render service to the God by providing water for his ablution and flower for worship and decoration. He wound up by expressing his great regret that at his age, he could not undertake the important and meritorious service. Young Tirumalai Nambi immediately got up from the audience and volunteered to go to Tirupati and render this service to the God by residing there. To demonstrate the great devotion of Tirumalai Nambi, the God at Vengadam assumed the form of a hunter as Tirumalai Nambi carrying the water pot on his head was going towards the temple from the holy water of Papanasa. The hunter begged of him for a little of the water that he was carrying, as he was very thirsty. Naturally Tirumalai Nambi declined to desecrate the water for the holy service by using a part of it for the purpose of drink, and so walked along quietly. The hunter kept following him as he thought. As the Nambi was repeating the Prabandha verses of Kaliyan (Tirumangai Ālvār) and moving on, the hunter made a small hole in the pot by the arrow that he was carrying in his hand and gradually drank off the whole water. Having gone some considerable distance absorbed in his recital of the Prabandha, Tirumalai Nambi felt that the burden on his head had become very light, and discovered what had happened, as the hunter was still drinking the water. To his angry question whether it was proper for him to have done what he did with the water that he was taking to the temple for God's service, the hunter coolly answered "O, Grandfather, do not be distressed about the water. Here a little way down is a holy pool of water from which you can take water for the temple service instead". He led the Nambi

some little way and pointed to the holy water of Ākāśa Ganga, and said that "This is the holy Ganges water itself, and you might bring this daily for our service". Having said this to indicate that he was no other than God himself, he disappeared. Struck with wonder at this exhibition of grace by God to his devotees, he became the more devoted, and was serving God with water taken from the Ākāśa Ganga instead of from the distant Pāpanāśa. Since the God himself addressed him Tāta (grandfather), he was thenceforward known Śrīśaila Nātha Tātāchārya or in Tamil, Tirumalai Tātāchārya). Tirumalai Nambi had a son by name Rāmānuja. When he died early, he had adopted a son, who was known as Kumāra Tirumalai Nambi. Tirumalai Nambi often used to call him Tāta, and he came to be known thenceforward as Tātāchārya. Since he was friendly to everybody in the locality, he became popular and was designated Tolappa Tātāchārva or Tātārva, the friend. Having spent some time longer in this service, Tirumalai Nambi ultimately passed away. Rāmānuja arranged in memory of Tirumalai Nambi the annual celebration of a festival in which the God is given an ablution on the day following the Adhyayana Utsava (festival of the recital of Prabandhas). The image of the God is to be seated in the hall Mangalagiri. A number of Śrī Vaishnava Brahmans used to go to the Ākāśa Ganga and bring water from there chanting all the way the Prabandha of Tirumangai Alvar, and carrying the water in procession through the four streets running round the temple, bring it into the temple and with the water perform the ablution of the image and śatagōpa (sin-destroyer; this is of the shape of the head gear made of metal covered with gold, carrying on the top of it a pair of sandals symbolical of the feet of God).

The Account of Anantarya.

Anantārya belonged to the West country and was born at Lughunūtanapura on the banks of the Kaveri (Śirupudupaṭṭaṇam or Śiruputtūr). His father was a Kēśavāchārya of the Bharadvaja gotra. The date of his birth is given as Kali 4154 or Śaka 975 expired, the year Vijaya, the month of Chaitra and nakshatra Chittra.. Having received his early

education and attained to much competency, he went down to Śrīrangam, along with a number of others including Yegñēśa, to Rāmānuja, who then was teaching in Śrīrangam. Rāmānuia welcomed them among his pupils and was giving them instruction in the Vēdānta. One day Rāmānuja enquired . who among the number of his disciples was willing to volunteer service at Venkatachala to supply flowers, etc., to God Vēnkatanatha there. Most of them shrank from it as the place was cold and otherwise uncomfortable for a permanent residence, while Anantārya bravely got up and offered his services. Rāmānuja applauded his courage and sent him there. It is this that gave him the later name Ananta-purushārya, purusha being the equivalent of a manly man. He went to Vēnkatāchalam and laid out a big garden and even constructed a tank for the purpose of watering it. He took the flowers from this garden and offered them for the daily service in the temple. Having heard that at one time Yāmunāchārya had a little cottage put up near the temple and from there was doing the flower service, he built up a Mantapa on the same spot. and set up an image of Yāmunāchārva and arranged for conducting the worship of Yāmunāchārva in that pavilion. generally strung the flowers together into garlands in that pavilion and took them over for service to the temple at the time of worship, carrying them on his head. Anantārya went on doing this service with his son who was called Ramanuja.

Seventh Stabaka

The organising of some other festivals as a result of a careful investigation of Vēnkatachala Māhātmyam.

The first point discovered was that the hill Vēnkaṭachala was Vishnu himself. This is stated in the following Purāṇas; —Mārkanḍēya Purāṇa, Part ii, Varāha Purāṇa, part i, chapter 34/2, Vāmana Purāṇa, chapter 21/2, which state clearly that sages like Suka, great devotees like Prahlāda and royal saints like Ambarīsha all regarded the hill itself as a form of Vishṇu, and therefore always remained at the foot of the hill not to desecrate it by walking up the hill. Having known this, Rāmānuja himself followed the example by remaining

worship him daily which was not granted, and the fact that he was asked to make his abode at the foot of the hill to the south-west of it on the bank of the Kapila Tīrtha. Therefore all the distance between Syāmi Pushkarini and Kapila Tīrtha is marked out as holy for Vishnu. Therefore through a radius of one vojana (7 to 8 miles) round the Svāmi Pushkarini is regarded holy because of the presence of God; and all that is laid down above, will apply to that whole area. Within this area no temple to any other god should or could be erected. Whatever people do in accordance with these regulations does not make them liable for any desecration. Nambi and Anantārya laid down these regulations of Rāmānuia before the God in the sanctum and prayed for his approval, which was expressed through one of the worshipping priests becoming possessed and giving divine assent. This was accepted by all those associated with the temple and in residene on the hill.

The appointment of a bachelor (Ēkāngi) for taking care of whatever belongs to Śrīnivāsa.

Rāmānuja wanted someone to see that these regulations were carried out and that the worship itself was conducted according to regulations after the death of Tirumalai Nambi and Anantārva. Someone was also required to see that there was no quarrel about these matters. He was to be a man of learning, capable of instructing the local ruler, and of sufficient renunciation to have any desire for himself. Rāmānuja arranged it that an unmarried man (Brahmachāri), such as is prescribed in the Paramēśvara Samhita be chosen and given the coloured robes of a sanyāsin, and that he carry on the administration of the temple under the orders of Tirumalai Nambi and Anantārya. He also entrusted him with the image of Chakravarti Kumāra (Rama) and a seal with the mark of Hanuman for him to seal up the treasury, and a key with which to lock up the temple for the night.

The Installation of a Sanyāsin (Yati) called Vēnkatanātha Śatagōpa Yati by Rāmānuja.

Rāmānuja during his first visit to Tirupati arranged to secure the gift of a village called Bālamandyam irrigated by

a canal from the river by one Vittala Dēva Rāya, his disciple. He then asked a few families of Śrī Vaishnavas to go and settle down in Tirupati. It was also at this time that he learnt the Rāmāyana from Tirumalai Nambi. When after a year's stay he wanted to return to Śrīrangam, he gave to Anantārya, who was disconsolate at parting, an image of his own likeness. He then left for Śrīrangam taking with him his cousin Govinda Nambi.

On the second occasion of his visit to Tirupati, he had to settle the question whether the God there was Vishnu or any other. He established successfully and to the satisfaction of the Yādava Rāja that it was Vishnu and, through the good offices of the Rāja, he got the Vimāna tower, pavilion and such other structures for the temples built. It was also on this occasion that he took up the image of Govinda Raja from Chitrakūta cast out by the Chola Krimikantha and got him established in a temple along with Goda Devi. He also got constructed through Tirumalai Nambi and Anantārya a shrine to Hanuman, and set up there the image of Chakravarti Kumāra (Rama) given to him by Tirumalai Nambi. He ordained the bachelor who was a disciple of Anantārya and installed him there as described in the Paramesvara Samhita, giving him the red robes and appointing him guardian of the shrine, Sēnāpati. He also gave him the seal bearing the mark of Hanuman, a seal-ring, a pennon with the mark of the bell on it, and the key of the temple. He got the Yādava Rāja to pass an order that all those residing in Vēnkatāchalam should act according to his commands. He then left for Srīrangam. When again he visited Tirupati at the ripe old age of 102 in the year Kali 4220, Śālivāhana Śaka 1041, he entrusted, in his own great age. the whole management Anantārya who was then 66 years old to rintend management of the temple. Since the whole management could not be conducted by the one bachelor sanyāsin, he also ordered he might made a full sanyāsin, and given two or three assistants by appointing brahmachāris (bachelors) to these offices as in his own case. Seeing that a special kind of service should be instituted in the temple as described in the Tiruvāymoli of

Nammālvār, the third ten, third section, he appointed a special devotee for this purpose under the name Satagopa Yati. He entrusted him with the worship of the image of Rāma. Then he chose from among the disciples of Anantarya four and made them bachelor sanuasins to assist him. told Yadava Raja to conduct the management of the temple with the assistance of Anantarya, on account of his old age, owing to which it was not possible for him to be visiting Tirupati often. Under the direction of Anantārva, Satagopa Yati and the four Brahmachārins should actually carry on the services to the temple. These four bachelors took over the work of the one bachelor before, and put themselves under the direction of Satagopa Yati. He commended Anantarya as the most capable among his students, and bespoke the Yadava Rāja's consideration for him. He also informed the Yādava Rāja that similar arrangements were required in all the Vaishnava shrines and that he had instituted 74 simhis hasanas (throne) for disciples. and enthroned them on the āchārvapītha and made them Āchāryas. What these āchāryapurushōttamas should be is the Padmõttara, Chapter Ι. These Āchāryapurushas as a body were to keep an eye upon the proper conduct of worship in all the temples dedicated to Vishnu. When a number of these came together, they must be treated with respect and rewarded as prescribed in the Sandilva Śruti. Having made these arrangements Rāmānuja pointed out to the Yadava Raja that Anantarva was the seniormost among those present at the time, and that he might do everything with his advice. This person Anantarya, with some of your descendants, Satagopa Yati representing him, and a certain number representing Tirumalai Nambi should be appointed for the future as such are not at the moment here present, and asked him to carry this out. He further instructed that one belonging to the Satamarshana gotra should be appointed for this service as Nāthamuni, Kurukai Kāvalappan, Yāmuna-muni and other great teachers belonged to this gotra. Having made these regulations, he got down the hill, for Govindarajapattinam wherefrom he left for Śrīrangam, after instructing the Yadaya Raja to see to it that the trouble created

by the Saivas was not repeated either in the one place or in the other.

The setting up of the image of Rāmānuja in Vēnkaṭāchalam.

Sometime after, Anantārya having heard of Rāmānuja's nirvāna (giving up of his body) prayed to God Śrīnivāsa, with great sorrow, and put forward a request that, in recognition of the great services to humanity generally. he might condescend permit of the recital ofthe centum Rāmānuia Nürrandadi composed in praise of Rāmānuja by one of his disciples, Amudan of Śrīrangam, during the Adhyayana Utsava, and that he might permit of the setting up of an image of Rāmānuja within the precincts of the temple and the arranging for the conduct of daily worship to that image with a view to the promotion of his teaching and the perpetuation of the arrangements that he had made. The God expressed his assent through one of those present.

On another occasion a certain Śātagopa who was appointed to carry out the wishes of Śrīrangarāja (Śrī Rangarāja Vigñapti Kārya) who instructed Rāmānuja himself in the Prabandhas of the Alvars took the opportunity, during the festival in the month of Karttika to appeal to Ranganātha for permission to go to Tirupati. Having worshipped the God Ranganātha, he proceeded to the Rāmānuja mantapa (pavilion) in Śrīrangam and obtained the approval of Rāmānuja for his proceeding to Tirupati with a view to singing the Prabandhas in the Dēvagāna on the hill. Having received Rāmānuja's approval, he started on his journey. broken his journey at Conjivaram to worship Varadarāja, he proceeded onward to Lower Tirupati at the foot of the hill. Having offered his worship at the Gövinda Rāja shrine, he walked up to the foot of the hill, and, worshipping again the foot-marks under the tamarind tree, and the Nrisimha image enshrined in the forest near about, he went up the hill to where Tirumalai Nambi and Anantārya were. Having exchanged courtesies with them, he took his bath at the Svāmi Pushkarini, and, having completed his daily services, went and offered worship at the Varāha shrine as instructed in the

Tiruvovmoli of Parankuśa, and then proceeded to the temple of Vēnkatanātha (Śrīnivāsa). There he offered his worship to the God in prescribed form, and having accepted his tirtha (holy water) from the katāha (the vessel in which the water used in ablution of the image is preserved), he also offered worship at the shrine of Visyaksena. Nrisimha at Venkatachala, Garuda and other attendant deities in the temple. Then having got round the temple rightwise, he went into the precincts of the God, and, as directed in the Periya Tirumoli, he sang the Tirumoli of the Alvar. Then, praying for the intercession of Lakshmi, he made his self-surrender to the God and had a complete view from head to foot of the image there. He was then commanded by God in the usual fashion to sing a few verses from the Prabandha of the first Alvars. He did as he was commanded and pleased God immensely. Having been rewarded by God with the gift of the holy water and other things usual, in reward for his services, he went up to Tirumalai Nambi and Anantārya. Having been requested by them to begin the Adhyayana Utsava daily by chanting the first ten of Periya Alvar's Tirumoli. He rendered it musically first, and then the rest of the Prabandhas during the festival. He took leave and left for Śrīrangam and reported all that had taken place to Rāmānuja.

Well pleased with what had been done, Rāmānuja ordained that the Prabandha of the first Ālvārs may be sung first, and then the other Prabandhas, all of them being alike set to music and musically chanted. In order that this may be done regularly he appointed one from among the descendants of Nāthamuni for this particular task and gave him the designation Śrīśaila Vigñaptikārya, and sent him to Tirupati with a letter to Anantārya. Having reached Tirupati with the letter, this Śrīśaila Vigñaptikārya handed the letter over to Anantārya and went to the sanctum of Śrīnivāsa along with Anantārya. Anantārya intimated to Śrīnivāsa the wish of Rāmānuja in regard to Śrīśaila Vigñaptikārya, and, having received God's approval, asked him to reside in Tirupati and keep conducting his services as directed by Rāmānuja.

The above resume of the work Śrī Vēnkatāchala Itihāsa Mālā gives more or less a clear idea of the contents of the work. A critical evaluation of the material contained in it would be necessary before it can well be used for purposes of reconstructing a history of Tirupati so far as that important epoch is concerned. The epoch is of particular importance as practically the whole organisation of worship in the temple seems based upon the arrangements that Rāmānuja is believed to have made there.

The work claims to have been compiled by Anantārya. If he was the disciple of Rāmānuja deputed to carry out Rāmānuja's directions and see to it that the affairs of the temple were managed satisfactorily thereafter is doubtful. From the details given in the work itself, he was Rāmānuja's junior by about 36 years, and had been contemporary not only with Rāmānuja but even with his uncle Tirumalai Nambi, so that Tirumalai Nambi, Rāmānuja and Anantārya between them would perhaps have covered about a century of time. The precise date given for the birth of Rāmānuja is Saka 939, equivalent to A.D. 1917, and, by all accounts, he is said to have lived for a period of 120 years, which would take him to A.D. 1137 for his last year. He must have passed away either that year or the year following. the course of the narrative contained in this work, he is made to say to the Yadava Raja that he was too old to be able to make other visits to Tirupati as he was 102 years at the time. That would mean he had just about 18 years of life left, and that again would mean the actual date under reference is A.D. 1118 or 1119 when Anantārya is said to have been 66 That is the date for Rāmānuja so far as the Guruaccounts parampara and the account $\mathbf{of}$ the Mālā are concerned. We have no means of checking this by any other direct sources of information, as we have none. But then this can be checked in a way by the traditional account of the life of Rāmānuja which brings him into contact with rulers who lived at the time and rendered him assistance in various ways, such as for instance the Yādava Rāja who figures so largely in this narrative. There are three rulers that come into view in the account of his life, a Krimikantha Chola, a Chola sovereign who died from an abcess in the neck which was so bad and severe an attack that worms appeared in the

abcess. Hence the name. Of course if the Vaishnava accounts are to be believed in their entirety, he is supposed to have suffered from this fell disease because of the dessecration purposefully carried out in regard to the Vishnu temple of Govinda Rāja in Chidambaram. In regard to this particular matter we come upon what seems to be a very serious discrepancy. Assuming for the moment that the date as given for Rāmānuja in these works is correct, Rāmānuja's life would be covered by the whole of the 11th century practically and the first 38 years of the 12th. If for our purposes we neglect the first 25 years or even 30 years of Rāmānuja's life as uneventful and anterior to his having become anything prominent, it would bring us to the second half of the 11th century for his active life, and almost the following 40 years of the next century. During the former period, and a very considerable part of the latter, the Chola ruler happened to be the great Chola, Kulottunga Chola I, A.D. 1070 to 1118; his last year may have been a few years later. He was followed by a professed Vaishnava Vikrama Chola who ruled from A.D. 1118 to 1136. He was in turn succeeded by Kulottunga Chola II, a comparatively young man and a devout Saiva. The unsettling of the arrangements in Chidambaram, and the throwing out of the main image of Govinda Rāja into the sea were acts of desecration said to have been brought about under the orders of this ruler, and the circumstances are described to us in literature, contemporary literature, that has come down to us. The Cholas were in the habit of confirming their accession to the throne by having themselves anointed in the coronation hall on the east bank of the tank in the temple at Chidambaram. The story is that when the anointing was over and the procession was formed to start from the hall to go round the town, the elephants, the horse and the foot soldiers of the court that had been drawn up, along with the contingents brought by the subordinate rulers, found too little room to move about, and finding that there was such a crush in front of the Natarāja shrine on account of this, the prince enquired what buildings they were that obstructed the front yard of the court so badly. Being told that it was the shrine of Govinda Rāja lying there, he replied smartly that the place for the lying of Vishnu was not the

front yard of the temple of Nataraja, his favourite deity, but the sea, and ordered therefore that the Vishnu image might be cast into the sea. The order was probably carried out This could have been only somewhere about A.D. 1135 or 1136, the year of accession of Kulottunga II. Kulottunga I was not fanatical enough to do that for one thing; and he made actual grants and even detailed arrangements regulating worship in respect of Śrīrangam about the vear A.D. 1084, even providing for the recital of the Prabandhas of Kulaśēkara Āļvār and Tirumangai Ālvār. It would be difficult to imagine that he was responsible for this desecration; the more particularly in the face of the definite statement in the works of Otta Küttan, the poet who was the tutor to Kulottunga Chola II as prince. This is one difficulty which it seems almost impossible to get over. From certain incidents related in the Itihasa Māla, it seems to be clear that Rāmānuja had already returned from the Mysore country where he had to reside for over a quarter of a century because of the offence that his principal disciple Kūrattu Ālvān gave to the Chola ruler, and of Rāmānuja having to go into exile as a result thereof to save himself from being molested by the Chola ruler for the time being. It is a well known fact, borne out by dated inscriptions, that he was responsible for the adoption of Vaishnavism by the Hoysala ruler Bitti Dēva, who ever afterwards adopted the style Vishnu Vardhana, although the Kannada word Bitti is an actual Kannada form of the Sanskrit Vishnu. But this Vishnu Vardhana did not come to the throne till almost the end of the first decade of the 12th century. The third ruler under reference is a Yādava Rāja whose invitation it was that brought Rāmānuja to Tirupati for the second time and who afterwards rendered so much service by assisting Rāmānuja in carrying out his instructions with respect to the temple at Tirupati as a local ruler responsible for the ordering of the worship in the temple. There is so far no inscriptional evidence for the existence of a Yādava Rāja so early, the earliest Yādava Rāja figuring in inscriptions coming almost about the end of the 12th century. But that is not a very great bar and cannot constitute a vital objection as there might have been Yādava Rājas ruling in the locality

who might not have done anything which would ordinarily be recorded in the inscriptions. The local rulers were known Yādava Rājas as a family name, and we know of Yādava Rājas who played important parts later. They must have had their ancestors as local rulers without having achieved any distinction to come down to us in inscriptions. It may be that the traditional date for Rāmānuja is pitched a little too early, and a readjustment of the dates may be necessary. But that is a question that cannot be definitely settled here and now.

Rāmānuja's connection with Tirupati, however, need not be rejected on that account. The territory dependent upon Tirupati, as an important centre, had been brought under Chola rule when the second Chola Āditya of the new dynasty conquered the Tondamandalam and annexed it to the Chola empire. Later inscriptions record that that Chola died at a place called Tondaman Arrur, a place now in ruins on the banks of the Svarnamukhi not far from Kāļahasti, called now Tondamān Nādu. There are inscriptions which name this place Tondamān Pērūr or Tondamān Pērāṛṛūr even. Therefore the Chola power must have extended in reality to this region pretty early on the establishment of the dynasty. This Chola Aditya's dates would be the end of the 9th and the initial years of the 10th century, as his successor Parantaka came to the throne in A.D. 906. Aditya is said to have built 300 temples to Siva on the banks of the Kaveri, clearly indicating his enthusiasm for Siva worship and his personal devotion to the promotion of Saivism. It would not be very difficult to imagine that since then there had been a certain amount of religious ferment, and if the Saivas made an effort to gain the upper hand to set up Saivism as perhaps the dominant religion, it would be nothing strange or even unnatural. The period of the great Chola rulers culminating in that of Rājarāja the Great, the builder of the temple at Tanjore, must have been a period of Saiva propaganda, that is the whole of the 10th century with perhaps a decade or more of the previous century being included in it. It is not unlikely that at some period, it must be in the latter half of the tenth century, there was a squabble over the character of the temple at Vēnkatāchalam, and a dispute between the Saivas and the

Vaishnavas might have come to a head calling for the intervention of the Yādava Rāja of Nārāvanavaram. Rāmānuja's intervention might have been sought by the Vaishnavas even with the countenance of the Yādava Rāja to settle the question. The disputation that took place between Rāmānuja and the Saivas is given in full detail, and there is nothing in it that could be cavilled at in respect of the sources quoted in authority. Therefore Rāmānuja's intervention in the affairs of Tirupati seems natural enough, and all the arguments that he adduced are arguments that are available for examination Without going into unnecessary detail in regard to this question Rāmānuja's answers must be considered conclusive for the believing people. But for the more critical, and to some extent unbelieving audience, the authorities quoted may not be acceptable in their entirety. But the following should ordinarily suffice. Be the form of the image what it may, some peculiar features of the image are certainly noted by the early Alvars themselves, these early Alvars and their followers subsequently, none of them had the slightest doubt that the shrine was a holy shrine of Vishnu, the peculiar features notwithstanding. It is not merely the Alvars who have held that view. The author of the Silappadhikāram, Ilangō Adigal, who was certainly not a Vaishnava, he was probably a Buddhist, has simply no doubt that it was a Vishnu god in the shrine there, and describes it in the most graphic language so as to leave absolutely no doubt in regard to the matter. Coming further down in point of time, the place was a well recognised Vishnu shrine in the days of the later Pallavas, as the Tamil Mahābhārata by Perumdēvanār, a contemporary of Nandivarman of Tellaru refers, in one stanza in the part of the work that is available to us, that Vengadam was a Vishnu Therefore there is a continuous tradition from the early centuries of the Christian era down to almost the 10th century A.D. that the shrine was a Vishnu shrine notwithstanding the peculiar features. The third stabaka of the work most effectively disposes of the contention successively that the figure may be that of Subrahmanya, or Siva Mahadeva, or even Harihara. A Rig Veda verse is quoted in authority for the contention that the hill tops were sacred to Vishnu. The verse

as interpreted by Rāmānuja makes it refer to Tirupati itself. But this need hardly be the case with Tirupati in particular, the vedic verse meaning it generally in respect of hill tops. That verse in the Rig Veda is reinforced by a passage in the Yajur Veda which puts it in more unmistakable terms that the governing deity of the hill region is Vishņu. It is probably this Vedic idea that was at the root of the statement conveyed in the Sūtra of the Tolkāppiyam that the mountain region of land was a region sacred to Māyōn (Krishṇa-Vishṇu).

In regard to the rest of the work the details of organisation are probably correct as they do continue down to the present times. A suspicion has been cast upon the work, that it may be a modern composition foisted of course upon the name of Ānandālvār, the contemporary of Rāmānuja. This is quite possible; but the work itself does not make the claim. A careful reading of the work does not show anything in it that should make the work a modern composition foisted upon an old name. There is nothing on the face of it to cast a suspicion upon the character of the work, and it would be safer to hold the work genuine till we came upon something precise which militates against that position. We are content to leave it there for the moment and leave it to our readers to judge for themselves whether the work is genuine or spurious.

श्रीः

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः श्रीमते रामानुजाय नमः

है मोर्श्वपुण्ड्रमजहन्मकुटं ख़नासं मन्दिस्मतं मकरकुण्डलचारुगण्डम् । विम्वाधरं बहुल दीर्घकुपाकटाक्षं श्रीवेङ्कटेशमुखमात्मिन सिन्निधत्ताम् ॥ ॥ १॥ श्रीवेङ्कटादि कलिकालभवेतिहास-मालां पवित्र खुचरित्र सुगन्धिपुप्पैः । सन्दर्भयामि रुचिरां हृदये निधत्तां श्रीमान् हरिः परम भोगवतावलीच ॥ ॥ २॥

श्रियःपतिः श्रीवैकुण्ठनिकेतनो नित्यमुक्तानुभाव्यो निरितशयानन्दयुक्तः सर्वेश्वरः परमकारुणिको भगवान् अनाघात निजनित्यकैङ्क्यरसानुभवगन्धान् पुनः-पुनरिमन्नेव घोरतर अनन्तक्षेशभाजने संसारसागरे मज्जनोन्मज्जपरायणांश्च संसारिणो जीवान् अनन्तेनापिकालेन अविदित निस्तारोपायान् निजदिव्यचरण निलन युगल शरणो करणेन समुद्दिधीपुः श्रीवैकुण्ठ लोकात् सुदृर्गिह समागत्य श्रीमित वेङ्कटाचले कृतनित्यसन्निधानः परमकरुणया दक्षिणेन पाणिना सर्वभूतनिजचरण कमल समाश्रयण प्रदर्शनमुद्रां, सन्यन पाणिना निजचरणकमल समाश्रित सर्वभृत संसारसागरजानुद्वता विशदीकरण मुद्रांच दधानः सर्वभृतद्दकपथ गोचरः समिन्धे खलु ॥

वर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीयस्मिन् परार्धे प्रथमे श्वेतवराहकरुपे सप्तमे वैवस्वत मन्वन्तरे अष्टाविंशेऽस्मिन् महायुगे कल्युगादो श्रीमति नैमिशारण्ये संप्रवृत्ते दीर्घसत्रे सङ्घराःसमेतायां महर्षिगोष्टचां सकलेतिहासपुराणार्थकोविदो भगवद्घाद-रायणान्तेवासी रौमहर्पणिः सूतः सकलेतिहासपुराणार्थप्रतिपादनपरः श्रीवङ्कटाचला-नुबन्धीन्यपि पवित्रणि चरित्राणि संकथ्यन् तदीयेषु भावि चरित्रेप्वपि मृत चरित-निदर्शन मुखेन कानिचित् विस्तरेण कानिचित् संक्षेपेणच प्रतिपादयामास ॥

तदुत्तराणि एतत्किरियुगभवान्येव कानिचिद्धिशेष चरित्राणि इहप्रति-पाद्यन्ते ॥

तत्र प्रागैव पुराणवचनप्रतिपन्न भाव्यवतारो य एप तोण्डमान् चक्रवर्तीति विख्यातो भगवतः श्रीनिवासस्य भक्ताश्रेसरो भृपतिर्वभूव —विक्रमार्कादिशक पुरुपेभ्यः पश्चात् इतश्च किंचित्पुरस्तादिसम्नेव कलियुगे ।

तस्मैकिल दुर्विषहपत्यर्थि वलनिप्दनकांक्षिणे परमकारुणिको भगवान् श्रीवेङ्कट नाथः स्वासाधारण चिह्न भृतौ श्रीमत्युदर्शन पाञ्चजन्यो दत्वा तत आरभ्य तादृशनिज महौदार्य गुणप्रख्यापनेन लोक वशीकरणाय युदर्शनपाञ्चजन्य विहीन-करकमल एव कंचित्कालं विरराज ॥

तदानींच समंततो वसुमतीमण्डले विपुलकिल महिम्ना सकलवणिश्रमधर्मेषु समंततो विनष्टप्रायेषु खिण्डतेषु च देवतालयेषु म्लेच्छपायेषु च राजसु पापण्ड प्रचुरे च लोके धर्मेच समंततो विशीणें भगवानपारकारण्यमहोदधिः श्रियःपतिः धर्मविष्ठवमसहमानः कदाचन निजमन्तरङ्गिकंकरं तल्पमृतं अनन्तं धरणीतले अवतीर्य सर्वानिष वर्णाश्रमधर्मान् स्थापियत्वा पापिण्डिजनानुद्ध्य विशुद्धतमं परम वैष्णवधर्म वर्धियत्वा यथापूर्व भगवन्मन्दिराणि संतत प्रवर्तमान सर्वसपर्याणि पर्यवस्थाप्य सर्वमिष्लोकं यथार्ष्वं संरक्षेतिन्ययुङ्कः ।।

सचानन्तो भगवता नियुक्तो धरणीतले वर्णाश्रमधर्म व्यवस्थाऽश्रेपजुपि द्राविडदेशे-तुण्डीरमण्डले पयस्विनीधान्ते श्रीभूतपुर्यामष्टादशोत्तर शताधिक चतुस्स-हस्री संख्येपु [४११८] कल्यव्देषु एकोन चत्वारिंशदधिक नवशती संख्येपु [९३९] शालिवाहन शकाब्देपु च गतेषु पिङ्गलसंवत्सरे पूषणि च मेपङ्गते आर्द्रानक्षत्रे विदित की तेर्वे दिकशिखामणेः विशुद्धहरितकुरुतिरुकस्य केशवयज्वनः तनयतया प्रादुर्वभृव ॥

[प] कल्यव्देषु प्रयातेष्वहह वसुनिशानाथचन्द्राव्धि संख्ये-प्वायाते पिङ्गलाव्दे सवितरिच गते मेषराशिंग्रगाङ्के । आर्द्राताराधिकृदे हरितकुलमणेः केशवास्यद्विजाय्रचा-च्छीमत्यां मृतपुर्या मधिधरणितलं शेष आविर्वभृव ॥

[ग] स भगवाननन्त इत्थमवतीर्णः आश्रित रामानुजाभिख्यः सकलतन्त्र निष्णातः संस्कृत द्राविडप्रकृतिकान् द्विविधानिष वेदान् साङ्गोपाङ्गान् सुगाढम-वगाद्य सारतमानर्थान् संगृद्य विरचितैः वेदार्थ संग्रह् श्रीभाष्यादिग्रन्थैः स्वस्वरूप-परस्वरूप पुरुपार्थस्वरूप उनायस्वरूप विरोधिस्वरूपाणि सम्यग्विशदीकुर्वन् पाष-ण्डिनो विनिर्भृय वेदमार्गं यथावत् प्रतिष्ठापयन् तत्र तत्र संप्रसक्त देवस्थान सपर्या-विपर्यासान् परिहरन् विशुद्धतमवैष्णव धर्म सम्यगभिवर्धयन् सकलदिव्यदेश-शिरारन्ने प्रतने श्रीरङ्गदिव्यनगरे विश्वपतोनिवासमाततान ॥

अत्रान्तरं तमेतं भगवन्तं श्रांवेङ्कटनाथ समाराधयन्तः श्री वैरवानस श्री वैप्णवाः तदातदा तुम्य भगवतः समुचितोपचारकरणात्प्रमत्ताः तदानींतन देशाधि-पतिना यादवराजनाम्ना बहुशः शिक्षिताः तत्रस्थातुमशक्नुवन्तो बहवो देशान्तरं भेजिरं।

ग्तं वृद्धतरेप्वचिकेषु देशान्तरं गतेषु अन्येषु च प्रवलेषु श्री वैष्ण-वेषु तदानीं तत्राविद्यमानेषु छिद्रान्वेषणैकपरायणाः कतिचन शैवजनाः वैखानस-कृतापचारवशाद्वेषणवजनेषु कदुष्णहृदयस्य तस्य देशाधिपतेर्यादवराजस्य निकटमुप-गम्य शैनेश्शनैः संचिततद्वाछभ्याः इत्थं समर्थयामायुः ॥

शैवाः--

मो महाराज श्रांवेङ्कटाचले खामिपुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानो देवः भगवान् स्कन्द एव । तस्य च कुमार खामीत्यिप नामधेयस्य प्रसिद्धतया तत्परि- सरवर्तिनी साऽपि पुष्करिणी तदीयतयैव स्वामिपुष्करिणीति सर्वेरपि छोकैटर्यप-दिश्यते। भीमसेनस्य भीमशब्देन सत्यभामाया भामाशब्देन च निर्देशदर्शनेन संज्ञैकदेशेनापि संज्ञिनो निर्देशसंभवात् कुमारस्वामिनोऽपि स्वामि पुष्करिणी शब्द घटक स्वामि शब्देनाभिधानं युज्यते।

किंच. श्रीवेङ्कटाचरु माहात्म्य परे वामन पुराणभागे द्वितीयाध्याये---

स्कन्दः श्रत्वा पितुर्वाक्यं मङ्गलं पापनाशनम् । प पनःपप्रच्छसंहृष्टःपितरं तत्त्वदर्शिनम् । ममापि तपसो योग्यं क्षेत्रं ब्रृहि शुभान्वितम् ॥ नविन्नास्तपतो यत्र प्रभवन्ति मम प्रभो । त्वयाज्ञप्तस्तपस्तप्स्ये भवदुःखविनाशन ! ॥ इत्यारभ्य---इति दत्वावरं तस्मै देवान् सर्वान्विसुज्य च। जगाम शिखिना तस्मात कुमारो वृपभाचलम् ॥ तत्र रम्ये शुचौदेशे ददर्श सर उत्तमम्। स्नानार्थे देवपूजार्थं पद्मोत्पलम्शोभितम् ॥ कृतस्तानः सरस्तीरे कुमारः समुपाविशत् । दृष्ट्रा तपन्तं वायुं च तत्समीपे पडाननः ॥ त्रिसन्ध्यं देवदेवेशं नारायणमन्स्मरन् । अतिष्ठत्तप उग्रंच समाधिध्यान संयतः ॥ ध्यायनारायणं देवं शंखचक्रधरं परम् । पादद्वयालंकृत भूमिभागो-भासाज्वलन् काञ्चन तुल्यतेजाः। ध्यायन् परं ब्रह्म कुमार आस्त-

इत्यन्तेन यन्थेन सुब्रह्मण्यापराभिधानः कुमारस्वामी श्रीवेङ्कटाचले कस्यचित् सरोव-

परात्परं यन्महतो महत्तत ॥ "

रस्य तीरे तपश्चर्यां कुर्वन्नास्तेति प्रतिपादनात् अथं स्वामि पुष्करिणी तीरवर्तां देवः कुमार स्वास्येव ॥ अनेन च तपश्चर्या परायणेन स्वासाधारणायुध स्तौ पाशाङ्क्रशौ तात्कालिक तपोऽवस्था विरोधितया परित्यक्तो । ततस्तौ न दृश्येते । तस्मादेव-मादिभिहें तुभिरिदं पर्वतिशिखरं शैवक्षेत्रमेव ॥ अर्वाचीन एव किस्मिश्चित्काले कित-चनवैष्णवाः पुराणार्थमन्यथा वर्णयन्तः अयं देवो विष्णुरिति व्यामोह्य राजानंचामि-मुखीकृत्य समाराधनोपकरणभ्तांश्च कांश्चन वैष्णव विश्वहान् मन्दिरे प्रवेश्य उत्सवादीन् प्रावर्तयन्त ॥

वस्तुत इदं स्कन्दतपश्चर्यास्थानं शैव क्षेत्रमेव मवितुमर्हति । तस्मादिदा-नीमिह सर्वे विधानं शैवागमरीत्थैव निर्वर्तियतव्यं भवता इति ।

इत्थं श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्यपरस्य दर्शितवामन पुराणमागस्य तात्पर्यं स्वप्रकरण पृवित्तर प्रकरण वाराहादि बहुतर पुराणान्तरस्य समान प्रकरण तात्प-य्याप्यप्रकाद्य तिहरुद्धत्या स्वच्छन्दानुगुणं ह्रुवाणैः अविचारितरमणीयापात प्रतीतिमात्रेण व्यामोहनपरे रथैकाम प्रतिष्ठालोलुपैः क्षेत्राक्रमणमात्रतत्परैः केवलाभि-निवेशिभिः कतिपय शैवजनैरव वोधितो यादवराजः इत्थं चिन्तयामास ।

यादवराजः--

अद्य पर्यन्तं श्रीविद्धटाचरुः श्रीविष्णुक्षेत्रतयैव प्रसिद्धः । तत्र निरन्तरं विराजमानो देवः श्रीमहाविष्णु रित्येव प्रसिद्धः । इयंच स्वामिपुष्किरणी श्रीविष्णुतीर्श्रीमत्येव प्रसिद्धा वर्तते । श्रीविष्णवाएव चास्य देवस्यअद्यपर्यन्तं पूजामहोत्सवादीन्निवर्तयन्तोवर्तन्ते । कथमिदानी शैवैरित्थमभिधीयते । किमत्रवस्तु तत्त्वम् । सम्यज्ञतिद्विवेचनीयम् । अविवेच्यैव सहसा निकंचिदन्यथाकर्षु युक्तमिति ॥

तिस्मिन्नवसंग् तत्रत्येः कितपयैः श्रीवैष्णवैः यथावतपुराणार्थानुपन्यस्य राज्ञ-स्सदिस स्वपक्षस्थापनंकर्तु मशक्नुविद्धः, श्रीमित रङ्गनगरे श्रीविष्णुमत प्रतिष्ठाप-नाचार्यतया विलसन्तं समृदवहुलविद्वगोष्ठीकं भगवन्तं श्रीरामानुजमुनिप्रति सकलवृत्तान्तवोधिनी काचनविज्ञापनपत्रिका सहसैव संप्रेपिता । [प] श्रीमान् रामानुजमुनिरथभगवान् सोपि पत्रिकामेनाम् । वीक्ष्यसमाकुरुहृद्यः प्रातिष्ठत रंग नगरतस्सद्यः ॥ संप्रस्थितस्सदिवसैरल्पै रितरुङ्ग्य दृर्मिपवर्त्म । श्रीवेङ्गटादि निकटे श्रीपद्निगिरीमवाप सुरसैव ॥ तद्नु सदेशाधिपतेर्याद्वराजस्य निकटमुपगम्य । तंचाशिषाभिनन्द्यावेद्यितस्मापि निखिरुनिजकृत्यम् ॥ शैवजन कुमति करिपत सन्देहाम्भोनिधौनिमज्जन्तम् । देशाधिपतिं यादवराजं योगी स उद्धरन्नुने ॥

रामानुजमुनिः--

भोराजन् शैवजनैः श्रीवेङ्कटगिरौ श्रीस्वामिपुष्करिण्यां श्रीवेङ्कटेशेच विषये तव यः सन्देहः उदपादि । तमेतं संशयं सम्रूहमुच्छिय यथास्थितां मितं तव संजनियतुं सुदूरदेशात् वयमिहोपागताः स्मः । ये तव संशयं महान्तमी- हशमुद्रपाद्यन् ते सर्वे संप्रति समागत्य तावकीने सदिस प्रकथयन्तु स्वकीयं पक्षम् । ततो वयं तं पक्षं प्रतिक्षिप्य वास्तवमर्थं च संस्थाप्य तवसंशयं दूरीकुर्महे ॥

[ण] इत्थं श्रीरामानुजमुनिना समुदीरितस्सभायांसः। यादवराजः शैवान् वादिन आवाहयत्तदाकुनुकात्॥ तदनु सम्हीभूता स्सदिस समावाहिताश्चराज्ञाते। मस्मोद्धिलित गात्रा अगूरूद्राक्ष कङ्गणाश्चैवाः॥ श्वेतोर्द्ध्रपण्ड् भूषं श्रीवैष्णव वृन्दमेकतस्तस्थौ। मस्मो द्धलन धूम्रं सदिसततोऽन्यत्र शैववृन्दंच॥ उभाभ्यां वृन्दाभ्यां निजनिजवचो युक्तिरशना-छटाभिस्संकृष्टस्सदिससबभौ यादवनृषः। समाञ्जूर्णत् देवासुरगण समाकर्षित वपु-स्सुधासिन्धोर्भध्ये मथनसमये मन्दरइव ॥ तत्र तावच्छैवा अवादिपुः

शैवाः--

श्रीवेङ्करिगरो स्वामिपुष्करिण्या दक्षिणतीरे विराजमानो देवः कुमारस्वामी सुब्रह्मण्याद्यपर नामध्यो भगवान् स्कन्दएव । तत्परिसर वर्तिनी पुष्करिणीच तदीयतयैव स्वामिपुष्करिणीतिच निर्दिश्यते । संज्ञैकदेशेन संज्ञिग्रहण न्यायेन स्वाभिपुष्करिणी शब्द्यरक स्वामिशब्देन कुमारस्वामिनएव विवक्षितत्वात् । श्रीवेङ्कराचलमाहात्म्यपरे वामनपुराणमागेच द्वितीयाध्याये ——

[प] स्कन्दः श्रुत्वा पितुर्वाक्यं मङ्गलं पापनाशनम् । पुनः पप्रच्छ संहृष्टः पितरं तत्त्वदर्शिनम् ॥

इत्यारभ्य--

पादद्वयालंकृत भूमिभागो भासाज्वलन्काञ्चन तुल्यनेजाः । ध्यायन् परं ब्रह्म कुमार आस्त परात्परं यन्महतो महत्तत् ॥

इत्यन्तेन य्रन्थेन कुमारस्वामी निजिपतृवचनाच्छीवेङ्कटगिरि मासाद्य कस्यचित् पण्यसरस्तीर तिष्ठन्नुयं तपश्चचारेति कथा विस्तरेण संकथिताहिटश्यते।

ततस्तच्छास्त्रानुरसारेण तदीय तपश्चर्या स्थानभ्तेस्वामिपुष्करिणीतीरे पादाभ्यां भूमिमाकस्य तिष्ठन् उग्रतपश्चर्यापरायणो जिटेळः तपश्चर्या विरोधितया समुज्जित पाशाङ्कुशळक्षस्वासाधारणायुधः कुमारस्वामी सुब्रह्मण्याद्यपरनामधेयो भगवान् स्कन्दण्व ताद्व्य्यणार्चारूपेण प्रतिष्ठापितो मनुजैरुपास्यमानः उपासकानां अपेक्षितसर्वामाष्टं प्रदो विराजते ।

इत्थं स्कन्दतपश्चर्या स्थानतयाऽवगम्यमानमिदं वेङ्कटगिरिज्ञिखरं शैव-क्षेत्रमेव भवितुम्हिति ।।

अस्य देवस्य विष्णु रूपत्वे तदसाधारण शङ्कचकादि दिव्यायुधराहित्यं, देवतान्तरासाधारणं जिटलत्वं नागाभरण धारोत्वं च दृश्यमानं न कथंचिद्ण्यु-पपद्यते ।। तत्त्विस्थतावेवं भूतायामि कचित्काले राज्ञआनुकूल्येन वैष्णवैराक्तान्तिमदं देवस्थानं कितपय वैष्णविविद्यहेरापृरितं वैष्णवागमानुरोधनानुष्ठीयमान नित्यनैमीत्तिक प्रपर्या महोत्सवादि कमंच वर्तते । अत्र वचास्यदेवस्य वैष्णवै-राराध्यमानतादशायामि प्राचीनसंप्रदायानुसारेण देवतान्तरासाधारणेः विल्व पत्रैर्रचनं कविन्मासि कियमाणमद्याप्यनुवर्तमानं दृश्यते ।

अतः शैवक्षेत्रभूतेऽस्मिन् वेङ्कटगिरिशिखरे वर्तमानं देवस्थान मस्मद्वश एव स्थापनीयम् । शैवागमोक्तरीत्यैवात्र सर्वं विधानं निर्वतियितव्यमिति ॥

ततश्च भगवान् श्रीरामानुजमुनिरपि प्रत्यवादीत् ॥

श्रीरामानुजमुनिः—

भोराजन् इमे शैवाः उदाहृतवामनपुराण वचनजातार्थं वामनपुराण पूर्वोत्तर प्रकरण तात्पर्यं वाराहादि बहुतर पुराणान्तरस्थ समानप्रकरण तात्पर्या-णिच अज्ञानन्तएव वा ज्ञात्वापि प्रच्छादयन्तोवा तद्विरुद्धं ब्रुवाणाः केवलार्थकाम प्रतिष्ठा लामात्र परायणाः एतत्क्षेत्रा क्रमणपराः त्वां मोहयन्ति । श्रीवेद्वटिगि-रि शिखरं श्रीविष्णुक्षेत्रतयैवलोके शास्त्रेच सुप्रसिद्धतरम् । तत्रवर्तमानो देवोऽपि श्रीमचारायण एव । श्रोस्वामिपुष्करिण्यपि श्रीविष्णु तीर्थमेव । नात्रदेवतान्तर-प्राधान्य शङ्कालेशावकाशः । श्रीवेद्वटिगिरः विष्णुक्षेत्रत्वंच उदाहृतवामन पुराण-एव स्पष्टंतरमुपलभ्यते । तत्रिह प्रथमाध्यायं नारदवाल्मीकि संवादे श्रीवेद्वटा-चल क्षेत्रमाहात्म्य वर्णनोपोद्धातत्याप्रवृत्ते—

" त्रैलोक्यं वैष्णवं क्षेत्रं कि श्रेष्ठं सुवि नारद !। आत्रह्मलोकं सर्वे त्वं विशेषं ददष्टवानसि ॥ यत्तीर्थे सर्व तीर्थानि सन्निधानं व्रजन्तिच । यत्क्षेत्र वासिनां पुण्यमनन्तिमिति कीर्त्यते ॥ यत्रास्ते भगवान्विष्णुः सश्रीभूः पुरुषोत्तमः ।

तहू हि ममदेवर्षे क्षेत्रं त्रैलोक्य पावनम् ॥'' इति नारदं प्रति वाल्मीिक कृतप्रश्नेन श्रीविष्णु क्षेत्रत्वमेवास्य वेङ्कटाचलस्य स्पष्ट मवगम्यते ।

एवं वाल्मीकिकृत प्रश्नसमाधानार्थं नारदेन प्रस्तुने महादेव स्कंदसंबादे तारकासुर संहरण संज्ञात ब्रह्महत्यापरिजिहींपु स्कन्दकृत पुण्यतीर्थप्रश्न मूलकत-याप्रवृत्ते महादेवेन स्वस्यदक्षशिरोहरणेन पाणिलग्न तिच्छरःकपालस्य ततः संज्ञात ब्रह्मब्रहत्या दोपस्यचप्रयागाच्य विष्णु क्षेत्र प्रभावतः परिहरण वृत्तान्ते कथिने ततः स्कन्देन तारकासुर वधजनितस्वदोप परिहारार्थकृतपुण्यक्षेत्र प्रश्नेऽपि वेक्कराचलप्रस्तावोपोद्धात भूने तस्य विष्णुक्षेत्रत्व मेवावगम्यते ।

यथोक्तं दर्शित वामनपुराण द्वितीयाध्याय ----

" स्कन्दः श्रुत्वा पितुर्वाक्यं मङ्गलं पांपनाशनम् । पुनः पप्रच्छ संहृष्टः पितरं तत्त्वदर्शिनम् ॥ ममापि तपसो योग्यं क्षेत्रंबृहि शुमान्वितम् । निवन्नास्तपतो यत्र प्रभवन्ति मम प्रभो ॥ त्वयाऽज्ञप्त स्तपस्तप्स्यं भवदुःस्वविनाशन! । योगीन्द्रवन्य चरण द्वन्द्वानन्दैक रुक्षण । . मम शंकर तद्बृहि वैष्णवं क्षेत्रमुत्तमम् ॥ इति,

एवं स्कन्दप्रश्लोत्तर भूते महादेवोक्त प्रतिवचन प्रन्थेऽप्यस्य विष्णु क्षेत्र-स्वमेव स्पष्ट मवगम्यते । यथोक्तं तस्मिन्नेव द्वितीयाध्याये —

> सिद्धा मुनिगणास्तत्र तपः कुर्वन्ति नित्यशः । चण्डाळ यवनाद्येस्तु वेदबाह्येश्च नास्तिकैः ॥

नारोद्रमपि, यरशक्यः पावनः पर्वतोत्तमः । शुकाद्या मुनयः केचित् भृग्व।द्याश्च तपोधनाः ॥ प्रह्लाद प्रमुखाः पुण्या अम्बरीषादयो नृपाः । विष्णोरेवापरंदेहं मन्वानास्तं नगोत्तमम् ॥ पद्भ्यामाक्रमितुं भीताः पर्यन्तेप्वेव वर्तनाः । तन्निर्गत नदीप्वेव कुर्वाणाः स्नानतर्पणे ॥ तपःकर्वन्ति वाञ्छन्तः साक्षात्कर्तु जनाद्नम् । एवं विधस्सर्जेलेन्द्रो नित्यमत्यन्त पावनः ॥ शिखरं यस्यदृष्ट्वैव सद्यः पापैः प्रमुच्यते । तत्रास्ते कोल्रस्पीतु महाविष्णुः सनातनः ॥ उद्भतां धरणींदेवी मालिङ्गचाङ्के निधायच । आराधितो मुनिगणै स्त्रिसन्ध्यं श्रद्धयान्त्रितैः ॥ तदाप्रभृति तत्पुण्यं वाराहं क्षेत्र मुच्यंते । तिसमन पुण्यतमे क्षेत्रे वाराहे वेङ्कटाचले ॥ सन्निधौ भूवराहस्य ये केचिन्नियतत्रताः । शास्त्रोक्तेन विधानेन वाराहं मन्त्रमुक्तमम् ॥ जपन्ति विजितात्मानो मासमेकं निरन्तरम्। गृहक्षेत्रादिकं तेषां सद्यः सिध्यतिवाञ्छितम् ॥ इत्यादि

अञ्च "विष्णोरेवापरंदेहं मन्वानास्तंनगोत्तमम्" इतिप्रह्नादाम्बरीपादिभि-र्मगवद्भक्ताञ्रेसरैः श्रीमहाविष्णोः देहरूपतयैव अभिमन्यमानतयाप्रतिपन्नस्य वेङ्कराचलस्य सुमन्दमतिभिरपि सुज्ञात विष्णुक्षेत्र भावस्य नह्यनुन्मत्तः कश्चि-च्छैवक्षेत्रत्वं ब्रूयात् ॥

किंच श्रीवराह भगवतः प्रख्यज्रस्थिमग्नां धरणी मुद्धृतवतः तदादि धरणीदेवीमालिङ्ग्य अङ्केनिधाय अस्मिन् वेङ्कटाचले विराजमानत्वेन हेतुना अस्य- गिरेः श्रीवराहक्षेत्ररूपतायाः स्पष्टमेवेह अभिधीयमानतया नात्र शैवक्षेत्रत्व शङ्काया अवकाशः ।

किंच स्विपत्रा महादेवेन दक्षशिरोहरणप्रयुक्त ब्रह्महत्यादि दोषस्य प्रयागान्य विष्णु क्षेत्रप्राप्य तत्प्रभावतो निर्हरणकथां तेनैव कथितां श्रुत्वा तद्वदेव स्वयमि तारक वध प्रयुक्त स्वीयब्रह्म हत्यादिदोषं कचिद्विष्णु क्षेत्रे केनचित् वैष्णवमन्त्रेण विष्णु माराध्य ततः परिजिहीर्षता कुमारेण स्विपतुर्महादेवात् कंचन वैष्णवं मन्त्रं गृहीत्वा तेनैवोपदिष्ट परम पावन वैष्णव क्षेत्र मृतं श्रीविद्धः व्यक्तमागत्य तपश्चर्याकरणस्यैव पुराणधितपन्नतया श्रीविद्धः श्रीविष्णु क्षेत्रमिति स्पष्टत्रसेवावगम्यते "मम शंकर तद्बृहिवैष्णवं क्षेत्रमुक्तम" मिति पूर्वीदाह्नत वचनन विष्णु क्षेत्रमेव स्वतपश्चर्यर्थतया कुमारेण प्रष्टमिति स्पष्टम् ॥ दिश्चित वामनपुराण द्वितीयाध्यायण्व—

'' ममापि वैष्णवंमन्त्रं वैष्णवेष्वपिचोत्तमम् । मन्त्रेपु वरदं शम्भो ब्रहि तत्वाप्ति साधनम् ॥ इति विज्ञापितः शम्भुः पुत्रेणाक्किष्टकारिणा । विधिनाशु ततः पादान्मन्त्रं तस्मै सतारकम् ॥ स्टब्ध्वा मन्त्रं महादेवात् स्कन्दः प्रीतोऽभवत्पितुः''॥

इति वचनैर्विप्णु मन्त्रएव स्वतपश्चर्या करणतया कुमारेण महादेवात् गृहीत इत्यपि स्पष्टम् ।

अपिच, कुमारस्य तपश्चर्या स्थानभृतत्वमात्रेण अयं विद्वटाचल स्तदीय क्षेत्रमेव यद्यभविष्यत् इतोपि पूर्वं चिरकालादत्र सुघोर तपश्चर्यो कुर्वतो वायोरेव क्षेत्रं अयंगिरिः कुतो नाभविष्यत् ।

किं बहुना श्रीवेङ्कटनाथस्य भगवतः श्रीनिवासस्य प्रकटतर दिव्याविर्मा-वतः प्राक् तमुद्दिश्य अस्मिन् गिरी प्रायशः ब्रह्मरुद्देन्द्रप्रमुखास्सर्वएवदेवाः सर्वएव महर्षयो बहवो यक्ष रक्षोगन्धर्व किंनराः शङ्कदशरथ प्रभृतयो राजर्षयश्च तपश्चर्यां चकुरिति स्फुटतरं पुराणप्रतिपन्नतयेत्थमनंतेप्वत्रतपश्चर्या कारिषु स्थित्तेषु तदन्तः पातिनः कस्यचिदेकस्येदं क्षेत्रमिति नह्यनुत्मत्तःकश्चिद्वयात् ॥

एवं तस्मिन्नेय वामनपुराणे त्रयिश्वशाङ्क चिह्निते चतुर्दशाध्याये अगस्त्या-दिभिरुपरिचरवसुप्रभृतिभिश्च श्रीवेङ्कटाचरुं परस्परं संगतैः स्वामिपुष्किरणीं गच्छद्भिः उच्यते अस्य सर्वोत्तम विष्णुक्षेत्रत्वम् ॥

यथोक्तं तत्र--

गच्छन्तस्तेऽथ संहृष्टाः प्रोचुरे वं परस्परम् । नरेन्द्र मुनिशार्दूला वीक्षमाणा महीधरम् ॥ अयं किल जगद्धातुर्वासुदेवस्य शिक्षणः । भूधरोबहुवृक्षाढ्यः सदा प्रियतमो मुवि ॥ एनं समाश्रिताः पुण्यं मुनयश्च पुरातनाः । पुरातनं सुराध्यक्षं दृष्टवन्तः किलाव्ययम् ॥ भक्ताश्चापि जगद्धातुः स्तुवन्तः पुरुषोत्तमम् । एनमारुख शैलेन्द्रं द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः किल ॥ स्थानेभ्यश्च समस्तेभ्य स्तस्यैशस्यमहात्मनः । अयं गिरिर्महान् दिव्यः सम्यक्षियतरःकिल ॥ नारायणादि रित्यतन्नामै व वदतिस्वयम् । नारायणास्य स्थानेषु नैतंस्माद्विद्यते परम् ॥ इति

एवमिसन्नेव वामनपुराणे बहुमिर्छिङ्गेः प्रवलतमैरनन्यथासिद्धैः श्रीवराह श्रीनिवासरूप भगवत्पादुर्भाव तन्नित्यवास सकल विष्णुभक्तोपजीव्य-त्वादिमिः तत्र तत्र प्रतिपन्नैः अस्य वेङ्कटाचलस्य श्रीविष्णु क्षेत्रत्वमेव दुरपह्वं सिध्यति । एवं श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्यपरेषु सर्वेष्वेव पुराणमागेषु श्रीवेङ्कटाचल श्रीविष्णुक्षेत्रत्वमेव सम्यगवगम्यते । यथोकं श्रीवराह पुराणान्तर्गते श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्य परे प्रथमेभागे त्रयिख्यशोङ्क चिह्नते प्रथमेअध्याये — श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्य वर्णनोपाद्धाते सुनिप्रस्ने

मुनयः--

भगवन् सूत धर्मज्ञ वेद्वयासक्वपानिवे !। विष्णुस्थानेषु सर्वेषु स्वयंव्यक्त स्थलेषुच ॥ यत्र विष्णो रतिप्रीतियेत्रसिष्यिन्त सिद्धयः । अत्यद्भृतंच चारित्रं यत्र विष्णोः प्रवर्तते ॥ मनुष्याणांच वसतां यत्रदृश्यो भवेद्धरिः । श्रवणानन्द जनको वृत्तान्तो यस्य वा भवेत् ॥ तादृशं वैष्णवं क्षेत्रमद्भुतं प्रियद्शनम् । अस्माकंत्रृहि यच्छुत्वा श्रोतव्यांशो नविद्यते ॥"

वराहपुराणान्तर्गते धरणीवराह संवादास्त्रं द्वितीयस्मिन् भागेऽपि प्रथमाध्यायं—" श्रोवेङ्कटाचलो नाम वासुदेवालयोमहान्" इतिप्रसिद्धवन्निर्दे-शेन विष्णुक्षेत्रत्वमुक्तम् । पाद्मपुराण भागेऽपि चतुर्विशाङ्क चिह्निते प्रथमा-ध्यायं—

> कथा प्रसङ्गादत्रैव नारायण गिर्ग्महत्। माहात्म्यमाविर्मावंच श्रीनिवासस्यशार्ङ्गिणः॥ श्रुत्वा ग्रुकः परमिषः सभायां समुपस्थितः। सदेशं तं दिद्दशुस्सन् कौतृहरू समाकुरूः॥ विज्ञापयन् ब्रह्मणे तं नमस्कृत्य च सर्वतः। जगाम तस्मादेशाद्वे दक्षिणाभिमुखस्युधीः॥ वासुदेवे वहन् भक्ति पुराण पुरुषोत्तमे। तत्कथारुषवुत्वक स्मयमान मुखो मुनिः॥

 ऽपि वेङ्कराचल माहात्म्य विषयं त्रिषष्ठितमाङ्कचिहिते अध्याये अरुन्धती वसिष्ठ संवादे—

> विष्णु क्षेत्रे किनित्पुण्ये तीथें सर्वातिशायिनि । किन्नालं तपः कृत्वा विष्णु मुद्दिश्य यत्नतः ॥ विष्णोर्मुखेन सद्धमे वाचियत्वा जगत्कृते । सर्वे धर्मोत्तमं नृणां दर्शयामीति मे मितिः ॥ अनुज्ञया स्त्रियो मर्तुर्धर्माचरणमुत्तमम् । विष्णुक्षेत्रं तादृशं मे वदतीथीत्मं तथा ॥

इति पश्नेनानन्तरं वसिष्ठोक्तप्रतिवचने ---

" सुवर्ण मुखरीतीर कश्चिदिस्त महीधरः । वेङ्कराचल नामाऽसौ सर्वभूभृत्कुलोत्तमः ॥ अति प्रीतिर्महाविष्णोस्तत्र वेङ्कर भूधरे । श्वेतद्वीपाच वेकुण्ठाद्भानुमण्डलमध्यतः ॥ "

इति कथनेनच सुन्यक्तमस्य विष्णुक्षेत्रत्वम् ।

वेङ्कटाचरु माहात्म्यविषये ब्रह्माण्डपुराण भागेऽपि प्रथमाध्याये भृगुनारद् संवादे—

> " जगत्पर्यटितं सर्वं भगवन्नारद त्वया । तेन जानासि जगतां वृत्तान्तमित्वरुं मुने ! ॥ क्षेत्राणामिषकं क्षेत्रं तीर्थानां तीर्थमुत्तमम् । यद्यस्ति भुवि विप्रेन्द्र तन्मे ब्रूहि तपो निवे ॥ आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा विहरन् रमयासह । यत्र साक्षात्कृतो देवो वरदस्सर्वदेहिनाम् ॥"

इत्यादिना भूगुप्रइनेन

" शृणु वेकमना ब्रह्मन् क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्तमम् । श्रीवेङ्कट गिरिनीम क्षेत्रं पुण्यं महीतले ॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वपुण्यविवर्धनम् । वक्तुं न तस्य माहात्म्यं ब्रह्मणापि सुरैरिप ॥ शक्यते वा तथास्मर्तुं मनसापि महामुने ! । आराध्यस्सर्वदेवानां माधवो यत्र वै गिरौ ॥ विहाय स्वं परं धाम रमते रमया सह ॥ "

इत्यादिना नारदप्रतिवचनेनचास्य विष्णुक्षेत्रत्वमवगम्यते ॥

एवमन्येप्विप वेङ्कटाचल माहात्म्य परेषु पुराणभागेषु सर्वत्र वेङ्कटाचलस्य विप्णु क्षेत्रत्वमेव प्रतिपाद्यमानं द्रष्टव्यम् । एवमस्य वेङ्कटाचलस्य श्री वेकुण्ठात् वैन-तेयनानीतकीडाचलस्पतायाः आदिशेपावतारस्प्पतायाश्च पुराणेषु प्रतिपादन दर्शनात् वेकुण्ठादि शेषादि गरुडा चलादि संज्ञावलाच श्रीविप्णुक्षेत्रत्वमव-गम्यते स्पष्टम् ।

संवेऽिष च वैदिका विधाः श्रोतस्मातिनित्यकर्मानुष्ठानेषु देशकारुसंकीतिन दशायामिदं क्षेत्रं श्रीवराहक्षेत्रत्वेनैव व्यपदिशन्तो दश्यन्ते ॥ किं वहुना, अनादि-निधनाविच्छित्वपाठसंप्रदायापोरुपेयतया अनाष्ट्रातदोषगन्धा श्रुतिरिष श्रीवेद्भटाचरुं श्रीविष्णुक्षेत्रमेव श्रावयति ।

श्रुयते हि ऋग्वेदे अप्टमाप्टके, अप्टमाध्याये, त्रयोदशेवर्गे---

" अरायि काणे विकटे गिरिंगच्छ सदान्वे। शिरिंबिठस्य सत्त्वभिः। तेभिष्ट्वाचातयामिसे॥" इति प्रथमा ऋक् श्रीवेङ्कटाचल विषयतया उपवृंहिता भविष्योत्तर पुराणान्तर्गते श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्य भागे चतुर्थाध्याये—

" अरायि काणे विकटे गिरिंगच्छेति तं विदुः ।
एवं वेदमयः साक्षाद्गिरीन्द्रः पन्नगाचरुः॥ " इति स्रोकेन॥
अस्याश्च श्रुतेः एवं विदृतिर्वोद्धन्या। वेदपुरुषः हितमत्र उपदिशति चेतनं पुरुषार्थ

कांक्षिणं संबोध्य । त्वयीति शेषःपूरणीयः अत्र सन्दर्भवशात् । त्विय अरायि ऐहिकामुप्तिकैश्वयरिहते रैशन्द्रोह्षेश्वयवार्च।। काणे बाह्येनाभ्यन्तरणवा चक्षुपा विरिहते । विकटे, विशिष्टाध्यात्मिकाधिमौतिकाधिदैविक तापत्रयशालिनि । कट शब्दो हि दाहपरः । सदान्वे दानवैः ऐहिकामुप्तिकापेक्षित पुरुपार्थ विरोधिमिः। सिहने वा सित दारव शन्दस्य दार्वेतिवत् दानवशन्दस्य दान्वेति न्यत्ययः छान्दसः । शिरिविठस्य श्रीं पीठस्य श्रीनिवासस्येतियावत् । त्र्यंवकशन्दस्य त्रियंबकेतिवत् । स्वरित शन्दस्य सुवरिति वच्च, श्रीमिति न्यत्ययः निवः शिरिमिति न्यत्ययः । पीठशन्दस्य विठेति न्यत्ययच्छान्दसः ।

यद्वा विशेषेण तिष्ठन्त्यस्पिन्निति विठो निवासः, विभाजमान इत्यत्रेव ववयोरमेदाह्विठः। गिरिं वेङ्कटाचरुं। शिरिंविठस्य सत्विभः, सत्वैः प्राणिभिः, श्रीनिवासमक्तेस्सहेति यावत्। शिरिंविठस्यत्यस्य आकांक्षासामर्थ्यात् उभयत्रान्वयः। गच्छ, पृवोंक्तसर्वानिष्टपरिहारार्थं प्राप्नुहि। तत्र गमने कथं तत्परिहार इत्यत्राह—तेभिरित्यादि। तेभिः तैः श्रीनिवासमक्तेः त्वा त्वां सहस्रशीर्पं देव-मित्यादिष्ववात्र प्रथमार्थं द्वितीयाः छान्दसी। शिरिंविठशञ्होऽत्राकांक्षासामर्थ्यात् द्वितीयान्तस्यन्तनुषज्यते। शिरिंविठ श्रीनिवासम्। चातयामिस। चातयितुं प्रार्थियतुमर्हसि। चते चदे याचने च इति हि धातुः।

यद्वा धातोरनेकार्थत्वात् समर्पयितुमहिसीत्यर्थः । इदानों तु त्वाशब्दो यथा ख्विमक्त्यैवार्थवान् । शिरिंबिटस्येति षष्ठचन्तस्यैवचानुपङ्गः । तथा च । यथोक्तानिष्ट प्रसङ्गे श्रीनिवासस्य गिरिं तद्धक्तेस्सह गत्वा तद्धक्तमुखेनैव तं खाभीष्टं याचितुमहिसीति वा । तद्धक्तमुखेनैव खात्मानं तस्य समर्पयितुमहिसीति वा वेद पुरुषोपदेशः फलितो भवतीति ॥ अत्र श्रीनिवासिगरेः श्रीनिवासस्य च श्रीनिवास-भक्तद्वारेणोपसदनीयतायाः स्पष्टतरं श्रूयमाणतया वैष्णवक्षेत्रत्वमेवास्य दुरपह्वं सिध्यतीति ॥

इत्थं श्रीरामानुजमुनिविरचितेन निपुणेन निरूपणेन स यादवराजः श्रीवेङ्कटाचले शैवक्षेत्रत्वसन्देहं तत्याज ॥ इत्थं यतीशानसुयुक्तिजाल विद्वन्मनोहारि निरूपणेन । सद्यो हि राज्ञोऽपससार मोहो-रविप्रकाशेन यथा तमोऽन्धम् ॥ इत्यनन्तार्य गुम्भितायां श्रीवेङ्कटाचलेतिहासमालायां श्रीवेङ्कटाचलस्य देवतान्तरक्षेत्रत्व-वासनानिरसनं नाम प्रथमःस्तवकः

श्री:

अथ द्वितीयःस्तबकः

[प] अथ श्रीमगवद्रामानुजयोगीश्वरः पुनः । उवाच प्रीणयन् भूपं युक्तियुक्तामिरुक्तिभिः ॥ श्रीस्वामिपुष्करिण्यां ते व्यामोह उद्पादि यः । तमप्युन्मूलयिष्यामि शृण् यादवराज भो ॥

रामानुजमुनिः-

यदुक्तं वादिभिः, स्वामिपुष्करिणीसंज्ञाघटकस्वामिशब्दः संज्ञैकदेशेन संज्ञिम्रहणन्यायेन कुमारस्वामिपर इति स्वामिपुष्करिणीतीरे कुमारस्वामी तपश्चर्यो कुर्वन् वर्तत इत्यत एव हेतोः सा पुष्करिणी तदीयतया स्वामिपुष्करिणीति व्यपदिश्यत इति, अतः सा देवतान्तरतीर्थमेव न विष्णुतीर्थमिति च। तद-युक्तम्। निखिलतीर्थस्वामित्वाभिपायेण, स्वामिनी च सा पुष्करिणी च स्वामिपुष्करिणीति कर्मधारयन्युत्पत्त्येव स्वामिपुष्करिणीसंज्ञायाः पुराणवचनैनि- क्क्तत्वात् स्वामिशब्दस्य निरुपपदस्य कुमारपरतया कापि प्रयोगादर्शनेन संज्ञैक-देशन्यायस्येद्दानवतारात्। प्रत्युतासंकोचेन निखिल जगच्छेष मृत श्रीमन्नारायण वाचिताया एव संभवेन षष्टीतत्पुरुषस्वीकारेऽपि स्वामिपुष्करिणीसंज्ञया तस्याः

पुष्करिण्या विष्णुतीर्थत्वस्थैव सिद्धेः । तत्तीरे बहुनामन्येषामिव स्कन्दस्यापि कति-पयकारु तपश्चर्याकरणमात्रेण तदीयत्वासिद्धेश्च ।

यथोक्तं वादिभिः स्वपक्षसाधकतया अभिमानिते वामनपुराण एव चतु-श्चत्वारिंशाङ्कचिह्निते पञ्चविंशाध्याये—-

> " अस्ति श्रीवेङ्कटो नाम प्रथितः पर्वतोत्तमः । द्रमिडेषु महापुण्यः सेवितिस्त्रिदशैर्गिरिः ॥ तस्य श्रुङ्गे सुमहती पुण्या पापविनाशिनी । स्वामिपुण्करिणी नाम सरसी सर्वकामदा ॥ त्रैटोक्यवर्तिनां ब्रह्मन् तीर्थानां स्वामिनी हि सा ॥ " इति

'' स्वामिपुप्करिणीत्येतन्नामधेयं च तत्कृतम् । मार्कण्डेय ! समस्तानां तीर्थानां स्वामिनी यतः ॥ '' इति च ।

वाराहपुराणान्तर्गत प्रथम भागे अष्टत्रिशाङ्कचिह्निते षष्ठाध्याये---

" स्वामिपुष्करिणी शब्दो रूढस्तस्मिन् सरोवरे । ब्युत्पत्तिः कथिता तस्य तीर्थानां स्वामिनी यतः ॥ स्वामिपुष्करिणीत्येव तस्मात्पूर्वे पुरातनैः । प्रोक्तेदानीं भगवता ब्युत्पत्तिस्तस्य सम्मता ॥ स्वामित्वस्य प्रदानाच स्वामिपुष्करिणीत्वियम् ॥" इति ।

तत्रैव पंचाशाङ्कचिह्निते अष्टादशाध्याये —

" स्वामिपुष्करिणी चेयं ब्रह्मन् लोकपितामह!। तीर्थानां स्वामिभूतत्वादुच्यतेऽन्वर्थनामतः॥ यानि कानिच तीर्थानि गङ्गादीनि महीतले। तानि सर्वाणिचोत्पन्नान्यस्मातीर्थात्पितामह!॥ ऐरम्मदतटाकश्च वैकुण्ठे यस्तु तिष्ठति। स एव गीयते चात्र स्वामिपुष्करिणीति च॥" इति।

तत्रैव एकषष्ठितमाङ्कचिह्निते एकोनित्रिशाध्याय श्रीवेङ्कटेशाष्टोत्तरशतनामावरुयां —

" तीर्थस्वामिसरस्स्नातजनाभीष्टपदायिने ।" इति चोक्तम् । वराहपुराणान्तर्गत द्वितीयभागेऽपि प्रथमाध्याये—

इति चाक्तम् । वराहपुराणान्तगत द्वितायमागडाप प्रथमाध्याय—

"त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि सरांसि सरितस्तथा ।

तेषां स्नामित्वमापन्नं धरे स्नामिसरोवर''मित्युक्तम् ॥

एवं पाद्मपुराणभागेडिप द्वात्रिंशाङ्क चिह्निते स्नामिपुष्करिण्या महर्षिभिः पापिनां

पापापनोदनप्रवलप्रायश्चित्तयोग्यपरमपावन पुण्यतीर्थताव्यवस्थापनपरे नवमाध्यायेऽप्युक्तम्—

वामदेवः--

" सरांसि यानि दिव्यानि सन्त्यत्र जगतीतले । तेपामेषा स्वामिनी हि स्वामिपुष्करिणीत्यतः ॥ " इति । मार्कण्डेय पुराण भागेऽपि तृतीयाध्याये—

"राजते सर्वतीर्थानां स्वामि स्वामिसरोवरम् ।" इत्युक्तम् । एवं ब्रह्मपुराणे द्वितीयाध्याये—सरस्वत्यास्सर्वतीर्थोत्कृष्टत्विष्टिप्सया नदी-रूपेण ब्रह्मावर्ते प्रष्टत्तायाः तद्दशायां पुरुस्त्यशापेन तद्दर्शमिखन्नाया भगवन्तं तपसा तोपयित्वा तस्मात्सरोवस्थायां तिसद्धिरुक्षणं वरं प्राप्तायाः श्रीवेङ्कटाद्रौ स्वामिपुप्करिणीरूपेणाविर्भृतत्वप्रतिपादनात् स्वामिपुप्करिणी शब्द्घटक स्वामिशब्देन तीर्थाधिपत्यरुक्षणं स्वामित्वमेव पुष्करिण्याः प्रतिपाद्यत इत्यवगम्यते । यथोक्तं तत्र—

" पुरा सरस्वती देवी तीर्थोत्क्रप्टत्वकांक्षया । सरस्वती नदी नाम ब्रह्मावर्ते वभूव ह ॥ " इत्यारभ्य — " तिस्रः कोट्योऽर्थकोटी च तोर्थानि सुवनत्रये ।

'तिस्रः काट्योऽधकाटी च ताथानि भुवनत्रय । स्वस्य पापविमोक्षार्थं याचियप्यन्ति मां शुमे ॥ तेषां पाप विमोक्षार्थं त्विय स्नानं ददाम्यहम् । धनुर्मासे सिते पक्षे द्वादश्यामरुणोदये ॥ स्नानार्थमागतं तीर्थजालं पेष्यत्वमाप्नुयात् । तीर्थाधिराज्ये तत्तीर्थजालं त्वामिभपेक्ष्यती''त्यन्तम् ॥ एवं तीर्थस्वामित्वतात्पर्येण स्वामिपुष्करिणीव्यपदेशनिर्वाहकं वचनजातं तत्रतत्रो-पिश्यतमन्यदृष्युदाहर्तव्यम् ॥ श्रीवराहश्रीनिवासरूपिणो निस्विरुजगत्स्वामिनो निकटवर्तित्वहेतुनापि स्वामिपुष्करिणी निर्देशनिर्वचनाभिप्रायाण्यपि कानिचिद्व-चनानि दृश्यन्ते । यथोक्तं स्कन्दपुराणान्तर्गते प्रथमभागे प्रथमाध्याये-—

" सुवर्णमुखरीतीरे रुक्ष्मीपितनिवासमूः ।
विद्वादिरिति ख्यातः सर्वरुक्षेपु पृजितः ॥
तिस्मन् शेषिरोरो पुण्ये मुरासुरनमस्कृते ।
ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयादिनाशके ॥
स्वामिपुष्करिणी चेति सर्वपापापहारिणी ।
उत्तरे श्रीनिवासस्य वर्तते सरसी वरा ॥
तं गत्वा वेद्वदं शैंळं स्वामिपुष्करिणीं शुभाम् ।
स्वात्वा संकरुपपूर्वं तु वराहस्वामिनं हरिम् ॥
सेवित्वा पश्चिमे तीरे निर्गत्य हरिमन्दिरम् ।
गत्वा तत्र निधानेन स्वर्णाचळनिवासिनम् ॥
श्रीनिवासं परं देवं मक्तानामभयप्रदम् ।
शङ्ख्यकथरं देवं वनमाळाविभूषितम् ॥
ह्या निर्धूतपापोऽसि संशयं मा कृथा द्विज ! ॥ " इति

स्कन्द पुराणान्तर्गतद्वितीय भागरूपे सप्तत्रिशाङ्कचिह्निते अध्यायेऽप्युक्तम् —

" वैकुण्ठलोकादानीतो विष्णोः कीडाचलो महान् । गरुत्मता वेगवता खर्णमुख्यास्तटे शुभे ॥ वर्तते देवसङ्घेश्च ऋषिसङ्घेश्च पूजितः । तस्मिन् वेङ्कटशैलेन्द्रे साक्षाचारायणः स्वयम् ॥ लक्ष्मीदेव्या च मूदेव्या नीलादेव्या समावृतः । वर्तते वेङ्कटेशस्स साक्षान्मोक्षप्रदायकः ॥ इति । तं गत्वा वेङ्कटं शैलं स्वामिपुष्करिणोजले । मुतेन साकं विघेन्द्रः सस्नो नियमपूर्वकम् ॥ वराहस्वामिनं नत्वा श्रीनिवासालयं गतः । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विमानं संप्रणम्य च ॥'' इति च ।

अत्र श्रीवेङ्गटाचरुस्य विष्णुक्षेत्रत्वं स्वामिपुष्करिणीतीर वराहश्रीनिवासरूपिणो जगत्स्वामिनो विष्णोर्निवासं चाभिधाय स्वामिपुष्करिणी शब्द घटकस्वामि शब्दस्य तत्परतासंभवस्यापि सूच्यमानतया पष्टीतत्पुरुष समासोऽपि संभवतीत्यभिष्नेतमव-गम्यते । एवं च स्वामिपुष्करिणीतीरे भगवतो निवासप्रतिपादकमन्यदपि कृत्सनं वचनजातं एतद्श्रीपरुक्षकं दृष्टव्यम् ॥

एवं स्वामि पुष्करिण्या वैकुण्ठ लोकानीत भगवत्कीडावापीत्वनिर्देशादिप विष्णुतीर्थत्वमेवावगम्यते । यथोक्तं वराहपुराणान्तर्गतप्रथमभागे पञ्चित्रिशाङ्क- चिह्निते तृतीयाध्याये—

"स्वामि पुष्करिणी पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी। वैकुण्ठे भगवन्क्रीडावापी श्रीभूमि लालिता।। अप्राक्टतज लोघा च सुगन्धा सुमनोहरा। गङ्गादिसर्वतीर्थानां जन्मभूमिश्शुभोदका।। आनीता वैनतेयेन कीडार्थं तत्र तिष्ठति॥" इति।

अत्र भगवत्कीडावापीति निर्देशेन स्वामिपुष्करिणीशष्दघटकस्वामिशब्दो भगवत्परो व्याख्यातो भवति । एवं स्वामि पुष्करिणी स्नानादिभिर्विष्णु सायुज्यादि फल्प्रतिपादनेनापि तस्याः श्रीविष्णुतीर्थत्वमेवावगम्यते । तस्मात् भगवतो निख्लिल जगत्स्वामित्ववदस्याः पुष्करिण्या निख्लिलपुण्यतीर्थ स्वामित्वान्निख्लिल जगत्स्वामि भृत भगवत्संविन्धत्वाच्च तदेतन्निमित्तद्वयमाश्रित्येव स्वामिपुष्करिणी व्यपदेशप्रवृत्यवगमान् स्वामिपुष्करिणी श्रीविष्णुतीर्थमित्येव सिद्धं भवति ॥

कुमारसंज्ञयोपलक्षितं तु तीर्थं कुमारधारिका तीर्थमेव। तत्रैव तदीय-कल्पवासस्य पुराणवचनेप्ववगमात्। तदिष तीर्थं विष्णुतीर्थमेव। तीर्थान्तराणां बहूनामन्येषां तत्र तत्र वासमात्रेण तत्तदृष्यादि संज्ञयोपलक्षणवदस्यापि तीर्थस्य स्कन्दस्य तत्रत्यवासमात्रेण तत्संज्ञयोपरुक्षितत्वात् कृत्स्वस्थैव शैलस्य भगवत्संब-न्धित्वावगमाच ॥ तस्मात् न स्वामिपुष्करीण्या देवतान्तरसंबन्धित्वगन्धाव-काशः॥

इत्थं भगवता रामानुजमुनिना क्रियमाणं निरूपणमाकर्ण्यं याद्वराजः सिव्संभं सिश्चरःकम्पं च स्वामिपुष्करिण्याः परमपावनश्रीविष्णुसंबन्धि पुराण तीर्थत्वमेव सम्यगनुमेने ॥

[प] श्रीमद्रामानुजार्थप्रकथितसुवचःश्रेणिपीयूषधाराः
पीत्वा पीत्वा जहर्ष श्रवणपुटयुगाद्यादवक्षोणिपालः।
विस्ंभं च प्रपेदे यतिपतिफणितौ विस्मयं च प्रभूतं
शैवान् वैतण्डिकांस्तानमनुत स तदा व्यर्थकोलाहलांश्च॥
इत्यनन्तार्थगुम्भितायां इतिहासमालायां स्वामिपुष्करिण्याः
देवतान्तर संबन्धितीर्थत्ववादनिरसनं नाम
द्वितीयस्तवकः॥

श्रीः

अथ तृतीयःस्तवकः

[प] इत्थं प्रहर्षं परमं प्रपन्नं सविसायं यादव भूमिपालम् । यतीन्द्रवाणीप्रवणान्तरङ्गं सास्यमैक्षन्त तदा हि शैवाः ॥ इत्थं रामानुजमुनिनिपुणनिरूपणश्रवण बद्धादरं तत्रैव शनैश्शनैरवतीर्णं प्रामाणिक-त्विधयं यादवराजमालोकयन्तः साभ्यस्याः शैवा अवादिपुः॥

शैवाः---

भो राजन् श्रीवेङ्कटाचलस्य वराहदेवाधिष्ठानतानिबन्धनं विष्णुक्षेत्रस्विमव स्कन्दाधिष्ठानतानिबन्धनं तदीयक्षेत्रस्वमपि दुर्वारम् ।

िकिच स्वामिपुष्करिण्याः स्कन्दसंवन्धित्वेऽपि तीर्थराजत्वसंभवे बाधका-

भावेन स्वामिपुष्करिणी संज्ञायाः कर्मधारयसमासस्वीकारमात्रेण न तस्याः विष्णुतोर्थत्वं निर्व्यूढं भवति ।

तस्मात् यावदस्याः पुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानस्य देवस्य देवतान्तर ्यता निरपवादा अवितष्ठते तावदस्याचलस्य अस्याः पुष्करिण्याश्च देवतान्तर संवन्धिताऽपि दुरपह्नवैव स्यादिति किमन्यैरेतदीयैः संकथनैः ॥

नच वयमत्यन्ताय अस्मिन्नचले वराहदेवसद्भावं वराहक्षेत्रत्वं ततो विष्णु भक्तोपजीव्यत्वं वा अपलपामः ॥ परंतु स्वामिपुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानो देवः स्कन्द इति । ततश्चानयोरचलपुष्करिण्योस्तत्संबन्धित्वमप्यस्ति इति च ब्रूमः । तस्य देवस्य देवतान्तर रूपता च अनन्यथासिद्धैः लिङ्गे : प्रागुपद्शितैः दुरपह्नवैवावतिष्ठते । तस्माद्रामानुजमुन्युक्तं सहसैव युक्तं मा मंस्थाः ॥

> [प] इत्थं स शैवैः प्रत्युक्तः स्वयं यादवभ्मिपः । प्रत्युक्तरं ददी तेषां शैवानामधितिकियम् ॥

यादवराजः--

हे शैवाः युप्माभिरभिधीयमानमंशं वयं युक्तं न मन्यामहे। तारकासुरवध-जनित पापप्रध्वंसनाय स्कन्देन तपश्चर्याकरणाय आश्रितमिदं उत्तमं विष्णुक्षेत्रं श्रीवेङ्कराचल इति स्पष्टमेव जोघुप्यते पुराणवचनैः।।

किंच वैकुण्ठलोकात् वैनतेयानीतोऽपाकृतोभगवत्कीडाचलो वेङ्कटाचल इति । तदानीतापाकृतजलोघा भगवत्कीडा वापी स्वामिपुष्करिणीति च प्रति-पाद्यते । प्रागेव प्रथितप्रभावायाः स्वामिपुष्करिणीसंज्ञ्या विख्याताया अस्याः पुष्करिण्याः तीरं तपश्चर्याकरणाय स्कन्देन आश्रितमिति प्रतिपादनात् न तत्संब-न्येन स्वामिपुष्करिणीसंज्ञासंबन्योऽस्याः सुवचः ॥

एवमादिभिः बहुभिः कारणैः श्रीविङ्कटाचल स्वामिपुष्करिण्योः देवतान्तर-संविन्धित्वमवनुदन्तं श्रीमहाविष्णुसंविन्वित्वमेव च प्रतिपादयन्तं श्रीरामानुजमुनिं प्रति तयो देवतान्तर संविन्धित्वसाधकं समुचितमुत्तरं भवद्भिनीवोऽचि । रामानुज मुनिकृतं च निरूपणं तत्पक्षसमर्थने पर्याप्तं प्रमाणं प्रतीमः। अत इदानीं स्वामि पुष्करिण्या दक्षिणे तीर विराजमानो देवः श्रीमहाविष्णुर्वा स्कन्दो वा इत्ययमेवां-शो निरूपणीयिश्शिष्टः । तमेव चांशमेषोऽहं रामानुजमुनिं पृच्छामि ।

> [प] इति सदिस शैववृन्दं प्रत्याख्यायेष यादवनृपालः । श्रीरामानु ज यतिनंवाचं प्रोवाच मानयन् भक्तया ॥

यादवराजः-

मो रामानुजमुने ! श्रीवेङ्कटाचरुः श्रीविष्णोरेव क्षेत्रमिति स्वामिपुष्करिणी श्रीविष्णोरेव तीर्थमिति च भवत्कृतं निरूपणं भवत्पक्षसमर्थने पर्याप्तं निपुणतरमेव प्रमाणमिति वयमभ्युपगच्छाम । संप्रति स्वामिपुष्करिण्या दक्षिणे तीरे विराजमानो देवः श्रीमहाविष्णुरेव न पुनर्देवतान्तरमित्ययमंश एव भवता निरूपणीयः ॥

> इति संपृष्टो यादवभ्पालेनायमथ यतीशानः । प्रोवाच भूमिपालं युक्तिभिरनुरञ्जयन्प्रमाणैश्च ॥

रामानुजमुनिः-

भो भो राजन्नवहितमनसा भवताऽद्य मद्भचः श्राव्यम् 1 सुस्पष्टेऽस्मिन्नर्थे नैवापेक्ष्यं निरूपणं निपुणम् ॥

बहुिमः प्रमाणगणेः प्रकटतरेण अप्रतिमिनजवैभवेन च दुरपह्नवस्वरूपोऽसो भगवान् वेङ्कटाचरुपतिः मधुसूदनो देवः देवसंज्ञातुल्यतामात्रेण न कथंचिद्पि क्षुद्रशक्तिदेवतान्तरशङ्कागन्धमहिति । स हि खलु खद्योतसंज्ञासाम्यमात्रेण भगवित मयूखमालिनि दुरपह्वदुर्विषहतेजःपुञ्जमये अत्यल्पदीप्तिज्योतिरिङ्गण-कीटभ्रमः कस्यचिदुदेति । संप्रतीह विद्वद्भिः विशेषतः परिपठ्यमानैः सर्वेरिप श्रीवेङ्कटाचरुमाहात्म्यविषयैः पुराणमागैः उद्घाहुिमः अयं स्वामिपुष्करिणीदक्षिण तीरिवराजमानो देवः श्रियःपतिः भगवान्नारायण एवेति सम्यगेवोचैस्समंततो जोघुष्यते ।

तेषु हि "मायावी परमानन्दः त्यक्तव। वैकुण्ठमुत्तमम्। स्वामिपुप्करिणीतीरे रमया सह मोदते॥"

इति प्रायशः सर्वत्र घुष्यते ॥ एषा हि वार्ता---श्रीस्वामिपुष्करिण्याः पश्चिमे

दक्षिणे च तीर विराजगानयोः श्रीवराहश्रीनिवासयोर्भध्ये श्रीनिवासविषया श्रीनिवासप्रादुर्भावधट्टेप्वेच ईदशवार्तायाः पुराणेषु प्रतिपादनात् मृदेवीसाहचर्य शालित्वेनैव प्रतिपन्नस्य श्रीवराहभगवतः श्रीदेवीसाहचर्यस्य काण्यप्रतिपन्नतया कल्पादौ प्रख्याणीवमसां धरणीमुद्खत्य यथापूर्वे संस्थाप्य तदिममानिन्या मूदेव्या सह तदानीमेव मुमेरुशिखरादागत्य मुवर्णमुखरीतीरे श्रीवेद्धटाचलाधिष्ठानस्य प्रतिपन्नतया च मध्ये वैकुण्ठलोकादागमनस्य श्रीदेवीसाहचर्यस्य च दिशतवचनप्रतिपन्नस्य तद्विपयत्वासंभवाच ।

श्रीवेङ्कटाचलमोहात्म्यविषये शेषधर्मपुराणान्तर्गते अष्टाचत्वारिंशाङ्कचिह्निते अध्याये हि——

> देवव्रत महाभाग सुरसिन्धुसुत प्रभो । श्रीनिवासस्य माहात्म्यं वद नो वदतां वर ॥ वैकुण्ठवासी देवेशो विष्णुः सर्वगतः प्रभुः । कथं प्राप्तो वृपगिरिं तन्मे त्वं कृपया वदे ''ति श्रीनिवासमाहात्म्यं

युधिष्ठिरप्रश्नमुखेन प्रस्तुत्य---

वैकुण्ठलोके संभ्ता वार्ता परमपावनी । अश्रावि या मया सन्तो वक्ष्ये शृण्वन्तु तां कथाम् ॥ मायावी परमानन्दस्त्यतवा वैकुण्ठमुत्तमम् । स्वामिपुष्करिणीतीर रमया सह मोदते ॥ इत्यद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वा सेन्द्रा मरुद्रणाः । तत्र सेवितुमुद्युक्तास्तदाहं च जगद्गुरुम् ॥

इति नारदमुखेन वैकुण्ठलोकवार्ताश्रवणपूर्वकं तेनैव सह मेन्द्रमरुद्गणमहर्षिगणा-दीनां श्रीवेक्कटाचले श्रीनिवासदर्शने पृष्टतिमभिधाय—

> कोटिसूर्यप्रतीकाशश्चन्द्रकोटिसुशीतलः । खर्लोकाद्भूमिपर्यन्तं प्रादुरासीच्छ्रियःपतिः ॥ स्वामिपुष्करिणीतीरं रविमण्डलसन्तिमे ।

विमाने मंत्रितो देवैः श्रीनिवासोऽवसत्यभुः ॥ इत्यन्तेन स्वामिपुष्करिणीतीर श्रीनिवासाविर्मावोऽभिहितः ॥

वराहपुराणान्तर्गतप्रथमभागे त्रिचत्वारिंशाङ्कचिह्नते दशमाध्याय ---

वेङ्कटाद्राविदानीं तु सर्वप्रत्यक्षगोचरः । आस्तेह्यञ्जनशैलाभः सर्वाभीष्टफलपदः ॥ कस्य वा पुण्यशीलस्य रूपमेतत्प्रदर्शितम्॥

इति श्रीनिवासाविभीववृत्तान्तं प्रस्तुत्य दैत्यपीडितानां देवमहर्षीणां भगवन्तं प्रपत्तुः क्षीराविध गतानां भगवन्तं स्तुवतां—

> " एतस्मिन्नन्तरं कश्चिच्छङ्ख्यकगदाधरः । पार्षदः परमेशस्य व्योम्नि चागत्य वै मुनीन् ॥ पुरुषः सोऽन्नवीदेवं श्र्यतामिति तान् मुनीन् । आस्ते भूमो गिरौ कापि मायावी कमलापितः ॥ किमर्थमागतः सिद्धर्युप्माभिस्सनकादिभिः । तत्रैव यूयं गच्छप्वमिति चोत्तवा ययो पुनः ॥

इति वार्तायाः पार्षद्मुखेन प्रवृत्तेः । एवं नारदस्यापि वैकुण्ठलोकं गतस्य तत्र किंचित्पुरुषमुखेन '' भूमौ कापि गिरौ विष्णुर्लदम्या सह विमोदते'' इति वार्ता-प्रवृत्तेश्च प्रतिपादनदर्शनेन एवमेवान्यत्रापि श्रीनिवासाविभीव घट्ट एव ईट्टश्चार्तायाः प्रवृत्तिप्रतिपादनदर्शनेन च यथोक्तवार्ताप्रवृत्तिः श्रीनिवासविपयैवेति सुगमम् ॥

" आस्तेचाञ्जनशैठामः '' इत्युपक्रमपर्याछोचनेनापि श्रीनिवासविपयैवेय वार्ताप्रवृत्तिः न श्वेतवराहविषयेति विज्ञायने ।

एवं वराहपुराणपथमभागे चतुः स्त्रिशाङ्कचिह्नते द्वितीये अध्याये----

"ततः श्वेतवराहश्च स्थापयित्वा घरां तदा । विभज्य सागरान् सप्त लोकान् सप्त च पूर्ववत्" इत्यारभ्य कल्पादो वराहभगवता कृतं ससागरपृथिव्या-दिलोकस्थापनं प्रतिपाद्य " ततो गिरिं समारुद्य श्वेतपोत्री हरिः स्थितः । स्वामि पुष्करिणीतीरे पश्चिमे पुण्यकानने ।" इत्यादिना तदानीमेव वैनतेयेन वैकुण्ठलो- कादावाह्य स्थापिते वेङ्कटाभिधाने कीडाचले स्वामिपुष्करिणीपश्चिमतीरे श्रीश्वेत-वराहभगवान् दिव्यविमाने स्थित इति प्रतिपाद्य तदनन्तरम्—

> '' ततो जातु तटे स्वामिपुष्करिण्यास्तु दक्षिणे मध्ये विमानं पद्माक्षः श्रीनिवासः परात्परः ॥ अतिष्ठद्देवदेवोऽपि शङ्खचकगदाधरः।''

इत्यनेन पश्चात् किंचित्कालानन्तरं श्रीनिवासभगवानागत्य स्वामिपुप्किरिणीदक्षिण भागे दिव्यविमाने स्थित इति प्रतिपादनेन श्रीवराहश्रीनिवासदेवौ पृथक् पृथक् भगविद्वव्यावतारम्तौ पृथक् स्थानस्थितौ पृथक् पृथिविलक्षणिद्वयचिरत्रचेष्टितौ च विराजेते इति स्पष्टमेवावगम्यते।

अतोऽत्र श्रीवराहदेवलक्षणमेकरूपमेव विष्णुं स्वीकृत्य श्रीनिवासम्प्रतिलक्षणं स्वामिपुष्किरिणीदक्षिणतीरे विराजमानतया पुराणप्रतिपन्नं भगवन्तं विष्णुमपल्रप्य तत्स्थाने तपश्चर्यार्थमागतः स्कन्दं एव तत्र स्थापित इति कल्पनं न कथंचिद्पि संजाघटीति ॥

एवं वराहपुराणद्वितीयभागे प्रथमाध्याये कल्पादौ धरणीं प्रलयार्णवमझा-मुद्धृत्य स्थापयित्वा मेरुशिखरे स्थितस्य श्रीवराहभगवतः सन्निधि प्रति धरण्यभि-मानिन्या भूदेव्या आगमनं प्रतिपाद्य तयोस्तत्र संजाते संवादे श्रीवेङ्कटाचलप्रस्तावे स्वामिपुष्करिणीपशंसायाम्—

" एतेषु प्रवरा देवी स्वामिपुष्करिणी ग्रुमा । अस्यास्तु पश्चिमे तीरे निवसामि त्वया सह ॥ आस्तेऽस्या दक्षिणे तीरे श्रीनिवासो जगत्पतिः ।"

इति स्वामिपुष्करिणीपश्चिमदक्षिणतीरयोर्भूदेवीसहितश्रीवराहदेवश्रीभूमिसहितश्रीनि-वासदेवरुक्षणभगविद्वव्यावतारयोः प्रतिकरूपनियतभाविस्थिति वराहभगवतैवाभिहितां प्रतिपाद्य संवादान्ते—

> '' उद्घृत्य घरणीं देवीमालिलिङ्गेऽथ वाहुभिः । आत्राय घरणीवक्त्रं वामाङ्के सन्निवेश्य च ॥

आरुह्य गरुडेशानं जगाम वृषभाचलम् । मुनीन्द्रैर्नारदायैश्च स्तृयमानो महीपतिः ॥ स्वामिपुष्करिणीतीरे पश्चिमे लोकप्जिते । तदाध्यास्ते श्रीवराहो मुनीन्द्रैस्तत्र पूजितः ॥ "

इति धरणीदेव्या सह तदानीमेव गरुडमारुद्यागतस्य श्रीवराहभगवतः श्रीस्वामिपुष्क-रिण्याः पश्चिमं तीरमधिष्ठाय वर्तमानत्वं प्रतिपाद्य तता द्वितीयाध्यायान्ते—

> " वेङ्कटारूये महाशैले श्रीनिवासो जगत्पतिः । कदा द्यायाति देवेशः श्रीभूमिसहितोऽमलः॥ कथं कल्पान्तसंस्थायी भविष्यति जनार्दनः। एतद्ब्रूहि वराहात्मन् महत्कौतृहलं मम॥"

इति श्रीनिवासभगवदागमनविषयं धरणीदेवीपश्रमुपक्षिप्य ततस्तृतीयाध्याये---

" वैवस्वतेऽन्तरं देवि पूर्वे कृतयुगेऽन्तरं । वायोस्तपो महदृष्ट्वा श्रीम्मिसहितोऽनघे ॥ आगच्छच्छ्रीनिवासश्च स्वामिपुष्करिणीतटे । दक्षिणेऽस्मिन् पुण्यतमे विमानेऽनन्दसंज्ञिते ॥ वसिष्यति च श्रीकान्तो वायोः प्रियकरो हरिः । तदारभ्य हृषीकेशः सेनान्याराधितोऽनिशम् ॥ आकल्पान्तमहश्येऽस्मिन् विमानेऽसौ वसिष्यति ॥ "

इत्यनेन पूर्वकल्पदृष्टान्तेन भाविकालेऽपि किंचित्कालानन्तरं वायुतपश्चर्याफलतया श्रीभूमिसहितः श्रीनिवासः समागत्य स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे स्कन्देनाराध्यमान-स्सन्नाकल्पान्तं निवत्स्यतीति भगवता वराहेणैव समाधानस्य प्रतिपादनाच श्रीनि-वासदेवापह्वेन स्कन्दकल्पनस्य नात्र किंचिदप्यवकाशो दृश्यते।

प्रत्युत स्कन्दस्य तारकासुरहत्यादोषनिर्हरणार्थतपश्चर्यार्थमागतस्य श्रीनिवा-साराधकतयैव पुराणप्रतिपन्नस्य भगवदाराधकतयैवावस्थानस्य न्याय्यत्वेन आराध्य-देवतारूपेणावस्थानं स्वीयपापहरलक्षणस्वागमनोद्देश्यविरुद्धं न कथंचिद्प्युपद्यते।

एवं प्रायशो वेङ्कटाचलमाहात्म्यपरेषु पुराणभागेषु स्वामिपुष्करिणीपश्चिम दक्षिणतीरयोः श्रीवराहदेवश्रीनिवासदेवयोः पृथगवस्थानं प्रतीयते । श्रीपाद्मपुराणेऽपि सप्तविशाङ्कचिह्निते चतुर्शाध्याये---" कदाचिद्भगवान्विष्णुः कारुण्यागण्यपुण्यधीः । दर्शयन् सकलां होकान् साक्षादक्षिपथं गतः ॥ " इत्यारभ्य '' भक्तानुकम्पासहितः श्रीनिवासः परः पुमान् । आविर्वभूव भगवान् स्वामिपुप्करिणीतटे ॥ " इत्यन्तेन श्रीनिवासाविर्मावं प्रतिपाद्य ततः अष्टाविंशाङ्कचिह्निते पंचमाध्याये ----" सिह्मसानुमतः कुक्षो स्वामिपुन्करिणीतटे । श्चेतस्य पोत्रिपोतस्य प्रादुर्मावः कथं विभो ॥ '' इत्यारभ्य श्रीवराहदेवाविर्मावं ततः पृथक् प्रस्तुत्य निरूप्य— " तदाप्रभृति देवेशो वराहवपुरूर्जितः । पाताललोकालोकेऽस्मिन् कोतृहलसमाकुलः॥ स्वापिपुष्करिणीतीर पश्चिमेऽस्मिन् धरातले ॥ " इत्यादिना '' अव्याजमित्रोऽत्र पोत्री वर्तने दिव्यगात्रभृत् । ह्रादयन्नात्मनम्सर्वान् ज्ञानानन्दमयान् सुरान् ॥ '' इत्यन्तेन श्रीवराहदेवस्य स्वामिपुष्करिणीतीरं वसतेः । एकोनित्रंशाङ्कचिह्निते षष्ठाध्यायं — " तदाप्रभृति देवेशो वराहवपुरात्मभूः । अनन्ताचलशृङ्गेऽन्तर्निक्षिप्ताङ्घ्रिसरोरुहः ॥ देव्या वसुधया सार्धं स्वामिपुप्करिणीतटे । मुखमास्ते मुरेशानः सुखी रहसि मुन्दरः॥ " इति श्रीवराहभगवतः स्थितिमुत्तवा तदुत्तरमेव — " श्रीनिवासोऽपि शेषाद्रौ ततः स्वामिसरस्तटे । निवसन्नात्मनः कुर्वन्नर्वाचीनान् सुखात्मनः ॥ " इत्यारभ्य

" पुराणपुरुषो धाता पुरुपस्तमसः परः । वैकुण्ठं पूर्ववसतिं त्यक्तवेदानों हि तिष्ठति ॥ " इत्यन्तेन स्वामिपुष्करिणीतीरे वराहभगवदागमनात्पश्चात् किंचित्कालानन्तरं श्रांवैकुण्ठादा-गत्य तत्रैव स्वामिपुष्करिणीतीरे श्रीवराहदेवात्पार्थक्येन श्रीनिवासभगवतोऽवस्थितेश्च प्रतिपादनेन श्रीमहाविष्णुः श्रीवराहश्रीनिवासलक्षणाभ्यां द्वाभ्यां रूपाभ्यां स्वामि-पुष्करिणीतीरे सदा सन्निहितो वर्तत इति स्पष्टमवगम्यते ।

यद्यपि पद्मपुराणे त्रयस्त्रिशाङ्कचिह्निते दशमाध्याये —
पश्चिमे स्वामिसरसस्तीर प्रत्यप्रविष्रहम् ।
विमानमाविवेभव विमलानन्दकारकम् ॥ " इति

श्रीनिवासविमानाविर्भावः । तत उपरिष्टात्—

" स्वामिपुष्करिणीतीरे पश्चिमे मृत्यपश्चिमे । बृन्दारकाणां बृन्दैस्तु प्रार्थितो लोकरक्षकः ॥ आविर्वमृव भगवान् श्रीनिवासः परः पुमान्॥" इति

श्रीनिवासाविर्भावश्च स्वामिपुष्करिणीपश्चिमतीरे जात इति प्रतिपाद्यते । अन्यपुरा-णेषु च दक्षिणतीरे जात इति प्रतिपाद्यत इति किंचिद्धेदोऽवगम्यते ॥ तथापि श्रीनिवासतद्विमानयोराविर्मावस्य स्वामिपुष्करणीदक्षिणपश्चिमभाग एव जातत्वेन तादृशस्थानस्य दक्षिणत्वेन पश्चिमत्वेन च निर्देशयोग्यत्वान्न विरोध इति बोध्यम् ॥

एवं मार्कण्डेयपुराणेऽपि प्रथमाध्याये---

तस्यानुभावं प्रवदामि भूयः
समस्ततीर्थानि भवन्ति तत्र ।
एवं समस्तेषु च मुख्यतीर्थं
श्रीस्वामिनामास्ति सरोवरं तत् ॥
माहात्म्यमेतस्य मयोच्यते कथं
यत्पश्चिमे रोधिस भूवराहः ।
आर्छिग्य कान्तामतिसौम्यमूर्तिविराजते विश्वजनोपकारी ॥
तद्दक्षिणतटे रम्ये वैकुण्ठपुरवह्नभः ।
आर्छिगितवपुर्लक्षम्या वरदो वर्तते चिरम् ॥ " इति

भविप्योत्तर पुराण तृतीयाध्याये---

एवं तीर्थवरा तत्र स्वामिपुष्करिणी शुभा ।
तस्याः पश्चिमदिग्भागे वराहवदनो हरिः ॥
धरामालिंग्य बल्मीक आस्ते पिप्पलराजितः ॥ इति ।
इत्थं विचार्थमाणे तु स्वामिपुष्करिणी तटे ।
दक्षिणे विमलं दिव्यं वल्मीकं दृष्टवान्मुदा ॥
तिन्त्रिणी वृक्षमृलस्थं भगवान् जगदीश्वरः ।
मत्वेदं परमं स्थानं तत्र लीनोऽभवद्धरिः ॥

इति च द्विरूपस्य भगवतः स्थलद्वये अवस्थानं स्पष्टमुक्तम् ॥

स्कन्दपुराणान्तर्गते प्रथमभागे सप्तमाध्यायेऽपि दिशितमार्कण्डेयपुराणसमा-नानुपूर्वीकाण्येव वचनानि दृश्यन्ते । तत्रैव प्रथमाध्यायस्थितैः प्राग्द्वितीयस्तवक चतुर्दशवाक्योदाहृतैर्वचनैः स्कन्दपुराणद्वितीय भागात्मक सप्तित्रशाङ्कचिह्निताध्याय-स्थितैः—

तं गत्वा वेञ्कटं शैलं स्वामिपुष्करिणीजले।

गुनेन साकं विषेन्द्रः सम्नौ नियमपूर्वकम् ॥

वराहस्वामिनं नत्वा श्रीनिवासालयं गतः।

पदक्षिणं ततः कृत्वा विमानं संप्रणम्य च ॥

पद्धनाभोऽथ पुत्रेण केशवेन दुरात्मना।

पपौ कटाह तीर्थं तद्वब्रहत्यादिनाशकम्॥

इति वचनैश्च श्रीवेङ्कटाद्रौ श्रीस्वामिपुष्करिणीतीरे द्विरूपस्य भगवतः पृथगवस्थानं स्फुटतरमवगम्यते ।

एवं ब्रह्मोत्तरखण्डान्तर्गतपंचाशाध्यायस्थेन—

" स्वामितीर्थमिति रूयातं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।

तर्त्तीरं दक्षिणे विष्णुर्लक्ष्म्या सह विनोदते॥ '' इति
वचनेन स्वामिपुष्करीणीतीरे रुक्ष्म्या सह भगवतः श्रीनिवासस्य सद्भावः॥
सप्तित्रिशाङ्कचिह्नते वामनपुराणाष्टादशाध्याये—

" मुनयस्तेऽश्र भ्पाल तद्वाक्यसमनन्तरम् । दृहशुर्विमलं दिव्यं विमानं भास्करोपमम् ॥ स्वामिपुष्करिणीतीरे दक्षिणे लोकविश्रुते । नारायणाश्रितं दिव्यं नित्यं च महदद्भुतम् ॥ " इति

तत्र सविमानश्रीनिवासाविर्मावश्य स्फुटमवगम्यते ।

एवं स्कन्दपुराणमागद्वयं वामनपुराणं पुराणान्तरेषु च द्वेतवराहश्रीनिवा-साविर्मावौ पार्थक्येन प्रतिपादौ द्रष्टव्यौ ॥

एवं भविष्योत्तरपुराणादिषु श्रीवराहभगवतः श्रीनिवासदेवस्य च परस्पर संवादः, श्रीनिवासदेवस्य आकाशराजकन्यापरिणयः तद्श्र श्रीनिवासन मूमिसहित वराहभगवत आह्वानंचेत्यवमादीनि वहूनि विचित्राणि विपुठानि चरित्राणि प्रति-पाद्यमानानि द्विरूपस्य भगवतः श्रीवेङ्कटादिश्रीस्वामिपुष्करिणीतीरवासित्वं प्रस्फुट-मेवावगमयन्तीति न श्रीनिवासदेवस्य अपह्नवः केनचित्कर्तुं शक्यः।

्एवं प्रथमस्तवकोदाहृतायां अरायिकाणेत्यादिश्रुतौ शिरिंबिठस्येति श्रीनिवास वाचकशब्दप्रयोगोऽपि वराहदेवात्पार्थक्येनास्मिन् गिरौ श्रीनिवासदेवसद्भावे पर्याप्तं प्रमाणं भवितुमर्हति ।

एवमस्य देवस्य परिदृश्यमानैिलिङ्गेरिष्ययं देवो न स्कन्दः अपितु भगवानेव विष्णुरिति निरूप्यते । स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे सप्रति विराजमानस्य हि देवस्य चत्वारो बाहवो दृश्यन्ते । चतुर्बाहुत्वं च भगवत एव प्रसिद्धम् । न कचित् स्कन्दस्येति नासौ स्कन्दः । यथोक्तं वामनपुराणे एकविंशाङ्कचिह्निते द्वितीयाध्याये बृहस्पतिकृतस्कन्दस्तुतौ—

> एकवक्त्रो द्विबाहुश्च कुमारः पुरुपोत्तमः । मातृपीत्या च षडुक्त्रः पार्वतीप्रीतिवर्धनः ॥ तति

अत्र हि खभावतः एकवक्त्रत्वं द्विबाहुत्वं च अभिधाय स्तन्यदायिषण्मातृपीति-बलात् षण्मुखत्वं जातिमिति वक्त्रसंख्याधिक्यमौपाधिकमभिधाय तदानुगुण्येन "द्वादशहस्तविराजितहेत" इत्यौपाधिकमपि वा द्वादशत्वलक्षणबाहुसंख्याधिक्य-मेव वा अभिहितं न चतुष्ट्वलक्षणबाहुसंख्याधिक्यमि । यद्ययस्य देवस्य स्कन्दत्वमभ्युपगम्य तपोऽवस्थायां आयुधमहाणेन निरा-युधपाणित्वमुपपद्यत इति समर्थनम् , तद्य्यसाधु । अधिकारिविशेषस्य तपोऽनुष्ठा-नार्थं वनं गच्छतोऽपि दुष्टजन्तुदूरीकरणाद्यर्थं स्वाधिकारप्राप्तायुधसद्भावस्य अदुष्ट-त्वात् आवश्यकत्वाच्च, देवसेनाधिपत्य रुक्षण अधिकारिवशेषभाजोऽस्य स्वायुधमहा-णायोगात् ॥

प्रतिपद्यते हि श्रीरामायणभारतादिपु रामरुक्ष्मणभरतोर्जुनादीनां अरण्या-दिपु जटिलत्वादिलक्षणतपोऽवस्थाजुपामपि स्वाधिकारप्राप्तधनुस्तृणीराद्यायुघ-धारिता ॥

द्वाविंशाङ्कचिहिते दर्शितवामनपुराणतृतीयाध्याये तपश्चयोर्थे वेङ्कटाचलं प्रति प्रस्थितस्यास्य स्कन्दस्य आयुधधरत्वमेव प्रतिपाद्यते नतु तत्प्रहाणं क्रचित् । यथोक्तं तत्र—

> " तपसोऽर्थे प्रयाने तु स्कन्दे काञ्चनतेजसि । देवसेनासमायुक्ते धनुश्चिक्तिधरे द्विजाः॥ " इति ।

उत्तरत्रापि न कचिदस्य आयुधप्रहाणं पुराणप्रतिपन्नम्। अयं च देवः आयुधधारणार्हाभ्यां कर्ध्वाभ्यां वाहुभ्यां वरप्रदानोद्यतेन अधरेण दक्षिणेन पाणिना स्वचरणारविन्दयुगळं प्राप्यप्रापकतया प्रदर्शयता अपरेण किटन्यस्ते वामेन पाणिना
स्वाश्रितानां भवजळधेः किटदन्नत्वं सूचयता च विराजते । ईदृशश्चावयवसन्निवेशविशेषः, शङ्खचकधरस्य, भवजळिधिनिस्तितीर्षुमुक्षुजनोपास्य दिव्यचरणनिळनयुगळस्य, निस्विळळोकाराध्यवेषस्य, भगवतो नारायणस्थव युज्यते । न पुनः स्वपातक
हरणार्थं तपश्चर्यापरायणस्य आराधकता वेषेकयोग्यस्यास्य स्कन्दस्यायं सन्निवेशः
कर्थचिदपि युज्यते ।

किं बहुना दक्षिणबक्षस्थलहरयाभ्यां श्रीदेवीश्रीवत्साङ्काभ्यां अनितरसाधा-रणलाञ्लनाभ्यामयं देवः श्रामहाविष्णुरिति मन्दमतिभिरिप सुनिर्णयोद्ययमंशः ॥ पुराणस्थेपु श्रीनिवासदेवस्वरूपप्रतिपादनपरेघद्देपु च श्रीनिवासभगवत उपदर्शित परिदृश्यमानावयवसन्निवेशविशेषादिकं स्फुटतरं प्रतीयते ॥

यथोक्तं श्रीवराहपुराणप्रथमभागे सप्तचत्वारिंशाङ्कचिहिते पश्चदशाध्याये-

" केय्राङ्गदसद्भूषं वृत्तायतचतुर्भुजम् । ज्वालायुतसहस्रारसुद्रश्निधरं परम् ॥ शरचन्द्रपतीकाशपाञ्चजन्यधरं शुमम् । अश्रान्तवरदानोद्यद्क्षपाणिसरोरूहम् ॥ कटीतटसुविन्यस्तवामपाणिजलेरुहम् ॥" इति ॥

अत्र चतुर्भुजिमित्युक्तभुजचतुष्टयस्य विन्यासविशेषप्रदर्शनपरं ज्वालायुनेत्याद्युपरितन पादचतुष्टयम् ॥

पाद्मपुराणे त्रयिश्वशाङ्कचिहिते दशमाध्याये—

" चतुर्भुजरशङ्खचकवरावनितहस्तकः ।

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वैजयन्त्या विराजितः ॥ " इत्युक्तम् ॥
अत्र वरशब्देन वरदानमुद्रा अवनितशब्देन कटितटिवन्यासरुक्षणावनितमुद्रा च
विविक्षिता । समानप्रकरणवचनान्तरैककण्ठ्यात् ॥ त्रिषष्ठितमाङ्कचिहिते गारुडपुराणाध्याये—

'' अरुन्धती महाभागा लक्ष्म्यालिंगितवक्षसम् । दृष्ट्या हरिं वेङ्कटेशं प्रणनाम मुदान्विता॥ ''

इत्यनेन तदुपरितनेन अरुन्धतीस्तोत्रगतेन-

यस्योरस्यनिशं विभाति जगतीसौभाग्यवात्री रमा-धत्ते यस्य पदावनेजनजलम् धर्ना पुरारिम्सदा । श्रीमद्वेंकटशैलनित्यनिलयं देवोत्तमं त्वां विना-दृष्टोदृष्टफलपदं किमपरं दृष्टं क्षितौ दैवतम् ॥ "

इति वचनेन च श्रीवेङ्कटेशं साक्षात्कुर्वन्त्या अरुन्धत्या श्रीनिवासः रुक्ष्म्यार्लिगित-वक्षस्कत्ववेषेण दृष्ट इति स्पष्टमतगम्यते । ब्रह्माण्डपुराण नवमाध्याये चक्रवर्तिनः श्रीनिवाससाक्षात्कारघट्ठे —

> " तन्मध्येऽसौ नीलजीमृतकल्पं पद्मावासं संश्रितत्राणहेतुम् ।

श्रीवत्साक्षं पुण्डरीकायताक्षं शंखं चकं धारयन्तं कराभ्याम् ॥ दातारं तं पाणिना वै वराणा-मन्येनाक्षं विश्रतं श्राजमानम् । पीतं वस्त्रं विश्रतं राजमानं कोटीरान्तशोतरत्नोपशोभम् ॥ शान्ताकारं शाश्यतं श्रीनिवासं सेव्यं देवैर्वासुदेवं ददर्शं ॥

इत्यनेन रुक्ष्मीश्रीवन्सो वक्षोरुक्षणे शङ्घचऋवरदानमुद्रा, कटितटविन्यासमुद्रारूपाणि भुजचतुष्टयरुक्षणानि च भगवति चऋवतीं दद्शीति । तदन्तर्गत एव वसिष्ठनारद संवादात्मके पृथग्म्ते श्रीवेङ्कटेशसहस्रनामाध्यायेऽपि, श्रीनिवासध्ययाकारवर्णने --

ऊर्ध्वो हस्तौ यदीयौ मुरिएपुदलने विभ्रतौ शङ्खचके

सेव्यावङ्घी खकीयावभिद्यद्धरो दक्षिणो यस्य पाणिः। तावन्मात्रं भवाव्धि गमयति भजतामूरुगो वामपाणिः

श्रीवत्साङ्कश्च लक्ष्मीयदुरसि लसतस्तं भजे वेङ्कटेशम् ॥

इत्यनेन यथोक्तभगवदसाधारणसर्वरुक्षण विशिष्टवेपेणैव श्रीनिवासो ध्येय इति च स्पष्टमुक्तम् ॥

यादशरूपेण श्रीनिवास भगवान् चक्रवर्तिना दृष्टः तेनैव रूपेण तत्र भग-वतः सर्वदृश्यतया अवस्थानमपि चक्रवर्तिना प्रार्थितं तथैवाङ्गीकृतं च भगवतेति तत्रैव नवमाध्याये उक्तम् । यथोक्तं तत्र ।

राजपुत्रः—

" यत्तद्भ्षं दुर्लभं योगिवयैंरम्यं भ्यादीदृशं सर्वदृश्यम् ।
अत्रैव त्वं सर्वदा वासमीयाः
सर्वेषां वे मानवानां हिताय ॥

ओमित्युत्तवाऽथापरं प्राह वाक्यं

मद्भक्तस्त्वं नास्ति तुरुयस्त्वयान्यः॥ " इति॥

मार्कण्डेयपुराणे द्वितीयाध्यायं सविमानश्रीनिवासाविर्माव प्रतिपादनघट्टे ---

तन्मध्यस्थं दिव्यमूर्ति वरेण्यं

शङ्कं चकं धारयन्तं कराभ्याम् ।

सेव्यत्वेन स्वं पदाम्भोजयुग्मं

सर्वेषां संदर्शयन्तं करेण ॥

स्वाङ्ब्रिद्धन्द्वं संश्रितानां जनानां .

संसाराव्धिजीनुद्धः किलेति ।

न्यस्तेनोरौ वामतो दर्शयन्तं

सब्येनान्येनापि हस्तेन सम्यक् ॥

सर्वाभीष्टं दातुमुचुक्तहेति

भक्तानां श्रीवासवक्षस्थलं च ॥

मन्दस्मेरश्रीमुखं भूषणाढ्यं सर्वे श्रीमद्वेङ्कटेशं ह्यपदयन्। इत्यनेन यथोक्तावयवस-न्निवेश विशेषादि विशिष्टं श्रीनिवासं ब्रह्मादयः सर्वे दट्युरित्यभिहितम्। तत्रैव चतुर्थाध्यायेऽपि कुमारं प्रति भगवदाविभीवघट्टे—

शङ्कं चकं धारयन्तं कराभ्यां

फलपद्रयोंरगवामहस्तम् ।

प्राप्याविमावित्यपरेण पादौ

संदर्शयन्तं करपङ्कजेन॥

इति तथाविधावयवसिन्नवेशिवशेषो भगवता स्कन्दाय दिशत इति ।

भविष्योत्तरपुर।णत्रयोदशाध्यायानते---

वरपद्मासने सुस्थां विधाय कमलालयाम् ।

पद्मावतीं विशालाक्षीं भगवानात्मवक्षसि ॥

अरिशङ्कविहीनोऽसौ कटिन्यस्तकरोत्तमः ।

दर्शयन् पाणिनैकेन दक्षिणेन वृपाकिपः॥

पदपद्मं सदाऽराध्यं गतिं च परमां नृणाम् । कटिन्यम्तकरेणापि निजपदाञ्जगामिनाम् ॥ नॄणां भवपयोराशिं कटिद्धनं प्रदर्शयन् । विराजते वेद्वटेशः संप्रत्यपि रमापतिः॥" इत्यनेन

संप्रति विद्यमानं रूपिमत्थंभूतिमिति च स्पष्टमुक्तम् ॥

चत्वारिंशाङ्कचिहिते वामनपुराणे एकविंशाध्याये — यत्र स्वामिपुष्करिणी-दक्षिणतीर योऽतौ सविमानः श्रीनिवास आविर्भूतो ब्रह्मादिप्रत्यक्षगोचर आसीत् तत्रैव स भगवान् अदृश्यस्वीयाप्राकृतविमानः स्वयं च दृश्यमानस्सन् मनुजकारित विमानेस्थास्यतीति अगस्त्येन मुनीन्द्रान्प्रत्युक्तत्वात् अगस्त्यादिभिरत्रेव भगवतो दृश्यमानतया अवस्थानप्रार्थनतया भगवता तथैव अत्रानवरतवासाङ्गीकारस्य तत्र तत्र पुराणेषु प्रतिपादनदर्शनाच श्रीनिवास एवायमिति स्पष्टमवगमनेन नात्र स्कन्दस्यावासादिकल्पनेन श्रीनिवासापह्वः कर्तु शक्यः ॥

उक्तं हि, यथोक्तवामनपुराणाध्याये —

अगस्त्यो भगवान् भूप मुनीन्द्रानिदमव्रवीत् । यदेतद्दर्शितं दिव्यं विमानं लोकपावनम् ॥ पूर्वं भगवता तेन विप्णुना प्रभविप्णुना । तदत्रैव महाशैले सदा तिष्ठति पूजितम् ॥ अन्तर्हितं न केनापि शक्यते द्रप्टुमञ्जसा । युगेयुगे तु यः कश्चित्तपसा भावयद्धरिम् ॥ स तस्य कृपया दिव्यं विमानं पश्यति ध्रुवम् । आगामिनि कलौ चापि संप्राप्ते पुण्यमुत्तमम् ॥ विमानं सर्वपापन्नं विप्णुनाधिष्ठितं सदा । पश्यतां सर्वभूतानामाह्णादजनकं शुभम् ॥ देविषदैत्यगन्धवदेवसिद्धनिपेवितम् । मनुजैरेव तद्धत्तैः कारितं लक्षणान्वितम् ॥

भविप्यति महाश्चर्यं मुनीन्द्रा नात्र संशयः । तत्रैव भगवान्विष्णुः स्थास्यत्यक्षयशक्तिधृक् ॥ विमाने तु जगन्नाथः पूर्वे दृष्टो हरिः खयम् । शङ्खचकधरः श्रीमान् चतुर्वाहुस्वरूपवान् ॥ अस्मिन् जगति विभेन्द्रा विश्रुतं च भविष्यति । विमानं तद्घोष्यः त्रैलोक्यतिलकोपमम् ॥ इति ।

अयमंशः अनेकपुराणेषु तत्रतत्र विद्यमानो द्रष्टव्यः । स्कन्दस्तु कुमारधारातीर्थे एव नियतवासः तत्र निवसन्नेव आगत्यागत्य यथाकालं स्वामिपुष्करिणीतीरे विराजमानं भगवन्तं श्रीनिवासमाराध्यन्नद्रावस्तीति दिशंतवामनपुराण एव चतुर्विशांकचिह्निते पञ्चमाध्याये पार्वतीं प्रति महादेवेन अभिवानप्रतिपादनान्नासौ स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे विराजमानो देवः स्कन्दः । अपि तु तदाराध्यभूतो भगवान् श्रीनिवास देव एवेति स्फुटमेवावगम्यते ।

यथोक्तं तस्मिन्नध्यायं ---

आस्ते वृषाचले देवः श्रीम्मिसहितोऽनये।
अप्रत्यक्षालयोऽहरयो विहरन् गिरिमूर्धनि।।
नानादुमलताकोर्णे सर्वर्तुगणसंयुते।
स्वामिवापीसमीपे तु कोटिकन्दर्परूपवान्॥
आस्ते लक्ष्म्या च धरया रमन् षोडशवार्ष्टिकः।
हष्ट्वा गुहोऽपि तं देवं चैत्रमासि शुमे तिथौ॥
आराधयंस्त्रिसन्ध्यं वै देवगन्धर्विकंनरैः।
नृत्त्यैरप्सरसां चैव गीतवादित्रनिःस्वनैः॥
रमयंश्च रमानाथमुत्तरे गह्नरे गिरेः।
कुमारधारिकानाम तत्र निर्झरिणी शुभा॥
मयूरवाहको देवि! तस्यास्तीरे वसत्यहो।
बह्महत्या तु या तस्य दुःसहा घोररूपिणी॥

सा वृषाचलशृङ्गात्रे दृष्टमात्रे विहःस्थिता । *कामयमानइशेषाद्रें। नित्यसेवां हरेरसौ ॥ पुनरागमनं देवि! पण्मुखो नामिवाञ्छति ॥" इति

इत्थमाराधकत्वेन वस्तुमिच्छतोऽस्य न अग्राध्यत्वेन अत्रावस्थानं युज्यते । न च तस्य अत्र तधावस्थानं कचित् ए.पु पुराणेषु प्रतिपाद्यते । प्रत्युत अप्राकृते अस्मिन् भगवत्कीडाचले प्राकृतानामाराध्यतयावस्थानं निषिद्धतयैवावगम्यते यतः अतोप्यधि कस्य ए.तिपतुर्महादेवस्य अस्मिन् गिरावंव भगवता सह वस्तुं वाञ्छतः भगवतै-वास्मिन् पर्वते वासमननुज्ञाप्य उपत्यकायां वासोऽभ्यनुज्ञातः ,

यथोक्तं वराहपुराणप्रथमभागे पञ्चाशाङ्कचिह्नितं अष्टादशाध्याये —
इत्युक्त्वा कमलानाथः प्राहेशानं शुचिस्मितः ।
किमागमनकार्यं ते वद शङ्करभत्वरम् ॥
इति प्रष्टः शिवः प्राह स्वामिन्नित्यच्युतं वचः ।
स्वामिन् त्वया सदा यत्र स्थीयते वेङ्कटेश्वर ॥
तत्रैव देव स्थातव्यं मया वृषगिरीश्वर ।
इति प्रष्ठः पुनः प्राह नोलमेघसमद्युतिः ॥
आकल्पं च वसामीह वेङ्कटाह्वयभूधरे ।
त्वमप्यत्र मृडानीश ! महादेव ! वस प्रभो ! ॥
उपत्यकायामस्यादेः शोचिष्केशदिगीश्वर ! । इति ।

इत्थं महादेवस्यापि अस्मिन् वेङ्कराचले लोकानामाराध्यतया अवस्थानस्य प्रतिषेध-सिद्धो स्कन्दस्य तथावस्थानासंभवः किंपुनर्न्यायसिद्ध एव । तथा च स्वामि-पुक्करिणीदक्षिणतीर श्रीनिवासदेवो यथा देवादीनां प्रत्यक्षविषय आविर्मूतः तथैव तत्रागस्त्यादिपार्थितो नित्यं वर्तते । स एव चार्चारूपेण अद्याप्यत्र सर्वदृश्यो विराजत इति नात्र स्कन्दस्यावकाशः ॥

एवं ब्रह्मपुराणतृतीयाध्याये भगवता श्रीनिवासेन चोदितः शङ्खराजो यथा

^{*} कामयानश्रशेषाद्री इति सम्यगिवसाति

दृष्टं श्रीनिवासविमानार्चाविश्रदादिकं स्थापयामासेत्यपि प्रतिपाद्यते । यथोक्तं तत्र-

यथादृष्टं विमानं ते मद्भूषं पुरुषर्पम !।
तथा कुरु महाभाग ! तेन ने भविता गतिः ॥
इत्युक्तवान्तर्द्भे देवः सर्वेपामेव पद्मयताम् ॥
तेनोक्तमार्गेण विधाय पुण्यं
विमानवर्षं प्रतिमां च पुण्याम् ।
प्रख्याप्य शङ्घो नरलोकसंघे
जगाम विष्णोः पदमन्ययं शुभम् ॥ इति ।

अस्य श्रीनिवासदेवस्य शङ्खचकवरमुद्राकटिबिन्यासचतुर्विधचिह्नधारिचतुर्भुजत्वं श्रीदेवश्रीवत्साङ्कितवक्षस्कत्वं च तत्र तत्र प्रतिपाद्यमानं दुरपह्नवं देवतान्तरव्यावर्तकं चिह्नम् ।

अत एव हि परमैकान्त्यग्रेसरैः श्रीपराङ्कुशपरकालादिदिव्यसूरिभिः इत-सुबहोः कालात्प्राचीनैः द्राविडवेदतदङ्गोपाङ्गरूपेपु दिव्यप्रवन्धेपु अयं देवो विष्णुः रिति इदं क्षेत्रं वैष्णवक्षेत्रमिति च अनुसन्धाय एतस्य स्तवनादिरूपसुपासनं कियमाणं दृश्यते ।

नचैते विरक्ताश्रेसरा अस्य देवस्य वस्तुतो देवतान्तरत्वेऽपि कथंचित्तत्र विष्णुत्वमारोप्यापि वा कृत्रिमामुपासन भावनां कुर्युः ।

न चामुप्मिकपारमार्थिकप्रवृत्तियुक्तानां सकलवाद्यविपयव्यापारविमुखाना-ममीषामीदशार्थ प्रतिष्ठादिकामनाम्ला प्रवृत्तिः कथंचिद्पि सङ्गच्छने ।

न च तेषां स्तवनोपासनादिकं वराह भगवन्मात्र विषयं व्यवस्थापियतुं शक्यम् । दीर्घतरमहािकरीटधारित्व शङ्खचकधरत्वश्रोदेव्यधिष्ठित वक्षास्कत्वावयव-सन्निवेशविशेषादीनां श्रीनिवासासाधारणिचह्वविशेषाणां वराहभगवद्वघावृत्तानां अनुसन्धानदर्शनात् ।

श्रीपराङ्करादिव्यसूरिणा द्राविडब्रह्मसंहितायां श्रीवंङ्कटाचलविषययोस्तृतीय शतक षष्ठशतकदशमदशकयोर्भध्ये चरमनिर्देष्टे दशके श्रीनिवासभगवदसाधारण चिह्नजातमपि सम्यगभिहितम् ॥ तत्र द्वितीयगाधायां दक्षिणपाणो प्रज्वलस्युद्शेनश्वरःवं तदुपलक्षित-मन्यदायुधजातं च, दशमगाधायां पद्मालया नित्याधिष्ठित्वक्षस्कत्वं, निगम-गाधायां प्राप्यप्रापकत्वेन निजचरणकमलयुगल प्रदर्शयितृदक्षिणपाणिमुद्रां निजचरणकमलाश्रितानां संसाराव्येजीनुद्वत्व प्रदर्शनमुखेन समुज्जीवनसंदर्श-यितृवामोरुसंलग्नवामहस्तमुद्रां च भगवतः श्रीनिवासदेवस्य प्राकाशयत् भगवान् पराङ्कुशदिव्यसूरिः॥

यथोक्तं तत्र द्वितीयगाधायां कुपितप्रज्वलच्ल्रीमलेमिदक्षिणपार्धेति दशमगाधायां वियोक्तुमसमर्थास्म क्षणमपीत्यनुसन्धाय पद्मार्ध्वकुमारी नित्याधि- ष्ठितवक्षस्थलेति । निगमगाधायां चरणाधस्तादनुरूपं निविश्य हे दासा वर्धध्व- मित्येवं कृपां दिशन्तमनुपमप्रकारं स्वामिनमिति च । अत्र निगमगाधायां चरणाधोनिवेशस्य ततस्समुर्ज्ञीवनस्यच पद्शैनात् । ततो भगवतः सकले- तरव्यावृत्तानुपमप्रकारत्वस्य चाभिधानादक्षिण वामपाणिगत मुद्राद्वयमाभिहितं द्रष्टव्यम् ॥

एवमन्यान्यपि रुक्षणानि तत्तिह्व्यस्रिभरनुसंहितानि द्रष्टव्यानि । अत्र भगवतो वामहस्तस्य कटितटारुसन्धिन्यस्तस्य मुद्रायाः कचित् भवजरु-धेर्जानुद्रव्यताधदर्शनपरत्ववर्णनं दूरतोऽपि दिक्षदर्शनविधया तथास्चनं संभव-तीत्यभिषायकं बोद्धव्यम् ।

तस्माच्छ्रीनिवासविषयं स्तवनोपासनादिकं दिव्यसूरिकृतमप्यत्र प्रवस्तरं प्रमाणमेव ।

अस्य श्रीनिवासभगवतः शङ्गचकाद्यायुधविहीनपाणिकत्वं तु तोण्डमाने चकवर्तिने दुर्विपहवैरिनिपृदनकांक्षिणे निजायुधदानसूचकं भगवतैव संकल्पि-तमिति पुराणवचनेष्वेव स्पष्टम् । ब्राह्मपुराणे सप्तमाध्याये —

> द्शियन् भक्तवात्सल्यं यो द्दी हस्तमे शुमे । शङ्ख्यके नृपेन्द्राय चक्रवर्तीति यं विदुः ॥ अत एवारिशङ्घाभ्यां दृश्येते रहिती करी । अर्चास्त्रपशिलारूप विश्रहस्य महात्मनः ॥ इति । शाङ्ख्यकरा-

हित्यकारणकथनं प्रस्तुत्य ततोऽध्यायान्ते —

म्थिते कदाचित् क्षितिपे श्रीनिवासस्य सित्रधो । शत्रवश्च बलोदिकारुरुधुन्तस्यव पुरीम् ॥ श्रुत्वा बलाणवं घोरमायान्तं नातिशंकितः । योद्धुकामो जगामाथ पुनन्तैश्चपराजितः ॥ ततः खिन्नमना भृत्वा तमेव शरणं ययौ । बिलद्धारेण देवेशं गत्वा पादोपगृह्यच ॥ रुगेद त्राहि त्राहीति तंप्राहार्चास्वरूपवान् । माभैषीःपुत्र भदंने चक्रशङ्कोददामिने ॥ ताभ्यांगच्छ पुरीस्वीयां तो तेशत्रून् हनिष्यतः । इत्युक्त्वा तौददो तस्मै ताभ्यां सह जगामसः ॥ तौच शत्रूचिहत्याशु कृत्वा राज्यमकण्टकम् । आजम्मतुः श्चितिभृता साकं देवस्यमित्रधो ॥ राजा देवं ववन्देऽथ स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकशः । वरं वरय भद्रेति देवो राजानमत्रवीत् ॥

राजा

ममायुध प्रदानस्य ख्यात्येदेवीत्तमप्रभो । अर्चाविम्बे शिलाविम्बे चक्रशङ्की नधारय ॥ इति संपार्थितोदेवो नद्धार पुनश्चतो । अहस्यौ तिष्ठतश्चोभौ पार्श्वतःशाङ्ग धन्वनः ॥ इत्यन्तेन शङ्खचकराहित्ये कारणं सविस्तरं निरूपितम् ॥

अत्र भक्तविषये प्रदर्शित निज महोदार्थे स्मारकतया दिव्यायुध धारणं सर्वछोक हरगोचरतया नकर्तव्यमित्येतावन्मात्रस्यैव चक्रवर्तिप्रार्थित-तया तथाधारणाभावेऽपि सर्वदास्वासाधारण नित्यसिद्ध दिव्यायुधसंनिधान-मस्त्यैवेतिदर्शितम् ॥ एवं ब्रह्माण्डपुराणे एकादशाध्यायेऽपि---

श्रीभगवान

राङ्चिके पदास्यामि भावि सायुज्य सूचके। तथाकौमोदकीं शार्क्ष नन्दकंच महामते॥ पञ्चायुधधरो मृत्वा दुरात्मानं मुरदुहम्। सवन्युवर्गं सामात्यं जिह संग्राममण्डले॥ इत्युक्त्वा पददो तम्मै शुचये चक्रवर्तिने। शङ्चक गदाशाङ्गं खङ्गानिमधुसूदनः॥

इति सिझादाग्व्यासुरवधार्थं चक्रवर्तिने भगवता पञ्चायुधदानं प्रितिपाद्य, ततोऽध्यायान्ते ।

ततिस्सिद्धादसंहारी चक्रवर्ती महीपितः । व्यजिज्ञपत्स्ववृत्तान्तं वेंकटेशाय सर्वतः ॥ शङ्चचक गदाशाङ्क नन्दकान् नृपनन्दनः । अपियामास हरये वेंकटाद्रिनिवासिने ॥ राजानं च तथा पञ्चायुधान्यपिचमाधवः । उवाचमेघनिर्घोप गम्भीरिम भृता गिरा ॥ राजन् यदेच्छसि जय मजस्ये साम्परायके । तदेमान्यायुधान्युचे स्साहाय्यं कुर्वतां तव ॥

इत्यादिना सिद्धाद वधानन्तरं चक्रवर्तिना प्रत्यप्यमाणानां दिव्यायु धानां तत्तत्काल साहाय्यार्थं चक्रवर्तिं सिन्नधान एवावस्थानं नियम्य स्वस्य किंचित्काल पर्यन्तं प्रत्यक्ष विगतायुध्यतं दिव्यायुधानां माननमात्र संनिधानं चाम्युपगम्य ततः किंचित्कालानन्तरं कलौ विमानादीनामिव दिव्यायुधानामपि भक्तकल्पितानामङ्गोकारं लोकतुष्ट्यं कुर्वन् वर्तिष्ये इति चक्रवर्तिनं प्रति भगवतैवाभिधानप्रतिपादनात् भगवतोऽस्य श्रीनिवासदेवस्य स्वासाधारण दिव्यायुधराहित्यमद्यापपद्यते। नचेत्थं स्कन्दस्य स्वासाधारणायुथ प्रहाण कारणे एवंभृतस्य तस्य अचिरूपेण स्थापनं वा पुराणे कचित्प्रतिपादितम् ।

तस्मान्नासौ स्कन्द शङ्कागन्धाही देवः ।

यदिषवादिनो मन्यन्ते अस्य देवस्य श्रीवैप्णवैराराध्यमानतादशायामिष प्राचीन संप्रदायानुसारण देवतान्तरासाधारणैः विल्वपत्रैरचनं कचिन्मासे
कियमाणमद्याप्यनुवर्तमानंदृश्यते, तिद्दं तस्य देवतान्तरत्वसाधकं लिङ्गमिति । अस्यदेवस्य विष्णुरूषत्वे तदसाधारण दिव्यायुध राहित्यं देवतान्तरासाधारणं जिल्लाक्ष्यत्वं नागाभरणधारित्वं च दृश्यमानं न कथंचिद्प्युपपद्यत
इतिच । तद्प्येतेन निरस्तम् । प्रत्यक्ष दिव्यायुधराहित्यकारणम्य यथोक्तरीत्या पुराण एव सम्यक्षतिपादितत्वात् । परश्यतेषु स्थानेप्वम्य श्रीवेकुण्ठनाथ श्रीमहाविष्णोरेव श्रीनिवासाख्यावतार विशेष्रूष्यतायां साक्षादिनिधीयमानायां लिङ्गेन श्रुतिवाधनायोगाच्च ।

अस्य देवस्य प्रागुदाहृत प्रमाणगणगता विष्णुत्व श्रुतिरन्यंथासिद्धि गन्धानहा विद्यत इति प्राक्तन निरूपणेनैव विशदम् ॥

िक्कं चेदमन्यथांसिद्धम् । बिल्वपत्राचिनादीनां देवतान्तरासाधारण-त्वस्य अप्रामाणिकत्वात् । तुलसीदेव्यिभमततमत्वेन तुलसीदलानां मगवद-भिमतत्वविद्विल्ववृक्षस्य श्रीदेव्यभिमतत्या बिल्वपत्राण्यिपिहि भगवदिभ-मतानि अर्चनोपकरणानि शास्त्रसिद्धानि । बिल्ववृक्षस्य श्रीदेव्यभिमत वृक्षत्वं च—

" आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोथ विल्वः " इति श्रीसूक्त श्रुति सिद्धम् । ततोविल्वपत्रैरि भगवद्रचेनं तत्र तत्र शास्त्रै-विधीयते । यथोक्तं हारीतस्मृतौ विशिष्टपरम धर्मशास्त्रे पञ्चमाध्याये धनुर्मा-सार्चन घट्टे—

> कोदण्डस्थे दिनकरे तिसमन् मासि निरन्तरम् । अरुणोदय वेलायां प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

तर्पयित्वा विधानेन कृतकृत्यः समाहितः ।
नारायणं जगन्नाथ मर्चयद्विधिवद्विजः ॥
पौरुपेण विधानेन मूलमन्त्रेण वा यजेत् ।
शतपत्रिश्च जातीभिः तुलसीविल्वपुष्करैः ॥
गन्धेर्षेपेश्च दापेश्च नैवेग्चैर्विविधेरिष ।
पायसान्नं शर्करान्नं मुद्रान्नं सन्ततं हिवः ॥
स्वासितंच दचन्न मप्पान्मधु मिश्रितान् ।
मोदकान् पृथुकान् लाजान् शष्कुलो चणकानिष ॥
विविधानिच भक्ष्याणि फलानिच निवेद्येत् ॥ इति ।

एवं तिसम्त्रेवाध्याये ततः पूर्वत्र --

लक्ष्मीनारायणं देवं भागेंवे वासरे निशि ।
अखण्ड विल्व पत्रैश्चकोमलैस्तुलसीदलैः ।
अर्चयन्मन्त्ररत्नेन वामाङ्कस्थिश्रयासह ॥ इति ।
अखण्ड विल्वपत्रैर्वा पद्मपत्रैर्युतेन वा ।
श्रीस्क्तपुरुष स्काभ्यां प्रत्यच जुहुयात्ततः ॥ इति ।
गोपालवपुषं कृष्ण मर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः । इत्यारभ्य—
करवीरैः कोविदारैर्विल्वेरास्फोटकैरि ।
दशाक्षरेणमन्त्रेण प्जयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ इति ।
नृसिंह वपुषं देवं पूजयेत्तद्विधानतः ।
मन्त्रराजेन गायव्या मूलमन्त्रेणवा यजेत् ॥
अखण्ड विल्वपत्रेश्च जातिकुन्दैश्च योधिकैः ॥

इति चोक्तम् । एवं श्रीवेङ्कटाचल माहात्म्यपर श्रीवाराहपुराण प्रथम-भागेऽपि पञ्चचत्वारिंशाङ्कचिह्निते त्रयोदशाध्याये दशरथस्य श्रीनिवासाविर्भाव-मुद्दिश्य स्वामिपुष्करिणी तीरे तपः कुर्वतां महर्षीणां चरित्रदर्शनसमये— अर्चयन्ति जगन्नाथं तथाविरुवद्छैरपि । तुलस्यास्सुद्लैश्चापि कृष्णैःश्चेतैश्च योगिनः ॥ इत्युक्तम् ॥ श्रीवेंकटाचल माहात्म्यपर वाराहपुराण द्वितीयमागेऽपि नवमाध्याये देवकृतलक्ष्मीस्तोत्रे —

नमोविरुव वनस्थायै विष्णुपत्न्यै नमोनमः । '' इत्यनेन स्तोत्रप्रीतं श्रीमहारुक्ष्मोप्रतिवचनेऽपि ।

अखण्डैर्विरुवपत्रैमा मर्चयन्ति नराभुवि । स्तोत्रेणानेन येदेवा नरा युप्मत्कृतेनच ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणा माकरास्ते भवन्तिवै ॥

इत्यनेन च वचनेन श्रीदेन्याविरुविषयत्वस्य तथैव साक्षात विरुव-पत्रैः स्वार्चनिवधानस्यच प्रतिपादनात् ।

भगवतः श्रीनिवासस्य श्रीदेव्या नित्याधिष्ठितवक्षसो विरुवपत्रैरचेनं हि सुसंगतम् । एवमन्यद्पि विरुवपत्रैभगवद्चेनप्रतिपादनपरं वहुरुतरं तत्र तत्र स्थितं वचनजातं अत्रोपष्टम्भकं द्रष्टव्यम् ।

इस्थं श्रीदेव्या भगवतो विष्णोश्च विल्विपयत्वस्य विल्वद्छैरचन-विधानस्यच प्रमाणसिद्धत्वेन तदनुरोधेनैव इह तथार्चनानुष्ठान संप्रदाया-गमात्।

अन्यत्रापि विष्णुस्थलेषु कचित्कचित् विरुवपत्राचिनस्य अधुनापि दृश्यमानत्वाच नानेनायंदेवो देवतान्तरीकर्तुं शक्यः ।

अथ नापि जिटलस्वं देवतान्तरासाधारणम् । विष्णोरप्यवतारेषु कचित्कचित् तत्सद्भावस्य प्रमाणप्रतिपन्नत्वादिहापि तत्संभवे वाधकाभावात् । यथोक्तं श्रीभागवते एकादशस्कन्ये भगवद्धर्म निरूपणपरे निमिनवयोगीश्वर-संवादे पञ्चमाध्याये करभाजन योगीश्वर वचने—

राजा--

किस्मिन् काले स भगवान् किंवर्णः कीहशो नृभिः। नाम्नावाकेन विधिना पुज्यते तिदृहोच्यताम्॥

करभाजनः —

कृतं त्रेताद्वापरंच किरित्येपुकेशवः । नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥ कृते शुक्कश्चतुर्बाहु जीढिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् विश्रद्दण्डकमण्डल् ॥ मनुष्यास्तु तदाशान्ता निवेरीस्समदर्शिनः । यजन्ति तपसा देवं शमेनच दमेनच । हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगीश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ इत्यादि ॥

अत्र तत्तरकालेप्विच्छानुरोधेन भगवतो नानाविधवर्णायुधाकार नाम-विशिष्ट रूपधारित्वं । तत्तद्वतारेषु तत्तद्वर्णायुधाकारादि विशिष्टवेषेणैव समाराध्यत्वंचाभिधाय कालविशेषे जटिलत्वाद्याकारविशिष्टरूपशालिनो भगव-द्वतारविशेषस्य ताद्व्येण समाराध्यत्वाभिधानादिहापि श्रीनिवासाख्यभगव-द्वतारविशेषे दश्यमान जटिलत्वचतुर्वाहुत्वाद्याकारविशिष्ट दिव्यरूपशालि-नो भगवतस्तथैव समाराधनीयत्वं युक्तं संभवति ।

एवं पाञ्चरात्रे सात्वत संहितायां द्वादशे विभवदेवताध्यानपरिच्छेदे पातालप्रभृति सर्वलोकस्थित सकलविभवदेवताध्येयाकार प्रतिपादनपरे प्रथमं पाताल निलयस्य सङ्कर्पणसूर्तेभगवतोऽनन्तस्य नानाविधाकारशालिनो-विद्याधिदेवाकारवर्णने—

> विद्याधिदेवं भगवंश्चतुर्वत्कं चतुर्भुजम् । लम्बक्चिजटादण्ड क्मण्डल्वक्षस्त्रकम् ॥ फुल्लरक्ताम्बुजाभासं श्वेतपद्मकराङ्कितम् । श्रुतीर्ऋगाद्यावकन्तेभ्यः प्रोद्धिरतमनुस्मरेत् ॥ इति ।

तत्रैव किंचिद्द्रत उपरिष्टात्ररनारायण हरिकृष्णरूप चतुर्विध-भगवद्वतारेषु कृष्णाख्यावतारस्वरूप वर्णने च । क्रुप्ण मिन्दीवरश्याम मूर्ध्ववाहुं जटाधरम् । पादेनैकेन तिष्ठन्त माहरन्तंच मारुतम् ॥ एक त्रि षड्द्रिषड्रात्राद्यतिकृच्छ्र परायणम् । पक्षमासोपवासांश्च दिशन्तमनुचिन्तयेत् ॥ इति ॥

तत्रैव पुनः धरातलिस्थतावतारान्तरध्येयाकार निरूपणे—
ध्यायद्वराश्चगं तंवै तनुत्रावृत विम्नहम् ।
सितोष्णीषललाटंच नातिदीर्घ जटाधरम् ॥
द्ववत्कनकवर्णाभ मिपुधिद्वयमध्यगम् ।
शरचाप करव्यम् खङ्ककुन्तकुठारिणम् ॥
यज्ञाध्ययन दानादि परिरक्षन्तमेवहि ।
शातयन्त मवर्णाना मधर्म निरतात्मनाम् ।
सर्वतत्त्वाश्रयं तत्त्वं सर्वशक्तिमयंविभुम् ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितम् ।
निरशेष भुवनानांच ध्यातव्यंच धरास्थितम् ॥
अनन्तशयनाभूषं कल्पान्तहुतभुक्प्रभम् ।
जवलज्ज्वालावलीयुक्तं जवलनांशुकवेष्टितम् ॥

चकाद्यायुधबृन्देन मूर्तेन परिवारितम् ॥ इति चोक्तम् ॥ इत्थमनेकेषु भगवदवतारेषु, जटाधरत्वसद्भावावगमेन अस्यापि श्रीनिवासभगवतः तत्सद्भावो न विरुद्ध इति नैतेनासो देवतान्तरीभवितु-मईति ।

किंचात्र उदाहृत सात्वत संहितावचन सिद्ध चरमरूपस्वरूप स्वभाव-पर्याठोचने तद्भ्षस्य श्रीनिवास भगवद्भ्षस्य च अत्यन्त सादृश्यावगमेन तदे- वेदिमिति प्रत्यभिज्ञाकरमप्यस्ति भगवतः श्रीनिवासस्य पुराणप्रतिपन्नं दिव्य-रूपम् । अत्र ध्यायद्भराधगमित्याद्युक्तं अश्वगामित्वादिरुक्षणं श्रीनिवासस्यापि दृश्यते । यथोक्तं श्रीवराहपुराणद्वितीयभागे चतुर्थाध्याये पद्मावतीविवाहो-पोद्धात मृगयाविहारघट्टे-— एतस्मिन्नन्तरे चाग्रु दह्युईयमुत्तमम् । अकरुक्केन्दु धवरुं जाम्बूनद परिष्कृतम् ॥ स्फुरद्विग्रुलतायुक्त शरन्मेधिमवोन्नतम् । तिस्मिस्तु पुरुषंकृष्णं मदनाकार वर्चसम् ॥ पुण्डरीक दलाकार कर्णान्तायतलोचनम् । सुस्द्रस्मस्रोमसंवीत नीलचूलिकयोज्वलम् ॥ पद्मराग मणिद्योति स्फुरत्कुण्डल मण्डितम् । सुवर्णरत्निचित शार्क्कदिन्यधनुधरम् ॥ अपरणकरंणिव वहन्तं कांचनं शरम् ॥ इति ॥

अत्र दृहगुर्हयमित्यादिना अश्वगामित्वं ध्यायद्भराश्वगमित्वत्रोक्तमभि-हितम् । "सितोप्णीप छछाटंच नातिदीर्घ जटाधर" मित्युक्तं उप्णीषजटा धरत्वं अत्र "सुसूक्ष्म क्षोमसंवीत नोछचूळीकयोज्वछ" मित्यनेनाभिहितम् । शरचापकरव्यम्रमित्युक्तं शरधनुर्धरत्वं अत्र सुवर्णरत्निचित शार्क्कदिव्य धनुर्धरम् । "अपरेण करेणैव वहन्तं काश्चनंशरम्" इत्यनेनाभिहितम् ।

अतोऽत्र रूपद्वयानुरूप्यमवगम्यत इति बोध्यम् ॥ भविष्योत्तरपुराणेऽप्युक्तं पष्ठाध्याये—यथोक्तमृगयाविहार घट्ट-एव ।

> सकदाचिद्रमेशस्तु चिन्तयामास वै हयम् । मनसाचिन्त्यमानेतु हयः प्रत्यक्षतां गतः ॥ वायुरश्चत्वमापन्नो रज्जुतत्त्वाभिमानिनी । उपासर्पत्त्वयं रूक्ष्मीस्ततोऽश्चं तं सपूजयन् ॥ तस्यापि समातिष्ठत् सर्वाभरण भूषितः ॥ इति ॥ कबरीकृत केशेपु रक्तवस्त्रं सुवेष्ट्यच । रूम्बितः पुष्पजालैश्च स्कन्धगैः परिभूषितः । शुवर्णरत्न संबद्ध पादुका गृहिताङ्घिकः ।

धनुर्वाणधरः श्रीमान् साक्षान्मनमथ मन्मथः । एवं मनोहरं रूपं धृत्वा श्रीवेंकटेश्वरः । हयं रत्नसमाकीर्णे रुपवेहें विभूषितम् । सुर्वणितिस्रकोस्त्रासिवत्कं वायुमनोजवम् । नीस्त्रवर्णे पाण्डुपादं हस्तपञ्चद्शोन्ततम् । आरुद्ध देवमण्यादि सर्वस्थण संयुतम् । अवरुद्धगिरिश्रेष्ठा नमुग्यार्थं जगामसः ॥ इति च ।

अत्रापि श्रीनिवासस्य हयगामित्वं '' सकदाचिद्रमेशम्तु चिन्तयामास-वैहयम् '' इत्यादिना हयंरत्नसमार्काणिरित्यादिनाचाभिहितम् । '' कबरी-क्रतकेशेषु रक्तवस्त्रं सुवेष्टयचं '' इत्यनेन उप्णीषजटाधरत्वं । धनुर्वाणधरः श्रीमान् इत्यनेन शरचापकरत्यग्रत्वं चाभिहितम् ॥ प्रागुदाहृत वराहपुराण घंट्ठे अस्मिन् घट्टेच उभयत्र मृगयावेपानुगुण धनुदशरधरत्वाभिधानाचद्रपे-क्षितं कवचतूणीर धरत्वमपि विवक्षितमेवेति प्रागुदाहृत सात्वतसंहितावच-नेषु हष्टं तनुत्रावृतविग्रहत्विमपुधिद्वयमध्यगत्वंचाभिहितप्रायमेव ।

अतः दर्शितरूपद्वय साम्यं स्फुटतरमेवेति बोध्यम् । यद्यपि दर्शित-वराहपुराणघट्टे 'अकलङ्केन्दुधवल'मिति हयस्य शुद्धधवलवर्णकायत्वं 'सुसूक्ष्म क्षौमसंवीत नीलचूलिकयोज्वल'मिति भगवतः सितोप्णीप संवृत जटाधरत्वं चाभिहितम् ।

अत्रतु 'नीळवर्ण पाण्डुपादमिति हयस्य पाण्डुपादनीळवर्णकायत्वं 'कबरीकृत केरोपु रक्तवस्त्रं सुवेष्टचच, इति भगवतः रक्तोण्णीप संह्तजटा-धरत्वं चाभिधीयत इति भेदोऽवगम्यते । तथापि प्रतिकल्पानुवर्तिचरित्र-विरोषेषु कल्पभेदेन विद्यमान एव प्रधानांशतौल्ये अवान्तर विषयगत मोहश-मीषद्वैचिच्यं संभवत्येवेति तन्निबन्धन एवायमीपद्भेदव्यपदेश इति नैतावता प्रधानविषयवैषम्यमनुसन्धातुं युक्तम् ।

किंच पौरुषेयेषु स्मृतीतिहासपुराणादिषु शास्त्रेषु तत्तच्छ्रोतृप्रवक्तु-परंपरा संवादमूलेषु प्रणेतृणां अवणानवधान मूलविषम प्रणयनाद्वा सावधान श्रवणानामेव सतां तेपामाप्ततमत्वेन यथा श्रवणमेव प्रणयनेऽऽपि पुराणगत तत्तत्संवादाकर प्रवक्तृ श्रोतृपरंपरा प्रवचन श्रवणानवधान विषमप्रवृत्तानां तत्तत्संवादानां यथा श्रुतमेव प्रणयनाद्रा, एकिस्मन्नेवकरूपेऽपि दर्शितावान्तर विषयवैचिव्यसंभवोऽवर्जनीयः ॥ उक्तहेतुत एवच स्मृतीतिहास पुराणादि पौरुष्यवास्त्रेपु सर्वत्र । अत्रैव श्रीवंकटाचलमाहात्म्यपरेषु पुराण भागेषुच तत्तच-रित्रेप्ववान्तरविषयवैचिव्याणि वहूनि दृश्यन्ते । तत्र सर्वत्र अन्यविदिशानिर्वाहोऽनुसन्धेयः ।

एवं स्कान्द पुराणान्तर्गतप्रथममागे दशमाध्यायस्थमगवदाविर्मावयहे ।

द्ध्यूर्नारायणंदिव्यं परमानन्द्वित्रहम् । वाङ्गानस पथातोतं विश्रुतैश्वर्यभासुरम् ॥ सहस्रनेत्रं साहस्र बाहुपादैस्समन्वितम् । तप्त कार्तस्वर निभस्फरत्कान्ति मनोहरम् ॥ दंष्टाकरालं दुदेश वमन्तं दहनच्छटाः । कोम्त्रमेन विराजन्तं द्धानमुरसि श्रियम् ॥ अविचिन्त्यमनाद्यन्त मत्यन्त भयदायकम् । प्रकाशयन्तं ब्रह्माण्डं सर्वमात्मनिसर्वगम् ॥ अगस्त्यशङ्घमुखा स्ते सर्वे हृष्टचेतसः। तमालोक्य जगन्नाथं भूयो भूयो ववन्दिरे ॥ भ्रमन्ति होकरक्षार्थ मायुधानि तदाहरेः । निजतेजो बलोपेतान्याजग्मुस्तं निपेवितुम् ॥ चक्रमर्क प्रभं दिव्या गदा खङ्गश्चनन्द्कः । पुण्डरीकं चोघरवः पाञ्चजन्यश्शियभः ॥ तदा ब्रह्माण्डमिललं पूरयामास निर्भरः। पाञ्चजन्यस्य निनदः सर्वासुरभयंकरः ॥ इत्युक्तम् ।"

अत्र 'वम्न्तं दहनच्छटा, इत्यनेन प्रागुदाहृत सात्वतसंहिताव-

चनेपु 'क्रहपान्त हुतभुग्नभम् । ज्वलज्ज्वाला वलीयुक्तं ज्वलनांशुकवेष्टि-त'मित्युक्तं ज्वालामालाकुलत्वमभिहितम् । 'तप्तकार्तम्वर निभस्फुरत्कान्ति-मनोहरमि 'त्यनेन द्रवत्कनकवर्णाभमिति सात्त्वतवचनोक्तांशोऽभिहितः । 'भ्रमन्तिलोकरक्षार्थं मित्यादिना मूर्तिमहिन्यायुधागमन प्रतिपादकेन, चक्रा-चायुधवृन्देन मूर्तेन परिवारितमिति सात्वतवचनोक्तोंशोऽभिहितः ।

* तस्यादिहापि दिशतसात्वतसंहितोक्त दिव्यरूपस्य श्रीनिवास रूपस्य च सारूप्यमेवावगम्यत इति ध्येयम् ।

यद्यपि वराहपुराणद्वितीयभागस्थ प्रागुदाहृत मृगयांविहारघंट्टे तिसंसितु पुरुषं कृष्णं मदनाकार वचसम् , इति नीलवर्णत्वमभिधीयते, इहतु रुक्मवर्णत्वमभिधीयत इति भेदोऽवगम्यते । तथापि भगवतो दिव्यरू-पस्य कनककान्ति प्रत्युप्त विज्ञातीय नील प्रभा मनोहर मयूर्ष्रीवया विद्युत्प-भाष्रत्युप्त नीलमेघेनच समानाकार भासुरतया कृष्णपिङ्गलाकारत्वेन श्रुति-प्रतिपन्नतयाच कृष्णाभत्वेन रुक्माभत्वेन च निर्देष्टुं योग्यतयाविरोध इति बोध्यम् ।

अत एवच दर्शितस्कान्द पुराण भगवदाविर्भावघट्ट एव भगवतो विरिञ्च्यादि प्रार्थनया ज्वालामालाकुल भीषणाकारं परित्यज्य सोम्याकार प्रदर्शन समये 'विमाने रत्नखचिते वभूत्र सुखदर्शनः । चन्द्रविम्बाननश्शा-न्तो नीलोत्पलदल्खुतिः, इति नीलवर्णत्वमपि भगवतोऽभिहितम् ।

एवं वामनपुराणभागेऽपि चतुस्त्रिशाङ्कचिह्निते पश्चदशाध्याये श्रीनि-वासाविर्मावघट्टे,

> ' की हशं वै हरेस्तस्य रूपमन्यक्तरूपिणः । कियन्तो वा भुजास्तस्य कियन्ति वदनानिच ॥ कियन्तोवा घृतास्तेन तीक्ष्णाः प्रहरणास्तथा । बृहि तद्रपसंस्थानं विश्वमूर्तेहरेमुने '॥

^{*} अयं च वेंकटादिनिवासः श्रीमान् वेंकटनायकः प्रादुर्भावश्चिति वैखान-गमविधिना आराध्यते इति सुस्पष्टम् । तर्हि कथं तास्वतसंहिताप्रतिपाद्यांश सारूप्यम् ?

इत्यादिना तत्राविभृतं हरेदिंज्यक्षपं कीहशमिति प्रश्नमुपक्षिण्य तत्समाधान-प्रकरणे ।

> ' मूर्घजैः कुञ्चितेश्चापि नीलैर्मृदुनरैम्तथा । लम्बमानैर्विनिष्कान्तैः किरीटाच्छुभद्रीनात् ॥

प्रच्छाद्यमान वदनं मेघैरिव निशाकरम्,। इत्यनेन भगवतो जटाध-रत्वम्, 'करेपुतेपुसंयुक्ताम्तीक्ष्ण प्रहरणास्तथा ।

> ज्वलन्तश्च स्फुरन्तश्च मिथिलेश चकाशिरे । इत्यनेन 'अनेकशत साहस्राः कालाझिसहशप्रभाः । नानापहरणा घोरास्संयुक्ता स्तत्र बाहुषु ॥ भयदास्सुरशत्रृणां दैत्येन्द्राणां महौजसाम् । सर्वगा स्सर्वदेशेषु भक्तानामभयप्रदाः ॥ जाज्वलयमानास्तेजोभिः रूक्षकेस्सौम्यकैरिष । अकुर्वन्निष्पभौ सद्यश्चन्द्रसूर्यो स्वरिश्मभिः '॥

इत्यनेनच रूक्षसोम्यद्विविधाकार धारि भगवद्विविधाकारानुगुणैः रूक्षसौम्य तेजक्षशालिभिः द्विविधाकारेर्नाना विधेरायुधैः भृषितकरबाहुत्वाभिधानादस्य श्रीनिवास भगवतः स्थितिकर्तुःवानुगुणसोम्याकार योग्य दिव्यायुध धारित्व वत् संहारकर्तृत्वानुगुण भीषणाकार योग्य शक्तिकुठारादि घोराकारायुध धारित्वमप्यभिहितं भवतीति 'शरचापकरव्यम्र खङ्गकुन्त कुठारिणमिति, सात्त्वत वचनोक्तांशः 'चक्राद्यायुध बृन्देन मूर्तेन परिवारितम् ' इति सात्त्वत वचनोक्तांश्य दर्शितो भवतः।

एवं प्रागुदाहृत स्कान्दपुराण घट्टवचनैः अस्मिन्नपि घट्टे —
'तद्भपमाश्चर्यमनेकवर्ण किरीटमालाभिरशेष मृतेः। व्यराजतादित्य इवान्तकाले स्वरहिममालाभिरनेकरिकः॥ तद्दीसवकं विमलं विशोकं जाज्वल्यमानं महता स्वतेजसा । अशोभताद्यं वपुरद्भुतेक्षणं युगान्तकालाभिरिव पदीसम् '

इत्यनेन अनुपदोदाहृतवचनान्तरैः 'मृदुचारुकपोर्छेश्च कुण्डलैरुपशोभितम् '। इत्यारभ्य,

> 'सौम्यं समुच्छितोरस्कं समायत विलोचनम् । दिव्य पीताम्बरघरं दिव्यगन्धानुलेपितम् ॥ दिव्यया वैजयन्त्याच सुस्कन्धगतया तथौ । चकाशे तद्यथा मेघो विद्युन्मालाविराजितः '॥

इत्यन्तैर्वचनैश्च रक्षकत्वानुगुण सौम्याकार संहर्नृत्वानुगुण रूक्षाकारयोः भगवतः अभिधानात् प्रागुदाहृत सात्त्वत वचनेपु,

> 'यज्ञाध्ययन दानादि परिरक्षन्तमेवहि । शातयन्त मवर्णाना मधर्म निरतात्मनाम् '॥

इत्युक्तरक्षकत्वानुगुणाकारः ' कल्पान्त हुतभुक्प्रमम् । ज्वलज्ज्वालावलीयुक्तं ज्वलनांशुक्र वेष्टित'मित्युक्त संहर्नृत्वानुगुणाकारश्चाभिहितो भवतः ।

एवमस्मिन् पुराणे पञ्चित्रिशाङ्क चिह्निते पोडशाध्याये सप्तिर्पिकृत श्रीनिवास भगवत्स्तुतो,

> सहस्रादित्यसङ्काश चक्रहस्ताय ते नमः । शङ्खहस्ताय तेनित्यं नमो विष्णोमहात्मने ॥ नमः किरीटिने नित्यं नमः कौस्तुभधारिणे । नीलमेघ प्रतीकाशवपुषे ब्रह्मणे नमः ॥ असिरत्न गदाचाप शक्तितोमर पाणये । प्रदीक्षायुधजालाय प्रदीक्षवपुषे नमः ॥

यज्ञेशाय नमस्तुभ्यं ज्वलत्कुण्डल धारिणे । नमोऽस्तु पद्मनाभाय नमस्ते विश्वयोनये ॥ परावराणां पतये करालवपुपे नमः॥

इतिवचनैः भगवतः श्रीनिवासस्य रक्षकत्वानुगुण सौम्याकार संहतृत्वानुगुण भीपणाकार तदुभयानुगुण सौम्यासौम्य छक्षण द्विवि-धाकारायुधजालकालित्वं सुम्पष्टमभिहितम् । अतः अस्मिन् वामनपुराणेऽपि श्रीनिवासऋपस्य दशित सात्त्वत वचनोक्त रूपैक रूप्यमेव प्रतिपाद्मत इत्यव-गन्तव्यम् ।

एवं पाद्मपुराणभागेऽपि पिंडुशाङ्कचिह्निते तृतीयाध्याये—पद्मसरो-वरतीरे श्रीशुकमहर्षि प्रति श्रीनिवास सगवदाविर्भावघट्टे—

> तपसा तस्य सर्वातमा संतुष्टः पद्महोचनः । संहर्ता रक्षिता स्रष्टा भुवनानि चतुर्दश ॥ अनुम्रहीतान्तर्यामि निम्नहीता निरन्तरः । शङ्ख्यक गदाम्भोज राजत्कर चतुष्टयः ॥ मुक्तातपत्रितानन्त सहस्रफणमण्डलः । नागैरभिनवा कल्पै स्तपनोय मयांशुकैः ॥ सुमनोभिर्दिव्यगन्धे दिव्यालेपन चन्दनैः । अलंकृताङ्ग महिमा स्मयमान मुखाम्बुजः ॥

इति वचनेषु मुक्तातपत्रितानन्तेत्याद्यश्रद्वयेन अनन्तशयनत्व नागभूषण-त्वाभिधानात् दृशित सात्त्वत वचनेषु अनन्तशयनाभूषमित्युक्तोशोऽभि-हितः।

अनन्तः शयनं, क्रीडोपकरणसुस्वसुप्तिस्थानं, आभूषा भूषणं च, यस्य सः अनन्तशयनाभूषः इति विगृहीतेन अनन्तशयनाभूष शब्देन शेषशायि-त्वं शेषभूषणत्वं चप्यभिधीयते ।

एव मस्मिनेव पुराणे श्रीस्वामि पुष्करिणीर्तरि श्रीशुकमहर्षिप्रति श्रीनिवास भगवदाविर्मावघट्टे सप्तविंशाङ्कचिह्निते चतुर्थाप्याये 'कालकाद- न्विनीकान्ताकुञ्चितालकवन्धन, इत्यनेन जटाधरत्वं, भोगि भोगोलसद्भुज इत्यनेन नाग भूषणत्वं चाभिहितम्।

एवं त्रयस्त्रिशाङ्कचिह्निते दशमाध्याये स्वामिपुष्करिणीतीरे ब्रह्मादिस्तुत-श्रीनिवासाविभावषट्टे 'स्तुत्त्यानया धसंत्रोऽस्मिन् विमाने परमस्व-राट्। सहस्रादित्य सङ्काशः सहस्नेन्दुसमप्रभः। सहस्रहुतभुक् प्रख्यो विख्यातविभवोदयः,। इति श्रीनिवास भगवतः सोम्यामोन्य ठक्षण द्विवि-धाकारवत्त्वमेवाभिहित मित्यत्रापि सात्त्वतोक्तस्त्रपानुस्रप्यमेवावगम्यते।

एवं भविष्योत्तर पुराणैकादशाध्याये श्रीनिवासस्य पद्मावतीपरिणय-वट्टे भगवतः श्रीनिवासस्य भूषणदानसमये 'नाग भूषण युग्नंच बाहु गूरा-दिकांस्तथा ; इति शेषादिवासिनः शेषशायिनः शेषभूषणस्यास्य देवस्य शेष-प्रियतमत्वमनुसंद्धता वियदाजेन नागभूषणयुग्ममिष दत्तमित्यभिधीयते ।

भविष्योत्तररहस्याध्याये अज्ञीतितमाङ्काचिहिते पार्वतीं प्रति परमर-हस्य सविमान श्रीनिवास भगवध्येयाकार मुपदिशता महादेवेन ।

> इन्द्रनील मणिश्याम रमणीयाहिभूषणैः । शङ्खचकाभयानाम भूषितैश्च भुजात्तमैः ॥ '' इति यन्नाम श्रुतिसार सान्द्रजलिष्शाने लसत्कोस्तुभः स्वाज्ञानान्ध तमिस्रदुःखहरणं मत्पुत्रसंजीवनम् । विश्वामीष्ट वरपदानफलदं भोगीन्द्र सङ्कृपणं सर्वेश्वर्यनिदानमात्म वरदं श्रीवेङ्कटेशं भजे ॥

इति च श्रीनिवासभगविद्वयस्त्रपस्य नागभूपणालंकृत बाहुत्वमिधी-यते। आनामोऽत्रावनित लक्षणकिटतट विन्यस्त वामहस्त मुद्रा।। एवं ब्रह्माण्ड पुराणभागे द्वितीयाध्याये—

> अथाह भगवाच्छेष माह्य पुरतः स्थितम् । मेघ गम्भीरया वाचा हर्षोत्फुछविछोचनः ॥

श्री भगवान

अनन्त मित्रयो लोकं नत्वद्नयोऽस्ति कश्चन । तस्मानमम प्रियं किंचित्कतेव्यं भवतानघ ॥ श्रुतेहि भवता सर्वं नारदोदीरितं वचः । कीडासमुचिते देशे वस्तव्यमिति मेमतिः ॥ तत्र भृत्वा गिरिवरो भवान् वसतु भूतले । त्वत्फणामण्डलभुवि स्थातव्यं रमया सह ॥

शेप:

अनन्तोऽहं महादेव स्थास्यामि गिरिऋपधृत् । भवांस्तु रमया सार्थं मम सानुपु रंस्यताम् ॥

्ड्त्यादिना घरातके अनन्तस्थेव भगविष्ययतमस्य भगवच्चोदनेन भग-वतो भोगोपकरण युख्यपुतित्थान भूत क्रीडाद्रिरूपेण परिणामाभिधानात् ।

अनेनापि पुराणेन ' निश्शेष भुवनानांच ध्यातव्यंच धरास्थितम् । अनन्तश्यनाभृष'भित्युदाहृत सात्त्वतसंहितावचनोक्तांश एवाभिहितो भवति । अत्र श्यनशब्दस्य भोगोपकरण सुखसुप्तिस्थानत्वेन क्रीडाद्रेरपि संप्राहक-त्वात् । भगवन्कीडार्थ धरातले क्रीडाद्रिक्षपेण परिणामस्य धरास्थितमित्येत-त्यत्यभिज्ञापकत्वात् ।

पाद्म पुराणभाग चतुरित्रं शाङ्गचिद्धितैकादशाध्याये---

'' इत्युक्त्वा गरुडेशान मधिरुद्ध रमासस्वः । भोगिराजगिरिं गत्वा स्वामिपुष्करिणीतटे ॥

रमनं रमयेकान्ते रमणीय श्रियःपतिः । '' इति गिरिरूपेण परिणतस्यानन्तस्य तल्पबद्धोगोपकरण सुख्यमुप्तिस्थानतायाण्वाभिधानाच्च ।

एवं ब्रह्माण्ड पुराणान्तर्भते श्रीवेंकटेश सहस्रनामाध्याये---

'कपर्दी कामहारीच ' इत्यनेन ' शङ्घवान् पङ्कजकरः कुङ्कुमाङ्को जयां-शुकः । भोगीश कङ्कणस्शङ्कयो निस्शङ्कस्शङ्किताखिलः । '' इत्यनेन शक्तियुक्कोक्तिकस्रग्वीत्यनेनच जटाजूटशङ्खाङ्क्य शक्यायुधधारित्वं नागमूषणधारित्वंचाभिहितम् । अनेनापि द्विविधाकारानुगुण वेपभुपणायुधधारित्वप्रतिपादनपरेण यथोदितांश एवाभिहितः । यद्यपि कपर्दीकामहारी चेत्यत्र
कपर्दिशाञ्दकामहारिशञ्दयोः शिवपरतया तच्छरीरक परमात्मपरत्वं शरीरवाचकानां शरीरिवाचकत्वन्यायेन सुवचं, तथाप्यत्र सहस्रनामपाठे बहूनामेतद्देवतावाचिशञ्दानां पाठात्तत्रैवोक्तांशस्य प्राग्विवक्षितंत्वात् वचनान्तरैककण्ठग्रेन
इह जटाधरत्वपरताया अपि कपर्दिशञ्दस्य संभवात् । कामहारिपदस्य विपयसङ्गनिवर्तकपरत्वस्यापि संभवाच यथोक्ताभिप्रायकत्वमपि संभवदुक्तिकमेवास्य
वचनस्येतिबोध्यम् ॥

इत्थं नागभूषणस्यापि भगवति वचनसिद्धत्वात् न अनेनाप्यस्य देवता-न्तरत्वसिद्धिः ।

तथाच विरुवपत्राचिन शङ्खचक्राद्यायुधराहित्य जटाधरत्वनागाभरणधारि-त्वरूपाणि देवतान्तरत्व साधकतया वाद्यभिमतानि लिङ्गानि अन्यथासिद्धान्ये-वेति सिद्धम् ॥

किंच जटाज्टधरत्व नागाभरणधारित्वयोः शङ्कर एव सद्भावपिस द्धिपाचुर्येऽपि नतयोः वाद्यभिमत स्कन्दत्वसाधकता कथित्रदिपि युवचा ।

इत्थं वाद्युक्तिङ्कानामन्यथासिद्धत्वात् अस्मदुक्तानां छक्ष्मीवक्षस्कत्व श्रीवत्साङ्कत्व विन्यासिवशेषप्रभृतीनामनन्तानां छिङ्कानां साक्षान्नारायणत्वश्रुतेश्च अनन्यथासिद्धत्वाच पूर्वोदाहृत सात्वतसंहितावचनाक्तरुक्षण विज्ञातीयापृविदि-व्याकारशास्त्री श्रीनिवासाभिधानो भगवान्नारायण एवासो श्रीवेङ्कटेश्वरः नपुनः स्कन्द इति सिद्धम् भवति ।

इदमत्रावधेयम् । एकोहवै नारायण आसीन्नत्रक्षा नेशानः इत्याद्योद्यनन्ता उपनिषदः श्रीमन्नारायणमेव निखिलजगदुत्पन्ति स्थितिलयकारणं तस्मादेवच ब्रह्मादीन् भिन्नभिन्नकार्याधिकृतान् भिन्नभिन्नस्वरूपस्वभावानुत्पाद्यमानांश्च प्रतिपादयन्ति । कारणेष्विविद्यमानानां गुणानां कार्येषु संक्रामो न कचिहृष्टचरः । दृश्यन्ते च छोके कारणगता एव गुणाः कार्येषु संक्रामन्तः । अतः कार्यगतैः गुणैः शक्तिरूपेणापिवाऽवश्यमेव कारणगतैभीवतन्यम् ।

इत्थं च निष्विळजगद्वीजम्तस्य बहु मवनसङ्कलपशालिनो भगवतो न।रायणस्यैव निखिळजगदुत्पत्ति स्थितिलय कर्तृत्वशक्ति लक्षणस्वभाव संपन्नतया तस्मादेव तद्वत्यन्नेषु सृष्टिसंहारादि तत्तत्कार्याधिकृतेषु ब्रह्मस्द्वादिषु लेशतस्तच्छक्ति संक्रमणस्य व।च्यतया तत्तद्वतसृष्टिसंहाराद्यनुगुण सोम्यासोन्याकार तदनुगुणनान।विधायुध्धारित्वादि लक्षणवेषम्लभूतः तथाविधो वेषो मूलकारणे भगवति नारायणे क्वचिद्वृषे अवद्यं दुरपह्वय एवोपगन्तव्य इति सृष्टिस्थित्यनुगुण सोम्याकार तदनुगुणायुध्धारित्वादि लक्षणवेषवत् संहर्नृत्वानुगुण घोराकार तदनुगुणाज्यभीपणत्वसर्पभूपणत्व शक्तिपरश्वथाद्यायुध्धरत्वादि लक्षणवेषोऽपि भगवति मुसंगत एव ।

द्विविधाकारवत्वंच श्रीनिवासमगवतोऽन्तीतितु प्रागुदाहृतवचनेषु अभिन्यक्तम् । निश्विलजगदुत्पत्ति स्थितिलयकारण सर्वशक्तिमत्वं स्वस्यैव प्राधान्येनास्ति । अन्येषुतु स्वस्मादेव लेशतः तत्संकान्तमित्येतदाविष्करणायैव तादशक्तपशालिनः स्वात्मनः प्रदर्शनं भगवता कियते ।

अत एवोक्तं द्शितसात्वत संहितावचनेषु '' सर्वतत्त्वाश्रयं तत्त्वम् सर्व-शक्तिमयं विभु ''मिति । अत एव चपाद्मपुराण पड्डिंशाङ्कचिह्नित तृतीयाध्याये—

> " तपसा तस्य सर्वात्मा सन्तुष्टः पद्मलोचनः । संहर्ता रक्षिता स्रष्टा भुवनानि चतुर्दश ॥ " इत्यारभ्य , अहं प्रथमपूर्वाभि द्वीत्रिंशत्कोटि शक्तिभिः । वैष्णवीभिः सेन्यमानो देवः पद्मसरस्तटे ॥ श्रीभूमिनीलासहितः पादुरासीत्परः पुमान् ॥

इत्यन्तेन भगवतः सृष्टिस्थिति संहारादि कर्तृत्वमभिधाय तन्मूलभूतानन्त-वैप्णवशक्तिसेन्यमानत्व मभिहितम् । होके तत्तत्कार्यानुगुणा तत्र तत्र स्थिता हि शक्तिंव^टणब्येव ।

यद्यद्विम्तिमस्सरवं श्रीमःह्जितमेव वा । तत्त्रदेवावगच्छस्वं मम तेजीशसंमवम् ॥ इति

इतिगीताशास्त्रो-

क्तन्यायात् ।

एवं पाद्म पुराण सप्तविंशाङ्कचिह्नित चतुर्थाध्यायेऽपि —

" कदाचिद्धगवान् विष्णुः करुणागण्य पुण्य थीः । दर्शयन् सकलान् लोकान् साक्षादक्षिपथं गतः ॥ दिव्यानन्दमयाकारैगैरुत्मच्छेप सैनिकैः । पञ्चायुधैः परिकरैगेणेस्तु कुमुदादिभिः ॥ परिवर्हा भृषणान्यजिन वस्त्रांशुकानिच । आयुधान्यप्रमेयानि दधानैर्वेद्ध शक्तिभिः ॥ शक्तिभिश्चांकरीभिश्च सेव्यमानो मुदान्वितः । श्रीभूमिनीला पूर्वाभि रपूर्वाकल्प भृतिभिः ॥ महिषीभिमुदानन्द मावहन्तीभिरीशितुः । मुमोद सह सर्वात्मा कीडाडम्बरडाम्बिकः ॥ " इति ।

सर्वात्मत्वेन हेतुना भगवतः श्रीनिवासस्य सर्वविध परिजनायुध परि-करशक्तिसंसेव्यत्वमभिहितम् । एवमन्यद्प्येतत्परं वचनजातं तत्र तत्र स्थितं द्रष्टव्यम् ।

इत्थं च भगवतः श्रीनिवासस्य संहारकर्तृत्वाभिव्यञ्जक कृराकार-तद्रनुगुण जटा भीपणत्व नाग भूपणत्व शक्तिपरश्वथाद्यायुवधारित्वादि रुक्षण-वेषस्य तेनैवहेतुना अन्यत्रापि तादृशाधिकाररुशस्य स्वायत्तत्येव सङ्क्रमण-मभिव्यञ्जयतः तादृशवेपमात्रेण देवतान्तरत्ववर्णनं न कथंचिद्रपि संभवदुक्ति-कम् ।

दर्शित पाद्मपुराणभागवचनेपु--- ' ब्रह्म शक्तिभिः । शक्तिभिः शाङ्करीभिश्च सेव्यमानः' इत्यनेन, ' द्वात्रिंशक्तिधिः शक्तिभिः । वेष्णवीभिस्से-

व्यमानः ' इत्यनेन ' सर्वात्मा कीडाडम्बर डाम्भिक, इत्यनेनच चतुर्मुख-शंकरादि तत्तद्रिकार प्रयोजकास्तत्तद्रिकारासाधरणाः चतुर्मुखशंकरादि तत्तद्देवतागता अंशाः ऐश्वर्यविशेषप्रयोजकविशेषण रूपतया शक्तिशब्द बाच्या ये सन्ति ते सर्वेऽपि सर्वजगज्जालवीजभृते भगवति नारायणे वर्तमाना एव तत्र तत्र लेशतः संकामन्ति तेच सर्वे अंशाः वैप्णव्य एव शक्तयः। ताश्च शक्तयो द्रात्रिशत्काटि संख्याताः। तासां सर्वासां शक्तीनां म्लकन्द-मृतं भगवतो नारायणस्य आदिमं परमं दिव्यरूपमेवेदं श्रीनिवासरूपम्। ताहशंच रूपं लीलारसिकेन स्वाश्रितानां स्वीयक्कत्स्नमहिमपद्शेन कौतुकिना भगवतेव कृपया द्रित्तिमिति सम्यगेव प्रतिपाद्यते।

सर्वात्मेत्यत्र आत्मज्ञञ्दस्य स्वभावपरतया तत्तत्कार्यगत सर्वस्वभाव-संपन्न इतिवा मृदात्मको घट इत्यादिष्विव आत्मशञ्दस्य कारणपरतया सर्वकारणमितिवा अर्थस्य विवक्षिततया पक्षद्वयेऽपि कार्यगत सर्वस्वभाव मूळ-कन्दभूताकरस्थानत्वमभिधीयते ।

वामनपुराण भागस्थ चतुस्त्रिंशाङ्कचिह्निताध्यायान्ते च---

' अशोभताचं वपुरद्भृतेक्षणं युगान्तकालाभ्नि रिव प्रदीप्त ' मित्यनेन श्रीनिवासक्तयं भगवता नारायणस्य आदिमं क्रपमिति हि स्पष्टमुक्तम् तदिदं सर्वमनुसन्धायेव सरोयागि भृतयोगि महायोगिनामस् आदिमदिव्यस्रिषु अन्तिमेन परमैकान्त्यप्रेसरेण महायोगिनाम्ना दिव्यस्रिणा स्वीयदाविडवेद संहितायां —

> " लम्बजटाद्राघीयः कोर्टीर लोहिपिण्डचके च । श्राघ्ये वेष्टित फणघर काश्चनसूत्रे अहो विराजेते ॥ परितःप्रश्रुतिनिर्झरवृन्दे श्रीवंकटाचले वसतः । अस्मन्नाथस्योभावाकारावैकलक्षणीभूय ॥ इतिमूलक्षपपरया त्रिषष्टितमगाधया स्फुटं प्रोक्तम् । सर्वेषांच निदानं श्रीमन्नारायणस्स एक इति ॥"

अत्र होहपिण्डशब्दः संहर्तृत्वाकारानुगुण शक्तिकुठारादि सर्वायुधोपरुक्षणम् चक शब्दश्च रक्षकत्वाकारानुगुण शङ्गनन्दककोमोदकीशार्क्षादि मगवदसाधाः रण सर्वदिव्यायुधोपरुक्षणमिति बोध्यम् ।

यद्यपि शक्तिकुठारादि संहर्तृत्वाकारानुगुणायुधजातादिरुक्षणः असौन्य-वेषोऽच भगवति नोपरुभ्यते । रक्षकत्वानुगुणः सोम्यवेष एव चापरुभ्यते । तथापि विरिञ्च्यादिभिः पार्थितेन भगवता घोरवेषमुपसंहृत्य सोन्यवपपदर्श-नात् तस्यैव लोकरक्षणौपयिकत्वाच सौम्यवेषमात्रेण संप्रति सर्वेदकपथगोचरः समिन्वे । दिव्यसूरिणातु भगवित्रहेंतुक कृपापरिस्टब्यदिव्यचक्षुपा भगविद्द-व्यरूपं यथावत् साक्षात्कर्वता तथाभिहितमिति न विरोधः । घारवेप-मुपसंहरता भगवता तद्नतःपातिनोः जटानागभूपणयोः परं सोन्याकारतामा-पादितयोः सौम्यरूपेऽपि धारणंऋतम् । निजवक्षःपीठभृगुपादताङनसमय-विनिष्क्रान्त करवीरपुरगतनिजनित्यानपायि महालक्ष्मी पद्मसरोवर पुन:-भादुर्भावार्थनिजतपश्चर्याकरणाङ्ग तापसवेपानुकृछतया श्रीवेंकटाचले श्रीराम-तारकमन्त्रेण स्वात्मान मुपासीनयोः वायुस्कस्दयोरुपासनपेप्सित प्रदर्शनीय-स्वीयश्रीरामवेषानुकूळतयाकार्तयुग स्वीय पादुमीव विशेपस्वमावानुक्ळतया च जटाधरत्वं सर्वदा तल्पछत्रादिरूपेण सम्प्रति धरण्यां कीडादिरूपेण च निजपरि-चरणैकपरायणस्य र्काडादिरूपपरिणतनिजाङ्ग नित्यसन्निधानहेतुपबरुतपश्च-र्यामपि कृतवतो निजान्तरङ्गिकरस्य फणिराजस्य भूपणसूपेणापि धारणस्य तदीयपरमप्रीत्यनुकूळतया फणि जरा [टा] भूपणत्वं च सीम्याकारता-मापाद्य सौम्यरूपेऽपि स्थापितं, न तु परित्यक्त मित्यवगम्यते । भृगुपादताडन-समयापयातरूक्ष्मीपद्मसरोवरपादुर्भावादिवृत्तान्तः भविष्योत्तरपुराणभागद्विती-याध्याये पाद्मपुराणभागान्तर्गत चतुर्स्निशाङ्कचिह्निकादशाध्याये च द्रष्टव्यः । वामनपुराणभागे एकविंशाक्व चिह्निते द्वितीयाध्याये---

> इदानीं च महाभाग वायुरास्ते तपश्चरन् । जपन्सतारकं मन्त्रं गणयन्नक्षमालया ॥

परात्परतरं राम मनैयन् विधिन्नवैकम् । श्रीम्मिसहितं देवं चतुर्वाहुं किरीटिनम् ॥ शङ्चक धनुर्वाण पाणं नीळोत्पळयुतिम् । देवदेवं जगन्नाथ मपरोक्षं निरीक्षितुम् ॥ सर्वेप्राणान्मकोवायु स्तपम्तीत्रं चरत्यहो ।

इति वचनैः वायोः श्रीरामनारक मन्त्रोपासकत्वम् ।

इति विज्ञापितस्यंभुः पुत्रणाक्तिप्रकारिणा । विविनागु ततः पादान्मन्त्रं तस्मे सतारकम् ॥ छठभ्या मन्त्रं महादेवात् स्कन्दः प्रीतोऽभवत्पितुः ।

इतिवचनन स्कन्दस्य श्रीरामतारक मन्त्रोपासकत्वं च प्रसिद्धमवगम्यते । ज्ञेषस्य क्रीडाद्रिरूपेण परिणतत्व भगवन्नित्य संन्निधानार्थतपश्चर्याकरत्वादि वृत्तान्तो ब्रह्माण्ड पुराण भागद्वितीयाध्याये ब्राह्मपुराण भागद्वितीयाध्याये च सृव्यक्तः ।

भगवतः श्रीनिवासस्य आदिम कृतयुगावर्ताणस्वं च वाराहपुराणा-न्तर्गत द्वितीयभागे तृतीयाध्याये पात्रपुराणान्तर्गतत्रयस्त्रिशाङ्क चहिनते दशमाध्याये च सुव्यक्तम् ।

तम्माद्यश्रोक्त जटाधरस्य भोगीशभूपणस्वविल्वपत्राचिनादिरुक्षणः स्वा-मिपुण्करिणीदक्षिणतीरे विराजमानो देवः यथोक्तानन्यश्रासिद्धप्रमाण-न्यायगणेः श्रीनिवासाभिधानः श्रियःपतिः श्रीवैकुण्ठनाथः श्रीवैकुण्ठात् श्रीवेकटादिं लोकरक्षार्थमागतः स्कन्दमहादेवादि सर्वदेवतान्तर वन्धमान दिव्यचरणनिलन्युगलः श्रीमन्नारायण एव न पुनः स्कन्दादिशङ्कागन्धार्धः इति सिद्धं भवति ॥ इति

> इत्थं यतिराजस्य प्रगरुभवाणीप्रचारजईतिते । श्रीवंकटेशविषय स्कन्दविवादे नृपोऽत्रवीच्छैवान् ॥

भो भोः शैवा यदिदं एकन्द कथातृष्ठमञ्जनाद्रीशे । आरोपितं भवद्भिमिलितेमीहता श्रमेण मुचिरेण ॥ सर्वं तदेतद्युना भवत्कथातृल मञ्जसोच्चाल्य । यतिपति वाणी झंझामारुतवेगेन यापितं कापि ॥ अद्यक्षोवा कथयत यद्यस्युचितं सद्तरं शैवाः । अविचारितस्वचिरेण त्वलभलमाभास युक्तिजालेन ॥ इत्थं सदिस तदानीं यादवराजेन निगदितारशेवाः । पर्यालोच्यान्येद्युः प्रतिवचनं दातुमभ्युपागच्छन् ॥ तद्वुदतियु निपुणवाणी श्रवणेनात्यन्त विस्मितस्वान्तः ॥ सो भोः श्रीरामानुजयोगिन्नन्येद्युरथपुनभिविता । एतद्विचारशेषः तदा समायातु महिस त्वमि ॥ इत्थं सदिस तदानीं समापिते यादविद्यात्वित्तां । व्याव्रभयादिव मुक्ता यतिराजभयाद्ययु एम्वगेहान्ते ॥ व्याव्रभयादिव मुक्ता यतिराजभयाद्ययु एम्वगेहान्ते ॥ व्याव्रभयादिव मुक्ता यतिराजभयाद्ययु एम्वगेहान्ते ॥

अथ भगवान् श्रीरामानुजयितपुरन्दरोऽपि राजानमनुमान्य सप-रिवारः स्वस्थानमागमत् ।

इत्थं सदस्येषु संवेषु गतेषु यादवराजः सचिवेम्सह श्रीरामानुज-योगिवेभवं निपुणतरं तदीयवादवेदग्व्यंच सम्यगनुसन्धाय विद्वहृद्यः तदीय-मेव वादं न्याय्यतरं विपरोतमेवचेतरेषां वादं मन्यमानः श्लोवा किंनु वदिष्यन्ति शैवाः विचारयिष्यामः इति चिन्तयन्नासीत्।

ततः परेद्युः सेर्वे शैवा मिलित्वा स्वपक्षवलं सर्वमिष सम्यगालोच्य राज्ञः सदिस स्वपक्षविजय निराशाकातरहृद्याः तथापि रुग्णस्य यावत्कण्ठगतप्राणं चिकित्सनीयतान्यायेन यावच्छक्ति प्रतिवादः कर्तव्य एवेत्यनुसन्द्धानाः सभां समाजग्मुः।

> तदनु श्रीरामानुज मुनिरिप परिवार सहित उपग्रातः । राज्ञाभिवन्दिताङ्घिस्तस्मै विदयेच मङ्गलाशास्तिम् ॥

तदनु सराजसु सर्वपु सभाम्तारेषु सदिस समुपविष्टेषु समाहितमनसः शैवा राजान सूचुः ॥

गैनाः-

भोराजन् स्वामिपुष्करिणी दक्षिणतीरे विराजमानोऽयं देवः स्कन्दो-वा महादेवएववा अथवा अन्ततो हरिहरावतार रूपोवा भवितुमईति न पुनरयं केवळं विष्णुरूप इति तावद्वयं वदामः ।

तत्र स्वामिपुष्करिणं। दक्षिणतीराविभृतस्य अस्य देवस्य स्कन्दत्व-पक्षेऽपि न विष्णुलक्षण द्रशेन प्रतिपादनिवरोधः । स्कन्दस्य विष्णुकलांश-मिश्रक्षपताया अपि वामन पुराणमाग प्रतिपन्नतया तद्नुरोधेन तदाविभाव-काले विष्णुलक्षण भूत चकाद्यायुधव्यक्षने वाधकामावात् । वामनपुराण-भागे च एकविंशाङ्कचिक्षिते द्वितीयाध्याये बृहस्पत्युक्तस्कन्दोत्पत्तिकमघट्टे—

> मा विषीत महाबाहो देवसेनापतेऽग्रणीः । किं न म्मरिस चात्मानं वेष्णवं धाम शाश्वतम् ॥

मनी च सा पर्वतगज कन्यका प्रवर्धने मेनकयोपळाळिता। तथैव संयोज्य चशङ्करं विभुम् सुरेश्वरं प्रार्थय तारकान्तकम्॥

विष्णोः कलांशो भविता भगवात्र सुखावह इति वचनेन बृहस्पतिकृत-स्कन्दस्तुतिघड्डे —

> त्वां प्रपद्य सुवर्णाभ शङ्करात्मज शङ्कर । त्वं विष्णुस्त्वं विधाता च त्वं रुद्रः कारुरूपधुक् ॥

इति वचनेन च स्कन्दस्य विष्णवंशमिश्रत्वं खवगम्यते ।

ण्वं एकवक्त्रो द्विबाहुश्चेत्येकवक्त्रत्वदशायां द्विबाहुत्ववत् 'द्वादशहस्त-विराजित हेते दुःखपरामर वैरि हरेश ' इत्यनेन षड्वक्त्रत्व दशानुगुण्येन

इति वचनन ,

द्वादशवाहुत्ववचतुर्वोहुत्वमि कामरूपस्यास्य संभवितुमर्हतीति न चतुर्वाहुत्व-दर्शनविरोधः ॥

अथवा महादेव एवायं भिवतुमहिति । अस्यैव जटाधरस्व नागाभर-णत्वादि प्रसिद्धिप्राचुर्यात् वैष्णवैर्निष्विल जगन्मूलकारणत्वेनाभ्युपगते विष्णौ सर्वलक्षणोपपादनन्यायेनेव अस्माभिः तथात्वेनाभ्युपगते महादेव एव सर्वलक्ष-णोपपादनसंभवाच । किंच अस्य देवस्य हरिहरलक्षणेषु प्रतिपन्नेषु हरिलक्षणै-रेनम् हरिमेव स्वैरं ब्रुवाणेषु वैष्णवेषु हरलक्षणेः एनं हरमेव ब्रुवाणान् अस्मान् वा को निरोद्धं शक्ष्यति ।

यद्वा हरिहरावताररूपएवायं देवः उभयविधलक्षण दर्शनानुरोधात् प्रतिवासुदाहृततन्मतकृटस्थिदिव्यसूरिप्रवन्धगाथाप्रामाण्याच ।

इत्थं च स्कन्दपुराणप्रथमभागान्तर्गताष्ट्रमाध्याये :---

येस्मरित महादेवम् श्रीनिवासं विमुक्तिदम् । कीर्तयन्त्यथवा विष्पाः तेमुक्ताः पापपञ्जरात् ॥ इत्यत्र श्रीनिवासं महादेवं येर्चयन्ति सक्चन्नराः । किं दानैः किं त्रतैस्तेषां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ इत्यत्र ।

एवमन्येष्विप कतिपयश्लोकेषु श्रीनिवासमहादेवशव्दाभ्यामुमाभ्यामस्य देवस्य निर्देशाः संगच्छन्ते ।

एवम् पाद्मपुराणभागस्थसप्तविंशाङ्कचिह्नितचतुर्थाध्याये तद्देवाविभावघडे—
अष्टमीन्दु कलाधार ललाटस्थोध्वंपुण्ड्कः । इत्येतद्देवविशेषणमप्यस्य हरिहरावतारस्वप्त्वसाधकम् । तत्र महादेवलक्षणचन्द्रशेखरत्व विष्णुलक्षणोध्वंपुण्ड्धरत्वयोः द्वयोरप्यभिघानात् ।

तस्मादेतान् सर्वानिप पक्षानितक्रम्य केवलं विष्णुरूप एवायं देव इति प्रतिवादिपक्षो नांगीकर्तुं युक्तः ।

इत्थं शैर्वेरुक्तः प्रदर्शयद्भिवेछं निजं सर्वम् । अपजयकातरहृद्यान् प्रतिवादमुवाच यादवनृपस्तान् ॥

याद्वनृपः

भो भोइशैवा यूयं बहुलायासंकिमर्थमाचरेथ । प्राच्येस्तदुपन्यासैरिममपि वादं समाहितं मन्ये ॥ अतिगंमीरं रामानुज मुनिवादं पुरोदितंश्रुण्वन् । कोवा भवतां वादे प्रतिवचनं भिवतु मक्षमो भिवता ॥ भवतांवादस्सर्पपथाटीकमाटीकते तदीयस्तु । घनगंभीरोवादः सुमेरु मिरिणा समोन्नतो जयित ॥ अहमेवाधैव भवद्वादे प्रतिवचनदानिपुणोऽस्मि । एवमपि हरिहराकृतिवादे श्राव्यं ममास्तिकिंचिदिह ॥ तत एनमेव रामानुजमुनि महमेष चोदयाम्यद्य । तेनैवचोच्यमानं श्रुणोमिवचनं सुजातधाटीकम् ॥

इत्थं शैवान् प्रतिभाष्य स याद्वराजः---

भो रामानुजमुने भवन्मुखादेव अस्यापि वादस्य समाधिमधिगन्तु-मिच्छामि । तत्कथ्यतां समुचितमुत्तरमिति भगवन्तं रामानुजमुनिमेव चोदयामास ।

ततो भगवान् रामानुजमुनिरिप प्रतिवचनमारचयामास । रामानुजमुनिः

भोराजन् भवदीयहृदयशङ्कायां तत्त्वपदवीदवीयस्यां दिष्ट्या वि-निवर्तमानायां सम्प्रति इममनुवर्तमानमीषदंशं सुप्रभातायामपि रजन्यां भास्करोदयादवीगीषदनुवर्तमानमिव तिमिरांशं मन्ये ।

भोराजन् यदेते वादिनो मन्यन्ते—स्कन्दे विष्णवंशसद्भाववचनात् विष्णुरुक्षण दर्शनाविरोध इति, कामरूपतया षड्बाहुत्ववचतुर्बाहुत्वमस्यापि संभवे न तन्निर्देशाविरोध इति च, तदत्यन्तमसाधु

> '' यद्यद्विम्तिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेववा । तत्तदेवावगच्छ त्वं ममतेजोऽशंसंभवम् ॥ '

इति गीताशास्त्रदशमाध्याय वचनेन सर्वशैव श्रीमदृजित सत्त्वसामान्ये विष्ण्वं शेनैव तथात्वसंभवोत्त्या तञ्च्यायेन अस्मिन्नपि प्रवछदेवसेनाधिपत्यादि श्रीमत्त्वनिर्वाहाय तदंश सङ्घावाभिधानमात्रेण भगवदसाधारण छाञ्छन दशै-नायोगात्।

वचनस्य अन्यत्र सुप्रसिद्धचतुर्वाहुविषयत्वं संभवदुर्पञ्च अप्रसिद्ध-स्वोत्प्रेक्षाम् क काल्पनिक चतुर्वाहुविषयत्वकल्पनायाः नीतिविद्यामसम्म-तत्वाच ।

यथाहि गीताशास्त्र दशमाध्याये 'सेनानीनामहंस्कन्द ' इति विष्णं-शयुक्तत्वमुक्तं तथैवात्रापि स्कन्दस्य विष्णुकछांशमिश्रत्वमभिहितमिति न त-तोऽत्र कश्चिद्सित विशेषः । तावन्मात्रेण भगवद्साधारणचकादि छाञ्छन-दर्शनावश्यकत्वे 'अश्वत्थस्सर्ववृक्षाणा 'मित्युक्ताश्वन्थेऽपि तह्र्गनमाप्यत ।

किं बहुना ' नाविष्णुः पृथिवीपति'रित्युक्त्या पार्थिवमात्रस्यापि विष्ण्वं-शमिश्रत्वावस्यकत्वेन सर्वत्र भगवद्साधारण चक्राद्रिलाञ्छनदर्शनपसङ्गो दुर्वार एव भवेदिति सम्यगवधार्यताम् ।

किंच वामनपुराणभागे एकविंशाङ्क चिह्नित द्वितीयाध्यायानं ।

' कृत स्नानः सरस्तीर कुमारः समुपाविश्चत् ।

हष्ट्रा तपन्तं वायुंच तत्समीपे पडाननः ॥

त्रिसन्ध्यं देवदेवेशं नारायणमनुस्मरन् ।
अतिष्ठतपडयंच समाधिध्यान संयुतः ॥

ध्यायत्रारायणं देवं शङ्कचक्रधरं परम् ; इति श्रीवंकटाचळमागतम्य कुमारस्य तारकवधजनितस्वीयहत्यादोषपरिहारार्थं तपस्यतः शङ्कचक्रधर श्रीम-त्रारायणमुद्दिरयेव तपश्चर्याकरणस्य कथनात् । चतुर्विशाङ्कचिह्नितं पञ्चमा-ध्याये इतःप्राक्काळप्रमृति तपश्चर्यापरायणस्य वायोस्तपःफळतया श्रीनिवासा-ख्यस्य भगवतो नारायणस्य प्रादुर्भावमभिधाय तद्वदेव स्कन्द्स्यापि स्वतपः-फळतया तस्यैव नारायणस्य प्रत्यक्षसाक्षात्कारस्य ततोयावत्करुपं तदाराध- कत्वरुक्षणवररुामस्यच स्पष्टमभिधानाच्च आराघकभ्तः स्कन्दः तदाराघ्यदेवता-भूतश्च स्वामिपुष्करिणीदक्षिणतीरे आविर्भृतः श्रीनिवासामिधानः श्रीमन्नारायण इति स्पष्टमेव प्रतीरया तयोरैक्यं नद्यनुन्मत्तः कश्चिद्भयात् ।

स्कन्दस्य श्रीनिवासाराधकत्वं श्रीवेंकटा चलमाहात्म्यपरपुराणभागेषु प्रायशः सर्वत्र प्रसिद्धम् ।

अत एव च वाराहपुराण प्रथमभाग एकपष्टितमाङ्कचिह्निते एकोन-त्रिशाध्याये श्रीनिवासाष्टोत्तरशतनामावरुयां 'कुमाराकरूपसेव्याय ' इति । 'कुमार धारिकावासस्कन्दाभीष्टपदाय च ' इति च नामद्वयं निर्दिष्टम् ।

किं च इदं तावदेते वादिनःप्रष्टव्याः । स्वामिपुष्करिणीद्क्षिणतीरे संप्रति सर्वहकपथगोचराचीरूपेण कश्चिद्देवाविराजते । तारकामरवध जनित हत्यादोपपरिहाराय विष्णुमुद्दिस्य तपश्चर्याकरणार्थं श्रीवेंकटाचळमागतः स्क-न्दानाम कश्चिद्दवः पुराणप्रतिपन्नः । स्वामिपुष्करिणी दक्षिणतीरे ब्रह्मादि-सकलदेवदेविभेन्नमर्पि राजिभिन्मुखिवरचितपरमतपश्चर्याफलतया सर्वेषामेव तेषां प्रत्यक्षगोचरतां गतोऽप्राकृतिद्वयविमानेन सह प्रादुर्भूतः श्रीनिवासाभिधानः कश्चिद्देवः पुराणप्रतिपन्नः । तेप्वेतेष् देवेषु प्रथमः किं द्वितीयः उत तृतीय इति ॥ न चात्र प्रथमः पक्षोयुक्तः । स्वपापहरणार्थे विष्णुमुहिश्य तपश्चर्या-करणाय वंकटाचलमागतस्यास्य स्कन्दस्य अत्र श्रीनिवासभगवदाविभीव तत्सा-क्षाःकाराश्वेतपश्चर्याकरणाय आगतानां ब्रह्मरुद्देन्द्रादि सर्वदेव सर्वमहर्ष्यादीना-मिव भगवदाराधकतामात्रेणावस्थानस्येव न्याय्यत्वेन एतस्य परमाराध्यतयाव-स्थाने कारणाभावात् कुमारधारातीर्थएवास्य नियतवासप्रतिपादनेन स्वामिपुष्क-रिणीदक्षिणतीरं नियतवासस्यैवासिद्धेः । तादृशस्थले अर्चास्हरेणास्य प्रतिष्ठा-पनं केनचित्कृतमिति कुत्रापि वेंकटाचल माहात्म्यपरपुराणभागेषु प्रतिपादना-द्रीनात् । प्रत्युत तृतीयस्यैव देवमहप्यीदिपार्थनया तत्र नित्यसन्निधानस्य शङ्कराज तोण्डमान्चक्रवर्तिप्रभृतिभिरचीरूपस्थापनालयनिर्माण पूजाप्रवर्तना-दीनां च पुराणप्रतिपन्नत्वाच ।

अथास्तु द्वितीय एवपक्ष इति चेत् तर्हि नासौ स्वामिपुष्करिणी-दक्षिणतीरे अचीरूपेण संप्रति सर्वदृग्गोचरो विराजमानोदेव एव स्कन्दः अपितु स्कन्दादन्य एवेति सिद्धं भवति ।

तृतीयस्तु न स्कन्दः । स्कन्दस्य ब्रह्मस्द्रेन्द्रादि सर्वदेव सर्वमहर्प्या- ' दीनां च तपश्चर्याफलतया तदाराध्यतया तेभ्योऽर्थान्तरभ्तस्यैव तत्र तदा-विभीवात् । तदाविभीवप्रकरणेषु श्रीमञारायण एव श्रीवैकुण्ठात् क्रीडार्थं लोकरक्षणार्थं च श्रीवेकटाचले तथा आविभृत इति नारायणपदादिश्रुत्यैव नारायणतया स्फुटप्रतिपन्नस्यास्य स्कन्दशङ्कागन्धानवकाशाच्च ।

तस्मात् स्कन्दवाङोऽयं किंचिद्पि पूर्वोत्तरसन्दर्भमपर्यालोच्येव मन्द-मतिभिः प्रवर्तित इति न विदुषामुपादेयः ।

अथ नाष्यसौ महादेवः पृबोक्तरीत्या तृतीयस्य महादेवत्वण्व तद्र्ची-विम्रहरूपस्य प्रथमस्य तथात्विभिधानसंभवात् । तृतीयस्य नारायणतायाः तदाविभीवप्रकरणस्य नारायणपद।दिश्रुत्येवाभिव्यक्ततया महादेवत्वकथाया अपि दूरतो निरस्तत्वाच ।

स्कन्दागमनानन्तरं श्रीनिवासभगवतः प्रकटतर महाविभीवकालात् किंचिन्तरस्तात् ब्रह्मेन्द्रादिदेवमहर्प्यादिगणवदेवाऽयमि श्रीवंकटाचलमागत्य तदाविभीव साक्षात्कारादिसिध्यर्थमुपत्यकायां तपश्चर्यापरायणःस्थित्वा तदा-विभीवकाले जायमानं कोलाहलं श्रुत्वा तत्र संनिधाय श्रीनिवासभगवन्तं अधाकृत-दिव्यविमानेन सह प्रादुर्भृतं प्रदर्शितनिखिलजगदुद्यरक्षाप्रलयहेतु निजादिम-दिव्यरूपमपरोक्षं निरीक्ष्य अभिवन्य स्वमनोरथविज्ञापनादि संलापंच कृत्वा पुनः सगणः स्वस्थानं कैलासलोकं गत इति ।

श्रीनिवास भगवांस्तु सिवमानः श्रीवेंकटाचल एव ऋतिनत्यसैनिधानः स्थित इति च वामनपुराणभागे स्पष्टमेवोपदिष्टमिति कथमसो श्रीनिवासो महादेवो भवितुमईति।

यथोक्तं वामनपुराणे द्वाविंशाङ्कचिह्नितं तृतीयाध्याये---

" तपसोऽर्थे प्रयानेतु स्कन्दे काञ्चनतेजसि । देवसेनासमायुक्ते धनुइशक्तिधरे द्विजाः ॥ भर्तारं भक्ति नम्राथ पुत्र वात्सल्य चोदिता । पपच्छ पार्वती शंभुं हरं चन्द्राधिशेखरम्।। किं करिप्यतिपुत्रों में तत्रबालिखलोचन !। कथं द्रक्ष्यति तं देव मचिन्त्यो ब्रह्मणापि यः ॥ इति पृष्टस्स तां प्राह सोत्प्रासं परमेश्वरः । शृण्देवि परं गुद्धं भविष्यत्ते मयोच्यते ॥ सर्वेच मुनयस्तिसम् आगमिष्यन्ति पर्वते । द्रष्ट्रकामाः परं ब्रह्म तपस्तसुमनुत्तमम् ॥ देवामनुष्याःपितरो गन्धर्वो यक्षराक्षसाः । सिद्धास्साध्याश्चगरुडाः पन्नगाऋषयस्तथा ॥ चरिप्यन्ति तपस्तस्मिन् गिरो गिरिवरात्मजे । प्रत्यक्षं परमात्मानं द्रष्ट्कामास्सनातनम् ॥ आवां तत्रगमिप्यावः कालेनमहता पिये । द्रष्टुं तत्परमं ब्रह्म तत्त्वं नारायणं परम् ॥ श्रीवंकटाचले पुण्ये यतु प्रादुभविष्यति । तत्पादुर्भावहेतोर्वे कर्तुंचापिमहत्तपः ॥ आवाभ्यामपि गन्तव्यं तथान्येर्देवतर्षिभिः। '' इति ।

चतुर्विशां क्रचिह्निते पद्ममाध्याये —

" ततः पश्चात्तु शङ्कस्य राज्ञः प्रियचिकीर्षया । विश्वविख्यात सुमह।प्रादुर्भावं करिष्यिति ॥ तस्य हेतोस्ततः पूर्वं कर्तुं च सुमहत्तपः । सर्वेटोकहितायैव शङ्घराजेनवैहरिः । श्रीवेंद्कटाचले पुण्ये प्रादुर्भावं गमिष्यिति ॥ आवां तत्र गिनिष्याव श्चिरकाळादनन्तरम् ॥
गिनिष्यन्ति सुरास्सर्वे सहसर्वेर्मेहिपिनिः ।
तदा कुमारं द्रक्ष्यावो विष्णुभिक्तिपरायणम् ॥
इत्युक्ता शंकरेणाथ विरराम तदा सती ।
ततः काळेन महता शंकरो गमनोन्मुखः ॥
बमापे पार्वतीदेवीं पुत्रदर्शनळाळसाम् ।
अयं सकाळसंप्राप्तो यःपुराते मयोदितः ॥
श्रीवेंक्टाह्नयं गन्तं महापण्यं नगोत्तमम् । इति ।

शंकर:--

तत्रैवाध्याये उत्तरत्र

आवां गच्छाव तं शैलं गिरिजे गणसंयुती । नित्यंवसाव तत्रैव पश्यन्ती गुहमव्ययम् ॥ देवसेनापुलिन्दाभ्यां विहरन्तं द्यपाचले । इत्युक्त्वा द्यपास्द्रदः पार्वत्या सह शंकरः ॥ सगणश्च ययो स्कन्दं द्रष्टुंतं दृषमाचलम् । इति ।

एवमष्टाविशाङ्कचिहिते नवमाध्याये सहिप्गणस्य अगस्त्यस्य श्रीनि-वास भगवदाविभीविनिरीक्षिणः श्रीवेंकराचलं प्रदक्षिणीकुर्वतो दक्षिणिदिश्यु-पत्यकायां किपलतीर्थसन्निधो श्रीनिवासभगवदाविभीवार्थं समाधि कुर्वता स्थितेन सगणेन महादेवेन समागमसँछापादिकं जातमित्यभिहितम्। पञ्च-त्रिशाङ्कचिह्निते षोडशाध्याये—

> श्रुत्वातं शब्दमतुरुं ब्रह्मा लोकपितामहः । ज्ञात्वाऽथ वासुदेवं तं हरिं पत्यक्षतां गतम् ।। आजगामाथ तत्पार्श्व कृष्णस्याक्षिष्टकारिणः । मुनीन्द्रैदेवसङ्घेश्च गन्धर्वश्च समाहृतः ॥ भगवान् शंकरश्चापि व्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः । ज्वलद्धास्कर संकाश जटामण्डलशोभितः ॥

तेनशब्देन विज्ञाय सान्निध्यं हरिमेधसः । अभ्यगादाञ् तत्वार्श्वं द्रष्टुं तं वसुधाधिप ।।

इत्यादिना सकोलाहलश्रीनिवासभगवदाविभीवानन्तरं तत्कोलाहल-श्रवणेन ब्रह्मस्द्रेन्द्रादिसर्वदेवसर्वमहप्यीदि समागमतत्तत्कृत भगवद्वन्दन स्तोत्र-प्रार्थनादिकमभिद्दितम् ।

अप्रतिज्ञाङ्क चिह्निते एकोनविंशाध्याये-

कथं सभगवाञ्छम्भुइशंकरश्चन्द्रशेखरः। प्रयातः पर्वताद्दिव्यं केलासं स्वालयं शिवः॥

इत्यादिना केळासं प्रति शिवस्य गमनमेवाभिहितं न पुनः स्वामिपुष्क-रिणी दक्षिणतीर एवावस्थानम् । श्रीनिवासभगवतस्तु स्वामिपुष्करिणी-तीरे आकल्पान्तवास इति च । आकल्पान्तं वसामीह जगत्पालनकारणा-दिति चतुर्विशाङ्क चिद्धित वामनपुराण भाग पद्यमाध्यायस्थभगवदुक्त्या महा-देवनेवान्दितया व्यक्तमवगम्यते ॥

एवमेकोनपञ्चाशाङ्कचिहिते वाराहपुराणप्रथमभागसप्तदशाध्याये श्रीनि-वासभगवदाविभीवषट्टे श्रीवेकटाचले वासं प्राथियतोऽभिमहादेवस्य अपाक्कता-चले पाक्कतानामाराध्यतयाऽवस्थानानीचित्य मालोचयता श्रीनिवासं भगवता तदुपत्यकायामेव वासोऽभ्यनुज्ञात इति च प्रागैवोक्तम् ।

तश्रापि 'आकल्पं च वसामीह वेंकटाह्नयमूर्घर' इति श्रीनिवासमगव-तेव महादेवं प्रति स्वस्य श्रीवेंकटाचले आकल्पवासः प्रतिज्ञातीविज्ञायते ।

इत्थं महादेवस्य श्रीनिवासाविर्मावकाले तत्साक्षात्काराभिवन्दनाद्यर्थं ब्रह्मादिवत् स्वामिपुष्किरिणीतीरे आगत्य गमनमात्रस्यैव प्रतिपन्नत्वात् तत्राविर्भ्-तदेवस्येव तत्र नित्यवासस्य प्रतिपन्नत्वात् तस्य च ब्रह्मस्द्रादि सकलदेवमहष्यि-दिवन्द्यस्थानीयतायाः तदाविर्मावप्रकरणस्थ भगनदसाधारण नारायणपदादि श्रुत्येव नारायणस्वतायाश्च प्रतिपन्नत्वाच तद्चीवतारभृतोऽयं देवो न महादेवो भवितुमहिति ॥

किं च महादेवस्य लिङ्गाकारेणैय आराध्यताया लोके शास्त्रे च प्रसिद्धतयासकलावयवशालिमूर्तिमदर्चाविष्रहरूपेणाराध्यता काप्यप्रसिद्धा प्रति-षिद्धाच शास्त्रेणेति नासौ महादेवः ।

महादेवस्य सकलावयवशालिम् तिमिद्विग्रहरूपेणाराध्यताप्रतिपेधः लिङ्ग-रूपेणैवाराध्यता च श्रीवंकटाचल माहात्म्यपर भविष्योत्तर पुराणभाग-द्वितीयाध्यायेऽपि प्रत्यपादिपाताम् । तस्यैतस्य श्रीनिवासदेवस्य महादेवा-दर्थान्तरभूततदीय परमोपास्यभूतनारायणरूपत्वादेव, एकपिट्रतमाङ्किविह्नत वाराहपुराण प्रथम भागैकोनित्रंशाध्याये अष्टात्तरशतनामावल्यां 'उपत्यका-प्रदेशस्थशंकरध्यातमूर्तयं' इतिनाम, ब्रह्माण्डपुराणिखल श्रीवंकटेश सहस्रना-माध्याये श्रीनिवाससहस्रनामपाठे 'कालगम्यः कालकण्ठवन्द्यः कालकलेश्वरः' इत्यत्र कालकण्ठवन्द्य इति नाम, 'सुवर्णसुखरीतीर शिवध्यातपदाम्बुज' इति नाम च तस्य पठ्यते । अत एव च भविष्योत्तरपुराणोत्तरखण्डान्तर्गता-शीतितमाध्याये पार्वतीं प्रति महादेवेनैव श्रीनिवासनाम्नः श्रीवंकटेशस्य स्वीय-नित्यहाद्परम रहस्यध्यानविषय परमोपास्यभृत नारायणरूपता प्रस्फुटमेव अभिहिता दृश्यते ।

यदुक्तं जटाधरत्वनागभूपणत्वयोः महादेव एव प्रसिद्धिप्राचुर्यादसो महादेव इति तद्युक्तम् । भगवदसाधारणनारायणपदादिश्रुत्या अस्य देवस्य नारायणस्वे स्फुटतरं निणीयमाने लिङ्गेन देवतान्तरत्वनिणयायोगात् भगवद्व-तारेष्वपि तादशलिङ्गसङ्घावस्य प्रमाणप्रसिद्धतायाः प्रागेवावेदितत्वाच्च ॥

किं च रुद्रंस्य नानावतारकथाया अभावेन एकविधे तदीयरूपे सर्वदा जटाधरत्व नागभूपणत्वयोः सद्भावेन तयोस्तत्र प्रसिद्धिरिति ।

विष्णोस्तु नानावतारशालिनः कचित्तादशविशेषणसद्भावात् कचिद्-सद्भावाच तयोः प्रसिद्धिप्राचुर्यं नास्तीति च वादिभिर्मन्यते ।

तदयुक्तम् । प्रतिकल्पभाविषु विष्णोर्नानावतारेषु यस्मिन् यस्मिन्नवतारे यद्यछक्षणं प्रतिपन्न तत्तदवतारेषु तत्त्र^{ह्य}क्षणदर्शनं तस्य प्रतिकल्पनियतभाव्येव उपरुभ्यत इति प्रसिद्धिपाचुर्यस्यानपायात् । प्रत्युत तादृशरुक्षणस्य एकेक-करुपे रुद्रस एकरूप एव सद्भावेन भगवति नानावतारेषु सद्भावेन च रुद्रगत-तरप्रसिध्यपेक्षया भगवद्गत तरप्रसिद्धेरेवाधिकरवाच्च ।

जटाधरत्वं भगवतो बहुष्ववतारेषु बहुभिः प्रमाणैः प्रसिद्धम् । सुप्र-सिद्धंच श्रीरामावतारे श्रीरामायणादिष्ट्रिति प्रागेव ज्ञापितम् ।

श्रीरामावतारे जटाधरत्वप्रसिद्धिश्च श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यपर ब्रह्माण्ड-पुराण खिल श्रीवेंकटेशसहस्रनामाध्यायेऽपि ' जटावान् पर्णशालास्थो मारीच-बलमर्दकः' इत्यनेन दर्शिता ।

नागभूपणत्वं भगवद्वतारेषु श्रीवेंकटेशावतारस्य सुप्रसिद्धस्वरूपनिरू-पकव्यावर्तकधर्म इति च दर्शित सहस्रनामाध्याये—

> ' मृगयाऽर्झाणसन्नाहः शङ्घराजनयतुष्टिदः । स्थाणुस्थो वैनतेयाङ्ग भावितोद्धशरीरवान् ॥ भोगीन्द्रभोगसंस्थानो ब्रह्मादिगणसेवितः । सहस्रार्कच्छटा भास्बद्विमानान्तस्थितो गुणी ॥ '

इत्यादि श्रीवंकटेशावतारलक्षणप्रकरणे 'मोगीन्द्र मोगसंस्थान' इत्यनेन दिशितम् । मोगीन्द्रमोगः संस्थानंवस्तुसंस्थानशिव्दतः असाधारणस्वरूपिनरू-पक्षमी यस्य सः इति विगृहीतेन मोगीन्द्रमोगसंस्थानशब्देन नागमूपणत्वस्यै-वाभिधानात् । एतदवतारासाधारण मृगयाऽक्षीणसन्नाहत्व शङ्कराजन्यतुष्टि-दत्वादिधर्मसाहचर्यण अस्य धर्मस्याभिधानात् असाधारणस्वरूपिनरूपक-धर्मत्वसिद्धेश्च ।

अत्र स्थाणुस्थ इत्यभिधानं भविष्योत्तरपुराणोत्तर खण्डगत श्रीवेंकटेश-रहस्यानुभवाख्याशीतितमाध्याये श्रीवेंकटेशावतारस्य सततमहादेवहृद्याव-स्थित परमरहस्य ध्यानानुगोचर ध्येयवस्तुऋपताऽभिधानसमानाभिष्रायकमिति । अशरीरवानित्येतच श्रीवेंकटेशस्य सविमानलक्षणिदव्यविष्रहस्य सर्वदग्गोचरत्व तदभावप्रयोजकान्तर्हितत्वानन्तर्हितत्वदशयोः सर्वत्र पुराणेषु प्रतिपन्नत्वात् तादशदशाद्धयाभिषायेण दशितसविष्योत्तरपुराणोत्तरखण्डाशीतितमाध्याये निराकारत्वसाकारत्वनिर्देशाच तत्रान्तिहैतदशापचिष्यहादिकत्वपरतया तत्समा-नाभिष्रायकं तत् सर्वदश्यतया शरीररहितत्वदशार्थकमितिच वाष्यम् ।

भगवदितरेष्विप नागभूपणत्वं महादेव एव प्रसिद्धमित्यप्यसाधु ।. वैनतेयं नागभूपणत्वस्य सुप्रसिद्धतरत्वात् ॥ पाद्मपुराणभागपड्डिशाङ्कचि-ह्नित तृतीयाध्यायं शुकमुनिप्रति पद्मसरोवरतीर श्रीनिवासभगवदाविभीवघट्टे—

> पञ्चात्मनः नुपर्णस्य पञ्चोपनिषदात्मनः । पञ्चवक्तप्रतिऋतेः पञ्चाधर्वाङ्गसंपदः ।। ऋग्यजुस्सामवपुपो नागाभरणभृपितः । अप्रमेय प्रभावस्य स्कन्धपीठमधिष्ठितः ॥

इत्यत्र श्रीनिवासभगवद्धिष्ठानभृतवैनतयस्य नागभृषणत्वं सुप्र-सिद्धं दर्शितम् ।

भगवच्छास्त्रेच दिव्यायुध वाहनादिरूपाणां नित्यस्रिणां भगवते-जश्रास्युपबृक्षित रूपत्वेनेव वम्तुतायाः सिद्धत्वान् दर्शितवेनतेयशक्तिवि-शेषस्यापि विष्णुशक्तिविशेपरूपतेव सिद्धा ।

इत्थं जटाधरत्वादि लक्षणानां भगवद्वतारिविशेषलक्षणताया अपि शास्त्रसिद्धत्वेन तेषां देवतान्तरलक्षणतामात्रमनुसंद्धानेर्वादिगिः चक्रादि भगवल्लक्षणेरस्य देवस्य वैष्णये विष्णुत्वाभिधाने जटाधरत्वादि हरलक्षणेहि-रत्वं वदतामस्माकं को निरोद्धेति वादः परास्तः । चक्रादि लक्षणानि तु भग-वदसाधारणान्येवेति तु दर्शित वामन पुराण एव महादेवनेव स्वस्य भगवत्रश्च संवादमनुवदता पार्वतीं प्रति कथितम् । द्वाविंशाङ्कचिह्नितवामनपुराण तृती-याध्याये—

> एतच्छुत्वाऽम्विकां प्राह शंकरो लोकशंकरः । अनादिनिधनं दिव्यमप्रमेय पराक्रमम् ॥ सहस्रारसमायुक्तं कोटिसूर्य समप्रभम् । सुदर्शनाख्यं तचकं विष्णोरेव तु पाविति ! ॥

धर्तमस्येनीयक्यं तत्तंविन। पुरुषोत्तमस् । नेन चकेण दिव्येन दुग्धा वाराणसी पुरी ॥ सा राजधानी में दिव्या ऋत्याहेतोर्विनाशिता । किस्मिश्चिद्य कालेत् मियप्रीतो जनार्द्नः ॥ किमिच्छसीति मांप्राह वरदान समुद्यतः । एवमुक्त मया तस्माद्याचितं वरमुत्तमम् ॥ येन चंक्रण मे दग्धा परी वाराणसी हरे !। तद्यथा महुशं यायान्ममप्रेष्यंच माधव !॥ तथा करु मयि शीतो नान्यं वरमहं वृणे । एवं विजापितोदंवः प्रहस्य मधुसूदनः ॥ हम्तेन मम हस्ताश्रं गृहीत्वेदमुवाचह । कथं सूर्यं परित्यज्य प्रभाडन्यस्य भविष्यति ॥ maiश्री: कोस्त्रमं चकं गरुडश्शाक्रिमेवच । एवमादीनि वस्तूनि नित्यसिद्धानि शंकर ॥ नैतेषां जन्मविलयो नान्यस्तेषांव्यपाश्रयः । अज्ञक्यमिद्मत्यर्थं याचितं प्रमदाधिप ॥

इत्यादिना साक्षात्मुद्र्शनादि रुक्षणानां भगवदसाधारणत्वमेव दिश-तम् । चकादिरुक्षणानां भगवदसाधारणत्वाज्ञटाधरत्वादिरुक्षणानां भगवद-वनारविशेषसाधारणत्वाच्च महादेवकथाया असंभवदुक्तिकत्वमेव । यद्ण्युक्तं सर्वकारणत्वेनाभ्युषगते विष्णो वैष्णवैः सर्वरुक्षणोषपादनन्यायेनैवास्माभि-स्तधात्वेनाभ्युषगते महादेव एव सर्वरुक्षणोषपादनसंभव इति । तद्ष्ययुक्तम् ।

नारायणेतरस्य सर्वकारणत्वासंभवस्य श्रुतिपु सुप्रसिद्धत्वात् भगवद-साधारण नारायणादि पद्श्रुत्या देवताविशेषनिर्णयस्यात्र स्पष्टतरं संभवेन रुद्रे सर्वकारणत्व संभवासंभवविवाद परिहारस्यापि संप्रत्यत्यन्तमावश्यकत्वा-भावाच्च ॥ तस्मान्त्रासौ महादेव इति सिद्धं भवति ।

अथ नाष्यसौ हरिहरावताररूपोदेवः । शङ्घनकादिः भगवदसाधारण-चिह्नानमनन्यथासिद्धेर्लिक्वान्तराणां भगवत्साधारण्योपपादनेनान्यथासिद्ध-त्वात् । आविर्भावघट्टेषु श्रीवैकुण्ठात् इतस्साक्षात्रारायण एवात्रागत्यावि-भूत इति भगवदसाधारणनारायण विष्ण्यादि पद्श्रुत्यैव नारायणनाया निर्णा-यमानत्वाच ॥

दिन्य सूरिगाथाविशेषेऽपि स्वस्वामिनः श्रीमन्नारायणस्येव द्विविधा-कारौ रुक्षणतया भात इत्येवोक्तम् नतु देवताद्वयात्मकोऽयं देव इत्यतो नत-त्प्रामाण्यादस्य हरिहरावताररूपत्वसाधनं संभवदुक्तिकमित्यवधेयम् । एवमस्य देवस्य पादुर्भावसमये ब्रह्मस्द्रादिभिस्सर्वेस्चर्चम्थानेभ्यस्समागतेः संसेवि-तत्वाभिधानस्य स्पष्टतया, स्द्रक्रपत्वे तत्पितृभृत ब्रह्म सेवितत्व वर्णनमसंगतम् । पुत्रस्य पितृवन्चत्वायोगात् , स्द्रसंवितत्व वर्णनमप्यसंगतम् । स्वस्य स्वसेव्यत्वायोगात् । स्द्रक्रपस्यास्यात्रव संनिधाने स्थिते केळासास्व्यस्थानान्त-रात् पार्थक्येन एतद्देवसवनार्थमागमन पुनर्गमनयोविणनायोगाच्चत्यपि वोध्यम् ।

किंच हरिहरावतारक्षपत्वं वदतां वादिनामधेनारीश्वरन्यायेनेकश-रीराधिष्ठानं देवताद्वयं द्यमिमतं वक्तव्यम् । तच्च नयुज्यते । अप्राकृतेऽस्मिन् भगवतो वेंकटाचरु एव आराध्यतया देवतात्तरावस्थानासंभवस्य प्रागुदाहु-तवचन सिद्धतया भगवच्छरीरे तदवस्थानासंभवस्य किंपुनन्यायसिद्धत्वात् । शरीरस्यैकदेशे एकदेवतारुक्षणानां अपरभागे देवतात्तर रुक्षणानांच पाथ-क्येनादर्शनेन अर्थनारीश्वरन्यायानवकाशात् वामनपुराणभागे भगवतोऽप्रा-कृते दिव्यवपुषि साक्षात्संस्पर्शयोग्यतायाः स्वस्मिन् असंभवस्य तत एव सद्धारक संबन्ध संपादनअवृत्तेश्च महादेवेन स्वयमेव स्पष्टमभिहितत्वाच्च ।

यथोक्तं वामनपुराणभागे चतुर्विशाङ्गचिह्निते पश्चमाध्याये सुद्शे-नांशभूत कालचकाभिमानि पुरुषं स्वात्मानसुद्द्रिय तपःकृतवन्तंप्रति महादेवेन— शुद्ध सत्वस्य तद्विष्णो स्सर्वयज्ञमयंपुनः । साक्षात्स्प्रप्रुमहं भीतस्तमोगुण समाश्रयः ॥ वस्तव्यंच मयाविष्णो दिव्यमङ्गलविष्यहे । त्वामेव तदहं नित्यं विष्णोनित्यानपायिनम् ॥

अनुप्रविश्य तद्देवसिष्यामि सुद्र्शन । इति अप्राक्टत दिव्यविमा-नेन अप्राक्टत दिव्यवपुपा दिव्येरप्राक्टते भूपणायुधैश्च भगवान् श्रियःपतिः स्वामिपुष्करिणीतारे पादुभृत इति च प्रकटतरं निरूपितं पुराणभागेषु । तस्माञ्चात्र हरिहरावतार कथाकन्था किंचिद्यवकाशं छञ्धुमहिति ।

यद्प्युक्तं स्कान्द्पुराण प्रथमभागान्तर्गताष्ट्रमाध्याये कतिपयस्त्रोकेषु श्रीनिवास महादेव शब्दाभ्यामस्यदेवस्य निर्देशः अस्य हरिहरावताररूप-त्वोत्तम्भक इति ।

तद्ष्यसाथु । तत्रत्यमहादेवशञ्दस्य योगेन सर्वाधिकदेवतामात्रपर-तया देवतान्तरऋढशञ्दऋपन्वामावात् । अत्र तत्वकरणे तत्स्थान एव कतिपयश्जोकेषु द्शितरीत्या सर्वाधिकदेवतापरशञ्दान्तरप्रयोगद्शनाच । यथोक्तं तस्मिन्नध्यायं तस्मिन्नवपकरणे—

> ये स्मरिन्त महादेवं श्रीनिवासं विमुक्तिदम् । कीर्तयन्त्यथवा विमा स्तेमुक्ताः पापपञ्जरात् ॥ नारायणं परंदेवं वेंकटेशं प्रयान्तिवा । इति वेंकटेशं परंदेवं यो नचिन्तयित क्षणम् ॥ अज्ञानी स च पापीस्यारसम्को विधरस्तथा ॥ इति वेंकटेशं परंदेवं येपश्यन्त्यच्यन्ति वा । जन्म तेषां हि सफलं ते कृतार्थाश्च नेतरे ॥ वेंकटेशं परेदेवे हृष्टे वा पृजितेऽपिवा । शंभुना ब्रह्मणा किंवा शकेणाप्यखिलामरेः ॥ इति

वंकटाम्ब्यं महापुण्यं सर्वपातकनाशने । श्रीनिवासं परं देवं यः पश्यति सभक्तिकम् ॥ न नेन तुल्यतामेति चतुर्वेद्यपि भृतले । इति च ॥

अत्र महादेवशब्दस्थाने परदेवशब्द प्रयोगात् तत्समनार्थक एव महादेवशब्द इति स्पष्टम् ।

किं च। तत्प्रकरणे--

ब्रह्महत्यासहम्राणि सुरापानायुतानि च ।

हप्टे नारायणे देवे विरुषं यान्तिकृत्मशः ॥ इति ।
वंकटाचरुदेवेशं कीर्तयव्यव्यव्यपि ।
अवश्यं विष्णुसायूज्यं रुमते नात्र संशयः । इति ।
वंकटेश्वरदेवेशं यः पूजयित भक्तितः ।
सकोटिकुरुसंयुक्तः प्रयाति हारमन्दिरम् ॥ इति च ॥

वेंकटेशदेवस्य नारायणतायाः तत्पृजकस्य विष्णुसायुज्येकफलतायाश्च स्पष्टमेवाभिधानात् नासौ हरिहरावतारऋषो देवः । तथासत्येकान्ततो विष्णुसा-युज्यस्यैव फलतयाऽभिधानासांगत्यात् अस्य देवस्य शंभुत्वे —'शंभुना ब्रह्मणा-किंवा' इत्याद्यभिधानासांगत्याच ।

यदिषचोक्तं 'अष्टमीन्दुकलाधार ललाटम्थोध्वपुण्ड्कः, इति पाद्म-पुराणभागस्थ सप्तविंशाङ्क चिह्नित चतुर्थोध्यायवचनेन हरिहरावतारम्द्रपत्व-मस्यदेवस्योत्तम्यत इति ।

तद्ययुक्तम् अष्टमीन्दुकलेव आधारं मूलं यस्य तत् अप्टमीन्दुकला-धारं तथाविधं ललाटस्थं ऊर्ध्वपुण्ड्ं यस्य सः । इति विगृहीतेन अप्टमीन्दु-कलाधारललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्कशाञ्देन अर्धाकृतपूर्णेन्दुमण्डलाकारम्लभागतदु-पर्यूर्ध्वनिस्सतसुधारेखाद्वयाकार सान्तराल रेखाद्वयात्मकोर्ध्वपुण्ड्विन्यास-विशेषस्यैवाभिधीयमानतया अस्य वचनस्य चन्द्रशेखरत्वोर्ध्वपुण्ड्धरत्वक्तप-हरिहर लाञ्छन प्रतिपादनपरत्वाभावात् ॥ एकोनित्रशाङ्कचिह्निततःपुराणषष्ठाध्याये — ललाटपट्टघटितवेणुपत्रोध्वे-पुण्डूकः इति वचने श्रीश्वेतवराह्मगवतः अर्ध्वेपुण्ड्विन्यास विशेषाभि-धानवादस्यापि वचनस्य श्रीनिवासभगवदूर्ध्वेपुण्ड्विन्यासविशेषप्रदर्शनपरताया -एवस्वारसिकत्वाच ॥ समूल सान्तरालरेखाद्वितयात्मकत्वंच अर्ध्वपुण्ड्स्य शास्त्रसिद्धम् ।

यथोक्तं कात्यायनीय श्वेतमृदूर्ध्वपुण्ड्रोपनिषदि —

एकाङ्गुलं फालतल ऊर्ध्वस्यम्लम् । तदुत्पन्ने द्वे शाखे । तथैव-मध्येऽवकाशोऽङ्गुलादन्य्नः । स श्रीप्रतिष्ठायै । श्रीईरिद्रा । यतः श्रीर्माभव-तीति । उक्तंच पाद्मोत्तरखण्डे एकत्रिंशाङ्कचिह्निते तृतीयाध्याये ।

> आरभ्य नासिकामूळं छ्छाटान्तं छिखेन्मृदा । समारभ्य भ्रुवोर्मध्य मन्तराळं प्रकल्पयेत् ॥

अन्तराळं द्रचङ्गुलंस्यात्पार्थावङ्गुलिमात्रकौ । इति । भारद्वाजसंहितायांचोक्तम्—

> आचम्य धारयेत्पुण्ड्रान् पूर्ववच्छुश्रयामृदा । आरभ्य नासिकाम्ल माकेशान्तं प्रकल्पयेत् ॥ नासिकायास्त्रिभागस्तु नासिकाम्लमिष्यते । हारिद्रेणतु चूर्णेन कुङ्कुमेन सुगन्धिना ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्येतु रुक्ष्मीस्थानं प्रकल्पयेत् ॥ इति वैग्वानसागमेऽप्युक्तम् —

> नासिकाम्रूलमारभ्य रेखाद्वितय संयुतम् । धारयेदूर्ध्वपुण्डूंतु हरेः फालतले शुभे ॥ इति ।

एवमन्यदप्यूर्ध्वेपुण्ड्विन्यासिवशेषप्रदर्शनपरं प्रमाणजातं द्रष्टन्यम् । अत्र रेखाद्वितयात्मकोर्ध्वपुण्ड्म्रुस्य' नासिकामूरुगतस्य अर्धीकृतपूर्णेन्दु-मण्डरु समानाकारतया भगवतो रुठाटस्थम्र्ध्वपुण्ड्मष्टमीन्दुकरुातुरुयम् रु-मित्यभिषायेणैवाष्टमीन्दुकरुाधाररुठाटस्थोर्ध्वपुण्ड्क इत्युक्तम् । यद्वा अष्टमीन्दुकलाकारललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्रकइत्येवात्रपाठः । अष्टमीन्दु-कलाकारेत्येतच ललाटविशेपणमितिबोध्यम् ।

" अप्टमीन्दुकलाकारे ललाटे दर्पणस्फुटे । ऊर्ध्वपुण्ड्ंद्धाराथ श्रीनिवासस्सतांगतिः ॥

सम्लरेखाद्वितयं श्वेतमृत्तिकया स्वयम् ॥ इति भविष्योत्तरपुराणैका-दशाध्याय वचनैककण्ट्यात् । पूर्वपाठस्यैव प्रामाणिकत्वे च यथोक्तरीत्यैव अर्थः सुसंगतोबोद्धव्यः ।

एवं शंकरस्य शिरसि चन्द्रकलायास्सद्भावेऽपि ललाटे तद्मावात् । अष्टमीन्दुकलाधार ललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्क इत्यत्र ललाटे चन्द्रकलाया आधा-रत्वप्रतिपादनपरत्ववर्णनं वादिनामसंग्तमेव ।

तस्मान्नकथंचिद्प्यत्र हरिहरावताररूपत्व कथा सम्यग्रुझा भवति । इदं पुनरत्रावधेयम्—

भगवतोहि नारायणस्य मत्स्य क्र्मेवराहादिरूपा नानाविधवर्णाकाराः अवताराः सहस्रशः सन्ति । तेपुच विष्णुरेवायमित्थमवतीणं इति तत्रतत्र प्रयुक्त भगवदसाधारण नारायण विष्ण्वादिपदश्रुत्येव विष्णुरूपता निर्णेया । नतु लिङ्गेः । लिङ्गपर्यालोचनेच मत्स्यत्व क्र्मेत्व वराहत्वादिरूपजात्या प्राकृत मत्स्यादिमात्ररूपतेव सिष्येत् । तत्र यथा लिङ्गात् श्रुतिधावल्येन प्राकृत-मत्स्यादिमात्ररूपत्वमपनुद्य विष्णुत्वमवधारयन्ति न्यायविदः, तथा श्रीवेकु-ण्ठात् श्रीमन्नारायणएवहि इत्थंभूतवेपशालि श्रीनिवाससंज्ञ श्रीवंकटेश-रूपेणावतीणं इति श्रूयमाण भगवदसाधारण नारायणपदादिश्रुत्या प्रवल्या जटाधरत्व नागभूषणत्वादि दुर्वल लिङ्गाधीन देवतान्तरत्वियमपनुद्य नाग्य यणत्वमेव निर्णेतुं शक्यम् । नहि खल्वस्माद्यमीदश्चेपशाल्यत्रागत इति स्फुटमभिधीयमाने वेषमात्रेण तस्मादन्यत्वं तस्य निश्चेतुं शक्यम् ।

होकेऽपिहि रामऋष्णसीतासत्यभामादि मृमिकाभेद्धारिणि रङ्गावतीर्णे शैळ्षे अमुकोऽत्र ईदशवेषशाही समागत इति स्फुटमवगते वेपमात्रेण न रामऋष्णादित्वमनुन्मत्तः कश्चित्पत्येति । नागभूषणत्वादिकं विष्णोरवतारान्तरेषु न कचित् दृष्टमितिचेत् मत्स्य-त्वकूर्मत्व वराहत्वादिकमि न तत्तद्वतारिभन्नावतारेषु कचित्प्रसिद्धमिति तुरुयम् । किंच, श्रीकृष्णावतारे अवतारान्तरव्यावृत्त मयूरिपञ्छभूषणत्व-द्दीनमात्रेण मयूरवाहन एवायमिति नेते वादिनोऽपि विवदन्ते । अपिच । नागभूपणत्वमिह दृश्यमानं न भगवद्वतारान्तर व्यावृत्तं, विवादकथाकन्थाग-न्विधुरे हिस्तिगिरिनाथे श्रीवरदराजभगवत्यि तस्य दृश्यमानत्वात् । तस्य देवस्यानन्ताराधितत्वमेव तदाकारभूषणधारित्वनिमित्तमितिचेत् ततोऽप्यिध-कतरं निमित्तमिहाप्यस्तीत्यभिहितमेव पाक् ॥

तस्माद्सौ वेंकटेशो न देवतान्तरम् । श्रुतिलिङ्गवाक्य प्रकरणस्थान-समाख्यानां समवायं परदोविल्यमर्थविष्रकर्षादितिहि पूर्वकाण्डे तत्त्वनिर्घारण-प्रवृत्तेषु पट्सु प्रमाणेषु श्रुतेः सकलेतरप्रावल्यमभिहितम् ।

अत्र निर्दिष्टानि षड्विधान्यिपच प्रमाणानि श्रीवेंकटेशं श्रीमन्नारायण-मेवेह प्रतिपादयन्ति ।

श्रुतिस्तावत् अवतारघट्टेषु भगवदसाघारण नारायण विष्ण्वादि पदरूपासुप्रसिद्धा । अवतारघट्टेषु भगवद्वाचकतया भगवदसाघारण नारायण विष्ण्वादि शब्दाः वहुशः प्रयुज्यमानास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः ।

शङ्ख्यकादिदिन्यायुधधरत्व लक्ष्मीसमालिङ्गतवक्षस्कत्व गरुडाधिष्ठित-विमानारूढत्व ब्रह्मरुद्रादिसकलेतर्वन्यमानचरणनलिनत्वादीनिच देवतान्तरन्या-वृत्तानि भगवदसाधारणानि लिङ्गानि तत्र तत्र प्रतिपायन्ते ।

लक्ष्मीपतित्वादि भगवद्साधारणधर्मप्रतिपाद्कानि श्रियःपतिरित्ये-वमादीनि अनन्तानि वाक्यानि च तत्र तत्र दृष्टव्यानि ।

भविष्योत्तरपुराणे श्रीवाराहपुराण द्वितीयभागेच यशोदायाः श्रीकृष्ण भगवतः परिणयमङ्गलदर्शनसुखकांक्षिण्याः तदवतारे तदलाभेन अवतारान्तरे तत्सुखं दास्यामीति भगवता दत्तवरायाः पुनः कलौ वकुलमालिकारूपेण श्रीवेंकटाद्राववतीर्णायाः पूर्वप्रतिज्ञात सुखदानार्थमवश्यकर्तव्यावतारस्य श्रीकृष्ण- भगवतस्त्थाने श्रीनिवासनामा श्रीवेंकटेशोऽवर्तीय तन्मुखेनैव आकाशराजपुत्री-परिणयं कृत्वा तस्यैतादृशंसुखं प्रादिशदिति प्रतिपादनात् ।

पूर्व श्रीरामावतारे स्वप्रतिनिधितया लङ्कायां घोरतररावण भवन-वासस्वशमनुभूतवत्या वेदवतीनाम्न्याः म्वसस्याः परिण्यं कर्तव्यतया रावणवधानन्तराग्निप्रवेशकाले प्रार्थितवत्याः सीतादेव्या मनोरथानुगुण्येन कलौ तस्याः परिणयं करिष्यामीति भगवता श्रीरामेण प्रतिज्ञाकरणात् । कलावा-काशराजपुत्रीरूपेण जातायाः पद्मावतीनाम्न्याः वेदवत्याः परिणयार्थमवश्य-कर्तव्यावतारस्य श्रीरामभगवतः स्थाने श्रीनिवाससंज्ञः श्रीवेंकटेशोऽवतीर्य पद्मावतीं परिजयाहेतिप्रतिपादनाच, श्रीवेंकटेशः श्रीमहाविष्णुरेवेत्यत्रस्थान-प्रमाणमि सिद्धं भवति । तत्तत्कार्यकरण प्रतिज्ञाकर्तुः तदनुगुण कार्यकर्तुश्च एकताया आवश्यकत्वात् ॥

श्रीरामकृष्णयोभगवदवतारत्वं हि निर्विवादम् । तत्ततपुराणाद्यन्तभागेषु विष्णुक्षेत्रप्रस्तावोपसंहारयोरेव दर्शनात् प्रकरणप्रमाणभिष सिद्धं भवति । श्रीनिवास समाख्याबळाच अस्य विष्णुत्वं सिध्यतीति समाख्याकृष प्रमाण-मिष दिश्तंतं भवति ॥ श्रीनिवास समाख्याचास्य देवस्य ब्राह्मपुराणे सप्तमाध्याये,

केन नाम्नाप्रसिद्धोऽसौ भगवान् हरिरीश्वरः । किं रुक्षणश्चतत्रास्ते तन्मे त्रूहितपोधन ! ॥

दूर्वासाः---

"श्रीनिवासारूयया देवः शङ्खचकथरो विभुः।" इत्यादिना समारूयाळक्षण प्रतिपादकेन प्रन्थेन प्रश्लोत्तरपूर्वकं प्रतिपादिता दृष्टन्या॥

तस्मात् इत्थं षड्भिः प्रमाणैः प्रतिपन्नदुरपह्नवनारायणभावे दुरारोपदेवतान्तरभावे श्रीनिवाससंज्ञे श्रीवेंकटगिरिनाथे कतिपय लिङ्गाभासैः देवतान्तरभावं बलादारोपयतां वादिनां मनोरथो नकथंचिदपि सेत्स्यतीति सम्यगवधारणीयम् । नागभूपणत्वादि देवतान्तरचिह्नदर्शनेन देवतान्तर-त्वराङ्कायोग्यतासद्भावमात्रेण पायशः शङ्कन्ते सुग्धाः ॥

विद्ग्धानां तु निकंचिदत्र देवतान्तरशङ्कापदमस्ति । तिद्दं सर्वं भोगीशकञ्कणश्राङ्कघो निरशङ्करगङ्किताम्बिलः ' इति श्रीवेंकटेश सहस्रनाम पाठगत नामचतुष्टय पर्यालोचनेनैव सुगममिति नात्र विशेषतो निरूपणीय-मित्ति इति । तस्मात् वादिवादानुरोधेन नात्रदेवतान्तरसंबन्धगन्ध शङ्कां कृथाः

यादवराजः

भोः शैवाः भवतां वादः कृत्सनोऽपि रामानुजमुनिना सहस्रधा शक्ली-कृत एवासीत् । अहो अहो रामानुजमुनेर्वाम्मित्वं वाचस्पतिमप्यृतिशेते । इतः परं किं ब्रुवन्ति भवन्तः ।

उत्लातदंष्टानिव पन्नगेन्द्रान् ॥

॥ प ॥ इतिकर्तन्यतामुग्धाश्शैवा इत्थमुदीरिताः । यादव क्षोणिपालं तमृचुः कालोचितं वचः ॥

शैवाः---

भो भो यादवराज नूनमेष रामानुजमुनिः सदिस वादिवाखन्धन-विद्याविद्यारदः किमिप मन्त्रं प्रयोजयन् मूकीकरोत्यस्मान् । किंच संप्रति तदीयवादस्य समुचितमुत्तरं दातुमक्षमाणामिप प्राचीनवृद्धपरम्पराप्रवादहृदतर-विस्रव्थहृद्यानामस्माकमन्तरात्मा रामानुजमुनिवादे निकंचिदिपि विश्व-सित्यन्तरेणदेवताभिमतिप्रदर्शनम् । यदिपुनरेष रामानुजमुनिः स्वकीयवादे देवताभिमतिं प्रदर्शयति तदेव वयमेतदीयं वादं प्रामाणिकमङ्गीकरिष्यामो नान्यथा । भवांस्तु देशाधिपतिर्वरुवान् राजा किंवाकर्तुं [न] शक्ष्यति । भवति वठात्कारेण रामानुजमुन्यभिमतं निर्वर्तयति मन्दभाग्या अशक्ता वयम् । 'राजाहरति सर्वस्वं कातत्र परिदेवना' इतिन्यायमनुसंद्धानाः पूष्णीमुपरता भविष्यामः ॥

।। प ।। इत्थं शैवैरुक्तो यादवराजस्तथाव्रवीच्छैवान् ।
 केवलमूर्लान् मत्वा निज किपमुष्टिं इनिच्छतो हातुम् ।।

यादवराजः--

भोःशैवाः इयन्तं कालं यथाशक्ति प्रतिवचनदानं कुर्वाणा भवन्तोऽद्य अनन्यगतयो नृतं मन्त्रवादकथामहाचूर्णेन मां मोहयितुमुद्यच्छन्ति । पाक् प्रमाणकथा संस्पर्शलेश विद्युरेण श्रीवेंकटेशे देवतान्तरत्ववादेन केवलिल्ङाभासमूलेन अपूर्वपरिकल्पितेन मां मोहितवन्तः सप्रति तदनवकाशेन प्रस्थानान्तरेण वच्चयितुमुद्यच्छन्तो भवन्तः समुचितं दण्डं ध्रुवमनुभविष्य-नित । तद्य सावधानं स्थीयताम् । इत्थं शैवान्त्रिभत्स्यं स यादवराजः महापुरुषोऽयमतिमानुषचेष्टितो योगीश्वरो रामानुजमुनिः शैवोक्तरीत्या स्ववादे देवताभिमतिमपि दर्शयितुं शक्नुयादेव । तदेनं चोदयामि, यथाच आगो-पालाङ्गनं अभ्वपण्डितात् सर्वेऽपि जनाः संप्रत्ययं लभेरन् तथाकर्तुमित्यनु-संद्धानः तमेव रामानुजमुनिं सविनय मवादीत् ॥

भो रामानुजनुने भवता प्रतिपक्ष निरसनपूर्वकं स्वकीयपक्षः सम्य-गेव समर्थितः । सुदूरीचाटिताच शैवावेशिता मामकीनदेवतान्तरशङ्कापि- शाचिका मदन्तरङ्गादपुनरावृत्ति ॥ श्रीवेंकटेश्वरे देवतान्तरत्ववादः प्रमाणवैदेशि-कइति, महाविष्णुत्व वादएव प्रामाणिक इति च शास्त्रेन्थियेश्व भवता दढ-तरं रुम्भितविसम्भोऽहमिस्म । भवदभिमतानुरोधेन च सर्वे कार्ये निर्वर्त-यामि ।

परंतु महापुरुषः अतिमानुपचेष्टितो भवान् पण्डितपामरसाधारण्ये-नापि देवताभिमतिप्रदर्शनस्चकं सुतृप्तिकरं समाधानोपायं कर्तुं शक्ष्यिति चेत् तथापि कर्तुं प्रार्थियामि । नेतावता भवदभिमतं न निवर्तयामीति चिन्त-नीयम् ॥

तथा सित वादिनः स्वाङ्गीकारेणैव सुदूरं निरस्ताः स्युरिति तु पार्थया-मीति विज्ञापयामास श्रीरामानुजसुनि यादवराजः ॥

इत्थमभ्यर्थितस्स रामानुजमुनिः अहो बहुलोपन्यासेनाप्यनृप्त इवभाति राजा । ततः इदानीमिदं कर्तन्यम् । ब्रह्माण्डपुराणैकादशाध्याये कले विमानादीनामिव शङ्क्चकादि दिव्यायुधानामिप भक्तकलिपतानां स्वीकरणस्य प्रागेव प्रतिज्ञातत्वात् । अस्मत्पिरकलिपत समर्पित दिव्यायुधानामस्वीकार-निर्वन्धाभावाच्च प्रसद्धवा संप्रार्थ्य संप्रति प्रसक्तदेवतान्तरतापत्तिलक्षणमहान्ध्रप्रसङ्ग परिहाराय शङ्कचके भगवन्तं धारियप्यामि । आश्रितवात्सल्य-जलियः भक्तपराधीनो भगवान् अस्मत्प्रार्थनया अवश्यमस्मत्समिपिते शङ्कचके स्वयमेव स्वीकुर्यादेव । तिदृह शङ्कचके निर्माप्य समर्पयाम । तद्धारणमेव देवताभिमतिसूचकं सर्वसंप्रत्ययकरं प्रदर्शयामीत्यनुसंदधानः, भोराजन्, नितान्तप्रत्यवकरं ममेदं वचनं सावधानमाकर्ण्यताम् । अहं पुनरेनंदेवं श्रीमहा-विप्णुं ब्रवीमि । एतेच शैवा देवतान्तरं ब्रुवन्ति खलु । अहं भगवदसाधारण-चिह्नमूत श्रीसुदर्शनपाञ्चजन्यादि दिव्यायुधानि निर्माप्य भगवत्संनिधौ स्थापयामि । तेच देवतान्तर चिह्नभूत पाशोङ्कशाद्यायुधानि निर्माप्य स्थाप-यन्तु । यानि पुनरायुधानि सदेवो गृहीत्वा धारयति, तत्तदायुधलाञ्छनो-देवप्वायमिति निश्चेतन्थमिति यादवराजमावभाषे । ततः स यादवराजोऽपि

तद्भचनमाकण्यं संतुष्टंस्सन् ययेवं भविष्यति तर्हि न कस्यचित् कश्चिदाक्षेपः । तस्मात् तथैव कुर्वन्तु द्रुतमुभयेऽपिवादिन इति संबभापे ॥ ततश्च उभयेऽपिवादिनः स्वस्वदेवासाधारणचिह्नभूतान्यायुधानि निर्माप्य करिंमश्चिद्दिवसे राज्ञा सह श्रीवेंकराचलमारुख रात्रौ दिव्यालयगर्भगृहे भगवतस्संनिधो तानि निक्षिप्य कवाटबन्धनं कृत्वा राजकीयमुद्रांच कारियत्वा प्रभातपर्यन्तं दिव्यालयं परितः सावधानं जागरूकाएव सञ्चरन्तो विजयाय स्वं स्वं देवं सन्ततमनुचिन्तयन्त एवावतस्थिरे।

भगवान् रामानुजमुनिरिष स्वयोगमिहिन्ना भगवन्तं श्रीनिवासमुपसृष्य सम्यक् साक्षात्कृत्य भगवन् भवत्कृतप्राक्तनप्रतिज्ञानुरोधेन भगवदसाधारण-शङ्ख्चकादि दिव्यायुधानि धृत्वा अस्मान् संरक्षेति संप्रार्थयन् शङ्ख्चकादि दिव्यायुधारण मङ्गीकारयामास । ततः प्रभाते यादवराजः निर्वर्तित।हिकः ताहशैरुभयैवीदिभिस्सह भगवन्मन्दिरं गत्वा कवाटमववाट्य अन्तःप्रविश्य भगवन्तं श्रीवेंकटनाथं भगवद्रामानुजमुनिभक्तिपाश्चवशंवदं श्रीयुदर्शनपाञ्च-जन्यादि दिव्यायुधान्येव विभाणं पाशाङ्कुशाद्यायुधानि दृरतो निरस्तवन्तं च निरीक्ष्य विस्मयमहार्णवनिर्मभ्रमानसः श्रीरामानुजमुनौ महर्ती प्रतिपत्ति-माश्रित्य तदीय नियमनेन स्वत एव भभदर्गन् शैवजनान् असत्यार्थवादिन-अपराधानुगुणं निगृद्ध निजराष्ट्रान्निप्कास्य स्वयं श्रीरामानुजमुनिसंनिधौः भगवतस्समाश्रयणेन छ्व्धसत्ताकस्सन् तदीयदिव्यचरणनिष्ठिनयुगछैकशरणः कृतार्थो वभ्व।

तदनु श्रीविष्णुतत्त्यप्रतिष्ठापनाचार्यः सकलदेशविख्यातकीर्तिः स भगवान् रामानुजमुनिः श्रीवेंकटाचले श्रीस्वामिपुष्किरणीदक्षिणतीरे विराज-मानो देवः श्रियःपतिः श्रोवेकुण्ठनाथः श्रीमहाविष्णुरेव नतु देवतान्तरं, मध्ये कंचित्कालं शैवजनैरर्थकामप्रतिष्ठालोल्लवेः निजप्रतारणचातुर्येण राजानं व्यामोह्य अयं देवो देवतान्तर शङ्काकलङ्कमासादित इति इममर्थं सकल-देशविदितं श्रुत्याप्य श्रीवेखानसागमोक्तप्रकारेणेव भगवतः श्रीनिववासस्य महासंप्रोक्षणं कारियत्वा यथापूर्वमेव नित्याराधनं निर्वतयामास ।

किंच प्रविसिद्धमेव भगवतः श्रीनिवासस्य श्रीमदानन्दनिरुयदिव्यविमानं प्रशिथिरुयमानं पुनर्नवीकृत्य तिस्मन् श्रीवेखानसशास्त्रोक्तरीत्या चतसृषु दिक्षु वराह नारसिंहवैकुण्ठनाथ विमानाधिदैवतानि प्रतिष्ठाप्य विष्णुपरिवारान् शेषशेषाशन गरुडद्वारपारुकादींश्च तेपु तेपु स्थानेषु संत्थाप्य भगवतः श्रीनिवासस्य निरविषक नित्यैश्वर्य समृद्धिसिद्धये श्रीमति वक्षिस श्रीमतीं देवीं 'द्विभुजाव्यृह रुक्मीस्याद्धद्भपद्मासनिष्या । श्रीनिवासाङ्गमध्यस्था स्रतरां केशविषया इति वराहपुराणप्रथमभागान्तर्गतैकोनचत्वारिंशाङ्कचिह्नित सप्तमाध्यायोक्त द्विभुजव्यृहरुक्मीरूपिणीं—

वरपद्मासने सुस्थां विधाय कमलालयाम् । पद्मावर्ती विशालाक्षीं भगवानात्मवक्षसि ॥

इति भविष्योत्तरपुराण त्रयोदशाध्यायान्तवचनेन प्रागिष इत्थंघततया अवगम्यमानां शुक्रवारोत्तरफल्गुनीनक्षत्रयुक्तायां शुक्कपक्षद्वादश्यां रत्नमालि-कायोगे कनकमयकिण्ठिकायां प्रतिष्ठापयामास ।

इस्थं श्रीवंकटाचलक्षेत्रं सकलपृथिवीतलवर्ति श्रीविष्णुक्षेत्रमालानाय-करत्नमृतं मध्ये राजप्रतारणपरायणैः श्रेवजनैः कुह्नया समाक्रम्य व्याकुली-कृतं कथंचित्तदीयवेयाकुलीमहापद्विमुक्तं कृत्वा वैष्णववशंवदीकृत्य निजचरण-निलनयुगलेकशरणं देशाधिपतिं तंच यादवराजं सम्यक् तत्त्वार्थबोधनैरनुशिक्षयं-स्तेनच श्रीनिवास भगवतस्तत्तत्काल समुचितानुपचारान् यथाई कारयन् स भगवान् रामानुजमुनिः श्रीवेंकटाचलोपत्यकायां श्रीपदनगर्यो कंचित्काल-मुवास ॥

> इत्यनन्तार्यगुम्भितायां श्रीवेंकटाचलेतिहासमालायां श्रीवेंकटनाथभगवतो देवतान्तरत्ववादनिरसनं नाम तृतीयस्तवकः

अथ चतुर्थस्तबकः

तदानीं तत्र निवसन् रामानुजमुनिः श्रीवेंकटनाथस्य अनुदिनमभिपेकं क्रियमाणमालक्ष्य इत्थं नित्याभिषेके भगविद्वन्यमङ्गलविग्रहस्य समुचिता-स्सर्वोपचाराः संपूर्णा यथावित्रवितन्ते । तस्मात् तदातदा सकृत् सकृदेव देवस्य विशेषाभिपेको निर्वेतियतुमुचितः । तत्रच,

> सहरुक्ष्म्याभिषेकस्तु वासरे भागीवे हरेः। सान्निध्यकारी सततं सर्वसंपत्पदायकः॥

इति श्रीवैस्वानसशास्त्रानन्दसंहितावचनेन प्रतिभागववासरमिषे-कस्य विशेषाभ्युद्यहेतुत्वावगमात् । भविष्योत्तरपुराणचतुर्दशाध्याये कृर्म-द्विजवृत्तान्ते,

> पूर्वदेवगुरोर्वारः संप्राप्तस्तु गतेदिने । तिह्ने वेंकटशस्य प्रसक्तमिपचनम् ॥ तिह्शीनार्थं मे कन्याः सर्वा जम्मुर्भहीयुर । ताभिःसमेता तेभार्या पुत्रीपुत्रसमन्विता ॥

जगाम वेंकटं शैंछं देवदर्शनकारणात् । इति तोण्डमान्नृपेण कूमिद्विजंप्रत्यभिधानदर्शनेन पूर्वमिष श्रीनिवासस्य भागववासराभिषेक . नैयत्यस्थितेरवगमाच्च इतःप्रभृतिं प्रतिभागववासरमेव श्रीनिवासस्य छक्ष्म्यासह विशेषाभिषेको नियमतो निर्वर्तनीय इति व्यवस्थापयामास ।

सभगवान् रामानुजमुनिः पुनरित्थमपि व्यवस्थापयामास ।

'अष्टमीन्दुकलाधार ललाटस्थोध्वपुण्ङ्कः' इति पाद्मपुराणमागस्थ सप्तविंशाङ्कचिह्नित चतुर्थोध्यायवचनेन भविष्योत्तरपुराण सप्तमाध्याये । आदर्शालोकिने वक्त्रे धृत्वा ग्रुम्नांच मृत्तिकाम् । तन्मध्ये कुङ्कुमेनापि तिलकं सुमनोहरम् ॥ इति भगवतः श्वेतमृत्तिकोर्ध्वपुण्ड्रधारण प्रतिपादनपरवचनेन— आदर्शं मृत्तिकां ग्रुम्नां तथा कुङ्कुमभाजनम् । स्वर्णनिर्मितवस्त्रेण वध्वातु कटिमध्यतः ॥

इति गन्तव्यप्रदेशेऽप्यूर्ध्वपुण्ड्धारणार्थद्रव्यनयनपरेण च वचनेन । एवं तत्रैव पुराणे एकादशाध्याये----

> अप्टमीन्दुकलाकारे ललाटे द्र्पणस्फुटे। कथ्वेपुण्डं द्रधाराथ श्रीनिवासस्सतांगतिः॥ सम्लरेखाद्वितयं श्वेतमृत्तिकया स्वयम्। तदाह कमलां राजन् वकुलालोकमातरम्॥ रेखां रचय कल्याणी ललाटे कुङ्कुमेनतु। एवमुक्ता देवमात्रा रमा कुङ्कुमरेखिकाम्॥

सम्लयोह्मर्वपुण्ड् रेखयोरन्तरेऽलिखत् । इति वचनैश्च श्रीनिवास-भगवत अर्ध्वपुण्ड्धारिताया अवगमेन तद्धारणं शैवजनानां स्वाभिमतदेवता-दृष्टिनिराससंभवेनच इयन्तंकालं देवतान्तरशङ्काकलङ्कितस्य श्रीश्रीनिवास-भगवतो दर्शनदशायामेव श्रीविप्णुताप्रत्यिभज्ञापकम् ध्वपुण्डं धारियतन्यम् । तच्चोर्ध्वपुण्डं नासिकाम्लाभिव्याप्तार्थेन्दुमण्डलाकारम्लं तदुपर्याकेशान्तोर्ध्व-निस्स्त सुवाधाराद्वयाकार सान्तरालविपुलतर धवलरेखाद्वितययुतं विशुद्ध-तर्यनतरसुगन्धि वनसारचूणमयं धारियतन्यम् । '' अष्टमीन्दुकलाधार लला-दस्थोर्ध्वपुण्ड्कः '' इति प्रागुदाहृत पाद्यपुराणवचने आधारशब्दार्थस्य कर्ध्व-पुण्ड्म्लस्य अप्टमीन्दुकलातुल्यत्वाभिधानात् अप्टमीन्दुकलायाः अर्धीकृत-संपूर्णपूर्णिमाचन्द्र समानाकारत्वाच श्रूमध्याद्धस्ताचासिकामूले अर्धेन्दुमण्ड-लाकारं निरन्तरालं कर्ध्वपुण्ड्स्य मूलं कल्पनीयम् । तदुपर्याकेशान्तधार्यो-ध्वपुण्ड्भागस्य सान्तराल रेखाद्वितयात्मकत्वाभिधानात् श्रूमध्यप्रभृति सान्त-रालं नासिकामृलधृतमृलभागादृध्वनिस्सतं रेखाद्वयंच कल्पनीयम् । प्रागुदाहृतायां '' एकाङ्कुळं फाळतळ ऊर्ध्वस्य मूळं । तदुत्वने द्वेशाग्वे । तथैवमध्ये अवकाशोऽङ्गळादन्यून'' इत्यादिऋषायां कात्यायनीयश्चेतमृदूर्ध्व- पुंण्ड्रोपनिषद्यपि मूळस्य द्विरेखात्मकत्वानिभिधानात् मूळादुपरितनोध्वेपुण्ड्र भागस्येव शाखाद्वयात्मकताया अङ्गुळान्यूनशाखाद्वयमध्यान्तराळतायाश्च विधा- नाच मूळं निरन्तराळम् । तदुपरितनभागएव सान्तराळ इति यथोक्तांश एव प्रतिपन्नो भवति ।

एबं---

आरभ्य नासिकामूलं ललाटान्तं लिखेन्मृदम् । समारभ्य भ्रुवोर्मध्यमन्तरालं प्रकल्पयेत् ॥

अन्तरालं द्वयङ्गुलंस्यात्पार्धावङ्गुलिमात्रको ॥ इति पूर्वोदाह्त-पाद्मोत्तरखण्डैकत्रिंशाङ्कचिह्नित तृतीयाध्यायवचनेऽपि नासिकाम्लमारभ्य ललाटान्तपर्यन्तं ऊर्ध्वपुण्ड्स्य धार्यतायाः तत्र श्रूमध्यप्रमृत्येव अन्तरालस्य कल्पनीयतायाश्चामिधानात् ॥ नासिकाम्लमारभ्य श्रृमध्यपर्यन्तं धृतम्ध्व-पुण्ड्स्य मूलं निरन्तरालम् । तदुपरितनोध्वपुण्ड्मागएव सान्तरालइति यथा-कांशएव सुस्पष्टोऽवगम्यते ।

नासिकाम्,रूमारभ्य धार्यत्वं सान्तरारुद्धिरेखात्मकत्वंच ऊर्ध्वपुण्ड्स्य सर्वतः प्रसिद्धम् ।

अतएवोक्तं भारद्वाजसंहितायां —

आचम्य धारयेत्पुण्ड्रान् पूर्ववच्छुश्रयामृदा । आरभ्य नासिकामूलमाकेशान्तं प्रकल्पयेत् ॥ नासिकायास्त्रिभागस्तु नासिकामूलमिष्यते । . हारिद्रेणतु चूर्णेन कुङ्क्षैमेन सुगन्धिनाः॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्येतु लक्ष्मीस्थानं प्रकल्पयेत् । इति वैखानसागमेष्युक्तम्—

> नासिकाम्लमारभ्य रेखाद्वितयसंयुतम् । धारयेदृध्वीपुण्ड्रंतु हरेः फालतले शुमे ॥ इति ।

पराशरसंहितायामप्यूर्ध्वेषुण्ड्विधानप्रकरणे उक्तम्—

नासादौ द्यङ्गलं पादं मध्यं सार्घाङ्गलं भवेत्। पार्श्वावङ्गलमात्रौतु सुस्पष्टं धारयेत् द्विजः ॥ इति

एवं जातीयमन्यदिष प्रमाणजातं तत्रतत्र स्थितमुदाहार्यम् । अत्र सर्वत्रोध्वपुण्ड्स्य नासिकामूळमारभ्य धार्यत्वं सान्तराळरेखाद्वयात्मकत्वं चैकरूपमुक्तम् ।

तत्र नासिकाम्लघृतं ऊर्ध्वपुण्ड्स्यम्लमिक्छद्रम् । तदुपरितन-भागएव सान्तरालरेखाद्वितयात्मक इत्येव सर्वत्राभिषेतं बोध्यम् । दर्शित-कात्यायनीयश्रुति पाद्मोत्तरखण्डपराश्चरसंहितावचनैककण्ट्यात् । ऊर्ध्व-पुण्ड्म्लदेर्ध्यतु एकाङ्गुलादन्यूनमङ्गुलद्वयादनधिकं नासिकाम्लमभिव्यासं बोध्यम् ।

दर्शितकात्यायनीयश्रुति पराशरसंहितावचन पाद्योत्तरखण्डवचनानामैकार्थ्यात् । सर्वेषां वस्तूनां मूलमध्यपयन्तात्मना विमागमिमसन्धाय दर्शितभारद्वाजसंहितायां ' नासिकायास्त्रिभागस्तु नासिकामूलिप्यते, इति नासिकातृतीयांशरूपत्वं नासिकामूलस्य अभिद्धता भरद्वाजेन नासिकायां त्रिधाविभक्तायां अधोभागद्वयमुत्सृज्य तदुपरिप्रमृत्युध्वेषुण्ड्स्य धार्यत्वमभिहितम् ।
तिभागशब्दश्च त्रिषुभागः त्रिभागइति विगृहीतः त्रिष्वन्यतमं भागमाचष्टे ।
तथाच अर्ध्वपुण्ड्स्य दैर्ध्यवैशाल्यवन्मूलदैर्ध्यमपि तत्तद्वयवसंनिवेशानुगुण्येन
चारुतातिशयानुगुण्येनच तत्तत्स्थलानुगुणं ललाटेतु नासिकामूलानिलिङ्खिच
कल्प्यमित्यभिवेतम् । एकाङ्गुलद्वग्रङ्गुलादि परिमाणभेदनासिकामूलाभिन्यासत्वयोः प्रतिपादनानुरोधात् अर्ध्वपुण्ड्शास्त्रेषु 'अर्ध्वपुण्ड्मुनुं सौम्यं सुपार्श्व

सुमनोहर ' मित्यादिनोर्ध्वपुण्ड्स्यऋजुत्व सोम्यत्वमुपार्श्वत्व सुमनोहरत्वादि मात्रस्यात्यन्तावश्यकताप्रतिपादनानुरोधाच । यथोक्तऋपमूर्ध्वपुण्ड्स्य भूलं तरुस्कन्धाकारवत् प्रकुछपद्माकारवच अर्धेन्दुमण्डलाकारमपि संभवतीत्यभि-प्रायेणैव ' अष्टमीन्दुकलाधार ललाटस्थोर्ध्वपुण्ड्कः ' इत्यभिहितम् ।

अप्रमीन्दुकलाकारित पाठेतु ललाटस्य तद्विशेषणं नोर्ध्वपुण्ड्रस्य। सच्छिद्रस्योध्वपुण्ड्रस्य पृणिमाचन्द्रमण्डलाधसमानाकारेण अप्रमीन्दुविम्वेन अच्छिद्रेण समाकारत्वासंभवात् ललाटस्यैवाप्टमीन्दुविम्बाकारतावर्णनस्य प्रसिद्धत्वात्। समानप्रकरणस्थेन—

> अप्टमीन्दुकलाकारे ललाटे दर्पणस्फुटे । ऊर्ध्वपुण्ड्रं दथाराथ श्रीनिवासम्सतांगतिः ॥

इत्यादि प्रागुदाहृतभविष्योत्तरपुराणैकादशाध्याय वचनेनैककठ्याच । उक्तंच वाराहपुराणद्वितीयभागे चतुर्थाध्याय पद्मावत्यवयवयुरुक्षणान्यभिद-धता नारदेन—

> अकलङ्काष्टमीचन्द्र सहशोऽतिमनोहरः। दृश्यतेयं ललाटस्ते नीलालकसुशोभितः॥

इति ठलाटस्य अष्टमीचन्द्र तुल्याकारत्वम् ।

ईदशपाठपक्षेऽपि यथोक्तसमूळसान्तराळरखाद्वयास्मकमेवोर्ध्वपुण्डं श्रीनि-वासस्य धारयितव्यम् । उदाहृतश्रुत्यादिप्रामाण्यात् उदाहृतभविष्योत्तर-पुराणेकादशाध्याय वचनप्रामाण्याच्च ॥

यद्यपि हरिद्वाचूर्णरेखया मध्यस्थयासह त्रिग्लं समूळमूर्ध्वपुण्ड्मेव दर्शितप्रमाणसिद्धम् । श्रीनिवासेनापि ताहशमेव पुण्ड्ं धृतमितिच दर्शित-भविष्योतर पुराणवचनसिद्धं तथापि द्विग्रेखोर्ध्वपुण्ड्रस्यापि बहुप्रमाणसिद्ध-त्वात् ईहशपुण्ड्रस्य शैवाक्रमणपूर्वकालपर्यन्तं धार्यमाणताया बृद्धेरभिधीय-मानत्वाच ताहशपुण्ड्रधारणमपि नदोषायतिबोध्यम् । एवमूर्ध्वपुण्ड्राणां कर्माङ्गालंकारादि रूपाणां नानाविधाकाराणां कस्तूरीकपूरिश्वेतमृत्तिका गोपीचन्दनमुक्ताहेमरजतादिरूपाणां ऊर्ध्वपुण्ड्द्रव्याणांच शास्त्रसिद्धत्वात् तत्तहेशकालानुगुणं चारुतानुगुणंच तदातदा तत्त ह्व्येरूर्ध्वपुण्ड्धारणं भगवत-स्तत्तहेशकाल संभवानुरोधेन कर्तुमुचितिमत्यिप बोध्यम् ।

तस्मात् संप्रति श्रीनिवासभगवतो देवतान्तरशङ्काकरुङ्कितस्य द्रष्टूणां तादृशकरुङ्कपरिहराय शैवजनाक्रमण पूर्वकारुपर्यन्तस्थितरीत्यानुगुण्येन समू रुसान्तरारु रेखाद्वितयात्मकं यथोक्तरूपमूर्ध्वपुण्ड्रं घनतरघनसारचूर्णमयं प्रस्फुटं सदा धारयितव्यमिति ॥

ततश्च सभगवान् रामानुजमुनिः अनुपदमेव समागते भागववासरे अभिपेकसमये प्रथमं मूर्ध्वि समप्यमाणेन गगनगंगातीर्थेन श्रीनिवासभगविद्दव्य-ळळाटे समर्पितयोः द्वयोरप्यूर्ध्वपुण्ड्रेखयोः प्रमुषितयोरपि तन्मूळभूते अर्धच-न्द्राकारशालिनि नासिकामूलधृतोध्वेपुण्ड्रभागे परमनपमृष्टे तदवलोकयन् पूर्वै परिगृहीत जगन्मोहिनीवेषस्यास्य 'अर्धचन्दाकृतिः स्त्रीणां धार्यं पुण्डूं भुवो-रधः' इति वसिष्ठसंहितावचनेन तदानींतनदशानुगुण मीदशमृध्वेपुण्डूं यथा तत्रत्यसकरुदेवासुरव्यामोहजनकमासीत् तथा निखिरुजगन्मोहन दिव्यमङ्गरु-विग्रहशालिनोऽस्य श्रीनिवासस्यापि नासिकामूले विराजमानं प्रमुपितोपरितन-रेखाद्वितयं अर्थेन्दुमण्डलाकारं इदम्ध्वेपुण्ड्मूलं अतिशयितशोभावहं आश्रितज-नदृष्टिचित्तापहारिच विलोक्यते । तदस्य भगवतः एतावन्मात्ररूपमप्युर्ध्वपु-ड्रं कञ्चित्कालं धारयितव्यमिति परिचिन्तयम् तथैव भगवताप्यकस्मादेवार्चक-मुखेन नियमितस्सन् ततोभिषेके निर्वृत्ते यथोक्तरीत्या कर्पूररेणुभिः समूळरेखाद्व. यात्मकं ऊर्ध्वपुण्डूं नासिकाम् छप्रभृत्याकेशान्तं छछाटे धारयित्वा तदनु इतः. प्रभृति शुक्रवारमारभ्य दिनत्रयमीहश्रात्येवोर्ध्वपुण्डं धारयितव्यम् । तदनन्तरम्—

> आदौ ऋतयुगे जम्बूद्वीपे भारतवर्षके । गङ्गाया दक्षिणे भागे योजनानां शतद्वये ॥ पञ्चयोजनमात्रेतु पूर्वोभोधेस्तु पश्चिमे । मासे भाद्रपदे विष्णुतिथौ विष्णुसमन्विते ॥

सिद्धयोगे सोमवारे गिरौ नारायणाह्नये । स्वामिपुष्करिणीतीरे पश्चिमे भूत्यपश्चिमे ॥

बृन्दारकानां वृन्दैस्तु प्रार्थितो लोकरक्षकः । आविर्वभूव भगवान् श्रीनिवासः परःपुमान् ॥

इति त्रयस्त्रिशाङ्कचिह्नित पाद्मपुराणदशमाध्यायस्थ श्रीनिश्वासाविर्मावः काल प्रतिपादनपरघट्टवचनेपु श्रीवेंकटनाथिद्वयावतार वारतयाऽवगत सोमवाः सरप्रभृति दिनत्रयमुपिरतनरेखाद्वयविधुरं अर्धेन्दुमण्डलाकारं नासिकाम्लध्तं कर्ध्वपुण्ड्मूलंपरमवस्थाप्य तदृष्वे ललाटे हारिद्रश्रीकुङ्कमचूणेरेखां ऋज्वीं ललाटकोटिधृत नवरत्नस्वित तिरश्चीनललाटिकपट्टवन्धास्य दिव्यभूषणस्पृश्चम् दीर्घो तादशभूषणां नासिकाम्लपर्यन्तं व्यालम्बमानाभ्यां विशुद्धस्थूलमुक्ता-फलसरमर्याभ्यामुभाभ्यां रेखाभ्यामलंकृतपाद्वद्वयां आपाततोऽवलोकनेन समूलित्रेखोध्वपुण्ड् सद्भावदशाशोनामेवावहन्तीं धारियत्वा तादशस्त्रीदशानुगुणं शीतलद्वयमयं अञ्जनमपि भगविद्वव्यलोचनयोस्समपंणीयम् । तदनु गुरुवारे परदिनामिपेककरणौपियकतया सकलदिव्याभरणादि प्रत्यवरोपणं कृत्वा भगवतो ललाटे सुवर्णप्रत्युप्त विशुद्धहीरकमणिजालमयसमूलरेखाद्वयं श्रीचूणरेखास्थानीय मध्यस्थितकनकस्थिगत दीर्घतरकुरुविन्दरेखं दिव्याभरण-रूपमेव समूलित्रेखोध्वपुण्ड्रं धारियत्वा सकलदिव्यावयवस्वदिव्याभरणस्थाने पुष्पकवचमेकललाटेतर सकलदिव्यावयवछादकं समर्पणीयम् ।

तदनु शुक्रवारे प्रातः ललाटस्थं दिन्याभरणस्तपमृध्वेपुण्ड्ं तदितर-सर्वावयवछादकं पुष्पकवचंचावतार्य ललाटे इवेतमृत्तिकामयसमूलग्रवा-द्वयं श्रीचूर्णमयमध्यरेखं ऊर्ध्वपुण्ड्ं अधरोध्वकाययोः परिधानोत्तरीयरूपं सूक्ष्मवस्त्रयुगलं धारियत्वा प्रथमाराधनं निर्वर्त्य ततो मध्याह्वे अभिपेकं कारियत्वा पुनर्यथोक्तरीत्या घनतरघनसारचूर्णमयं समूलद्विरेखात्मकमेवोध्वं-पुण्ड्ं धारियतन्यम् । दिन्याभरणमयं यथोक्तस्त्रपमूर्ध्वपुण्ड्ं तु ललाटदिन्य-शोभाकरं तदातदा वैशेषिक महोत्सवकालेष्विप भगवतो धारियतन्यम् । दीपशिखाकारं कस्तृरिकोर्ध्वपुण्ड्रादिकंतृत्सवबेरादीनां <mark>धारयितव्य</mark>त् मिति व्यवस्थामारचयामास ।

एवं पुनरिष स भगवान् रामानुजसुनिः शूराणां निजशौर्योपकरण-भ्तानि निजायुधानि चन्दनकुसुमादिभिरलंकुत्य अनन्तरमेव तैः स्वालंकारा-ङ्गीकारन्यायेन भगवतः श्रीनिवासस्यापि तिस्रप्विष सन्ध्यासु चन्दनकुसुम-मालादिभिरभ्यच्चेनसमये प्रथमं तदीयविजयपरंपराप्रधानसाधनभूतानां श्रीम-त्सुदर्शन पाञ्चजन्य दिव्यचरणारिवन्दादीनां अलंकारं कृत्वा पद्चात् वक्षो-निलयकनककण्ठिकालयपद्मावतीदेव्याः ततः किरीटस्य ततो दिव्यावयवानांच चन्दनकुरुममालादिभिरभ्यचनं कार्यमिति च व्यवस्थां चकार ।

एवं प्रतिशुक्रवारं भगवद्गिपेकानन्तरं भगवद्वक्षोनिस्रयायाः कनक-मयकण्ठिकास्रयायाः श्रीपद्मावतीदेव्या अभिपेकार्थं वक्षस्थस्राद्वतरणसमये नित्यानपायिन्यास्तस्याः क्षणकास्त्रपि भगवद्वक्षोविरस्रेषासहिष्णुताशीस्त्रमनु-सन्धाय सभगवान् रामानुजमुनिः तद्परावतारभ्त भूदेव्यशावतीर्ण श्रीगोदा-देवीप्रणीतस्य भगवद्विरस्रेपकास्त्रविनोदनोपाय वैखरीप्रतिपादनपरस्य त्रिचत्वा-रिशदुत्तरशतगाधस्य गोदाश्रीसूक्तनाञ्चो दिव्यप्रबन्धस्य अनुसन्धानं तदानीन्त-नविरस्रेप खेदापनोदनोपायतया नियतं कर्तव्यमित्यपि व्यवस्थामकार्षीत्।

अनन्तरं सभगवान् रामानुजमुनिः तत्रत्यवृद्धैः कथितां अस्यश्रीवेंकटाद्रि दिव्यसंस्थानस्य दुर्भेदकाननपाषाणमयस्य विस्तीर्णदिव्यनगरिनर्माणायोग्यतया किंचित्कालात्पूर्वे द्रुमकुठारनाम्ना केनचिद्धक्तेन भगविद्वव्यालयप्राकारंपरितः शिलाद्रुमदन्तुरान् प्रदेशान् कथंचित्समीकृत्य लघ्नीं कांचिद्वीिधं
निर्माय भगवत्कैक्वयपराणां निवासस्थानं परं परिकल्पितम् । भगवतो महोत्सवेषु दिव्ययात्रायोग्या नगरीवा तद्भता महती परितोवीिधर्वा नेह निष्पादिता ।
ततो भगवतो महोत्सवादिकरणस्यतु नात्रावकाशः । अतोहेतोः अत्रत्याः
प्राक्षो राजानः 'देवास्थानेतुपरितो विशिखाकरणाक्षमे । समीपेतु पुरींकृत्वा तत्रदेवोत्सवंचरेत्' इत्यादि वैष्णवागमोक्तरीत्या श्रीवेंकटनाथस्य

ब्रह्मोत्सवारम्मे अङ्कुरार्पणपूर्वक ध्वजारोहणसमनन्तरं श्रीवेंकटगिरेरुपत्यका-स्थायां श्रीशुकपरीनामधेयायां राजधान्यामवरोहितस्य तत्राष्ट्रसुदिनेषु सायं-प्रातः वीधीषु सवाहनयात्रागर्म मविकलसकलोपचारगर्भच महोत्सवं निर्वत्ये नवमदिवसे प्रातमीङ्गलिकावमृथस्नानान्तमुत्सवशेषंच यथाविधि निर्वर्त्यं तत-स्सायं सपरिवारं श्रीवेंकटगिर्यारोहणं कारियत्वा ध्वजावरोहण पुष्पयागादिकंतु तत्रैव निरवर्तयन् ।

ततःप्रभृति भगवत उत्सवः गिरेरधस्तादेव निर्वर्त्यतइति कथामाकण्ये समाकुळमनाः प्राक्चतुर्मुखतोण्डमांश्चकवर्ति प्रभृतिभिरिव अद्यतनैरप्यस्मिन् गिरावेव सावभृथं भगवत उत्सवादिकं निर्वर्तनीयमिति परिचिन्त्य भगविद्दि-व्याळयंपरितः सर्वत्र विषमस्थळानि समानि कारियत्वा दिव्यनगरीं निर्माप्य तत्र प्रासादमाळापरिष्कृतोभयश्चेणीः महोत्सवदिवसेषु सवाहन भगविद्वययात्रायोग्याः परितश्चतस्रोमहतीर्विशिखाः कल्पयित्वा स्वामिपुष्करिण्याः पृर्वे सिन् तीरे दक्षिणोत्तरां कोशपरिमाणां महतीं कांचिद्वीर्घि तत्पूर्वभागे चतुर-श्रामपरां वीर्धिच मृगयोत्सवयात्रायोग्यां निर्माप्य गिरावेव सर्वमुत्सवादिकं निर्वर्त्यामास ।

एवं तदानीमुत्सववेरतया आराध्यमानस्य वेंकटवासिनाञ्चो भगविह्वय-मङ्गलविग्रहस्य अवतारिदनवैभवं दिव्यनगराभिशृद्धेः कनकलतायोगावतीर्ण श्रीश्रीनिवासोत्तरोत्तर दिव्येश्वयाभिशृद्धेश्च प्रतिरोधकमिति प्रसिद्धमेतिद्धं वृद्धज-नमुखादाकर्ण्य तदानीं कौतुकवेरतया आराध्यमानस्य शैलेशनाम्नो भगविह-व्यमङ्गलविग्रहस्य उत्सववेरस्थानाभिषेकं प्रागुक्तस्य वेंकटवासिनाञ्चो भगव-द्विव्यमङ्गलविग्रहस्य कौतुकवेरस्थानाभिषेकंच कारियत्वा प्राणधारणादिपूर्वकं यथाविधि प्रतिष्ठांच कारियत्वा यथाशास्त्रं तयोराराधनमि श्रीरामानुजमुनिः निवर्तयामास ।

एवं निजसंनिधो पञ्चसंस्कार स्वीकरणपूर्वक भगवत्समाश्रयणलब्ध-पारमैकान्त्यस्य श्रीवैखानसतन्त्रसारपारदृश्वनो विम्वाधरनाम्नो भागवतोत्तमस्य अर्चकवर्यस्य वंशस्थेरेव भगवतः श्रीवंकटनाथस्य नित्याराधनं निर्वर्तनीय-मित्यपि योगीश्वरो व्यवस्थापयामास ।

इत्थं यथाशासनं निर्वर्तनबद्धश्रद्धेन निजान्तरंगिकिरोण यादवराजेन यथामनोरथं श्रीवेंकटनाथ सर्वविधकेङ्कर्यनिर्वाद्यपुरंधरः ततस्संजातिनरविधक-सन्तोषेः सर्वेरिप भागवतवृद्धैः—

> शेपोवा सेन्यनाथोवा श्रीपतिर्वेति सात्त्विकै: । सर्वेरिप वितक्यीय यतिराजाय मङ्गलम् ॥ गुद्धैर्भागवते विशप्येरंतरंगैश्च किङ्करैः। सम्यग्विदिततस्वाय यतिराजाय मङ्गलं ॥ श्रीवेंकटाचलक्षेत्र शैवापन्मोक्ष कारिणे। विष्णुपारिषदेशाय यतिराजाय मङ्गलम् ॥ श्रीवंकटाचलेशस्य शहुचकपदायिने । सदाचार्याय तस्यास्त यतिराजाय मङ्गलम् ॥ श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तरक्षणे सर्वतः क्षितौ । बद्धदीक्षाय गुरवे यतिराजाय मङ्गलम् ॥ कुदृष्टिकुहनाक्कस वेदान्तापद्विमोक्षिणे। श्रीरामान् जसंज्ञाय यतिराजाय मङ्गलम् ॥ विशुद्धब्रह्ममीमांसा कुदृष्टिकलितापदाम् । निवर्तकाय निर्मूल यतिराजाय मङ्गलम् ॥ मूर्ताय दिव्यसूरीणां प्रवृत्ताय कलेईतौ । महाकूपाप्रवाहाय यतिराजाय मङ्गलम् ॥ अनेकेप्ववतारेप्व प्यनिर्वृत्तं हरेर्मतम् । क्षणेन निर्वतयते यतिराजाय मङ्गलम् ।। अशेषलोकवन्द्याय गुरवे शेषमूर्तये । श्रोमद्रामानुजायास्त् यतिराजाय मङ्गलम् ॥ १० ॥

इत्येवं सादरं सततविरचितमङ्गलाशासनः—

पापण्ड दुमषण्ड दावदहन श्चार्वाकशैलाशनिः

बौद्धध्वान्तनिरास वासरपतिर्जनेभकण्ठीरवः ।

मायावादि भुजङ्गभङ्गगरुड स्त्रैविद्यचृडामणिः

श्रीरङ्गेश जयध्वजो विजयते रामानुजोऽयंमुनिः ॥

पाषण्ड षण्ड गिरिखण्डन वज्रदण्डाः ।

प्रचळलबोद्ध मकरालय मन्थदण्डाः ।

वेदार्थसार सुखद्शन दीपदण्डाः

रामानुजस्य विलसन्ति मुनेस्त्रिदण्डाः ॥

चारित्रोद्धारदण्डं चतुरनयपथारुंकिया केतुदण्डं

सद्विद्यादीपदण्डं सकलकलिकथासंहनेः कालाद्ण डम् ।

त्रय्यन्तालम्बदण्डं त्रिभुवनविजयच्छत्र सौवर्णदण्डं

धत्ते रामानुजार्यः प्रतिकथकशिरो वज्रदण्डं त्रिदण्डम् ॥

त्रय्यामाङ्गरुयसूत्रं त्रियुगयुगपथा रोहणालम्बसूत्रं

सद्विद्यायन्त्रसूत्रं सगुणनयविदां संपदां हारस्त्रम् ।

प्रज्ञासूत्रं बुधानां प्रशम्यनमनः पश्चिनीनालस्त्रं

रक्षासूत्रं यतीनां जयति यतिपतेत्रेक्षसि त्रसस्त्रम् ॥

पाषण्ड सागर महाबडवामुखां झः

श्रीरङ्गराज चरणाम्बुज मूलदासः ।

श्रविष्णुलोक मणिमण्डप मार्गदायी

रामानुजो विजयते यतिराजराजः ॥

इत्येवं समंततः संजोघुप्यमाणविरुदाविल वैदिकसाविभोमो भगवान् रामानुजमुनिः

शुकाद्या मुनयः केचिद्भग्वाद्याश्य तपोधनाः ।

प्रह्लादप्रमुखाः पुण्यां अम्बरीषादयो नृपाः ।।

विष्णोरेवापरंदेहं मन्वानास्तं नगोत्तमम् । पद्म्यामाक्रमितुं भीताः पर्यन्तेष्वेव वर्तनाः ॥

तन्निर्मतनदीष्वेव कुर्वाणाः स्नानतर्पणे । तपः कुर्वन्ति वाञ्छन्तः साक्षात्कर्तुं जनाद्नम् ॥

इत्येकविंशाङ्कचिह्नित वामनपुराणभागद्वितीयाध्यायवचनेषु परावरतत्व-विद्रमेसराद्युकादयः परमयोगिनः प्रह्लाद्यः परमभागवताः अम्बरीषादयो महाभागवतराज्वियश्च श्रीवेङ्कटगिरौ तत्र विराजमाने भगवतिच समानप्रति-पत्तिं कुर्वाणाः प्राकृतेन निजशरीरेण तत्रापि पद्भग्नांच तादृशगिरिसंस्पर्शमसह-मानाः पर्यन्तेष्वेव तपः कुर्वन्तोऽवर्तन्तेति प्रतिपादनात् ।

भगविन्नहें तुक कृपासागर परिवाहल व्यदिव्यज्ञानेन निवृत्तावियेषु श्रीपराञ्ज्ञापरकालादि दिव्यसूरिप्वपि श्रीपराञ्ज्ञशदिव्यसूरिणा श्रीमुखसूक्त-नाम्न्यां द्राविडब्रह्मसंहितायां तृतीयकाण्डतृतीयश्रीमुखसूके सप्तमगाधायां — श्रीवेङ्कटेशो नः साम्यळक्षणं मोक्षं दद्यान्महागिरिरिति । अष्टमगाथायां श्रीवेङ्गरमहाचले एकस्मिन्नेव उपास्यमाने अस्मद्यंविनश्येदिति । नवमका-ण्डतृतीयश्रीमुख्यसूनाष्ट्रमगाधायां — उत्तारकेणाधिष्टितं वेङ्कटं स्ठाव्यायां पृथिव्यां अवस्थितमुपगम्य देवा भजमाना इत्यभिधानात् । श्रीभक्तिसारदिव्यसूरिणा चतुर्मखश्रीमदन्तादि संज्ञितनिजदाविडसंहितायां द्विचत्वारिंशगाधायां —गत्वा प्रणमत नितरामुतंगं वेङ्कटं स्थिरीभूय । पापहरं शीलेनेति । पञ्चचत्वारिंशगा-धायां--शिशिरनिर्भरो वेङ्कटएव परमपदवासिनां भूवासिनांच परमप्राप्यइति । अप्रचत्वारिंशगाधायां — वेङ्कटएव परमपदवासिभिः परमप्राप्यतयोपास्यमानः वेङ्कटएवच सत्यपापव्याधिनिवर्तनकारीति चाभिधानात् । श्रोकरिवैरिदिव्य-सूरिणा श्रीसूक्तारूय निजदाविडसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमश्रीसूक्ते नवमगाधासु — श्रीवेंकटं भज मन इत्यभिधानात्। एवमेवानेकस्थलेषु प्रायशस्सर्वैः स्रिभिः वेंकटाचलस्यैव प्राप्यत्वप्रतिपादनेनच दिव्यसूरयोऽपि श्रीवेंकटगिरिं तत्रवसन्तं भगवन्तंच तुल्यतया प्राप्यं प्रापकंच मन्यानाः प्राकृतशरीरेण

श्रीवेंकटगिरिःपद्भ्यां नस्त्रष्टुमर्ह इत्येवं मत्वेव तंगिरिमनारोहन्तएव मङ्गलाशा-सनमकापुरित्यवगमनाच । श्रीवेंकटगिररिवत्यकायां श्रीपराङ्कुशादि दिन्य-सूरीणां प्रतिष्ठापने तेषामेवाभिसन्ध्यभावं निश्चित्य तदुपत्यकायामेव श्रीपद-पुर्यो प्रत्येकशो दिन्यालयेषु श्रीवेंकटाभिमुखांस्तदीयमङ्गलाशासनैकपरायगान्-तान् दिन्यसूरीनिष यथाविध्यर्चास्त्रपेण प्रतिष्ठापयामास ॥

एवं ततः किंचित्कालात्पूर्वमनेकजन्माजित पापपरंपरावर्शन निजरीव मत दुरिभमान साम्राज्यतस्त्वराष्ट्रभूते चोलदेशे समंततोऽनेकविष्णुक्षेत्र-प्रदोहं कृतवता ततएव कर्मपरिपाकात्संजातस्य सिक्रमेमेहतः कष्ठेगडावेगतो विपन्नेन ततएव किमिकण्ठनाम्ना विख्यानेनाव्यपदेश्येन चोलराजेन स्वकृत-विष्णुक्षेत्र प्रदोहमहाप्रलयसमये श्रीकावेरीतीरवर्तिनः कण्वमहामुनि तपश्चर्या-फलीभृत प्रत्यक्षप्रादुर्भावश्रीगोविन्द्रराज भगवत्क्षेत्रस्य चित्रकृटाभिधानस्यापि प्रदोहे प्रसक्ते कान्दिशिकः कतिपयश्रीवैष्णवैः श्रीगोविन्दराजमगवदुत्सवमृति-भृतं देवाधिदेवं परं परिपाल्यानीय तदाप्रभृति वेक्टिगिरंक्षत्यकायां श्रापद-पुर्यामाराध्यमानं तन्मूलमूर्तिभृतं श्रीगोविन्दराजाभिधानं भगवन्तं श्रीचित्र-कृटाधिनाथं क्षीराणिवशायिनं नीलमहाणवतिश्रिशायिनं चकृतं समाकणयन् सभगवान् रामानुजमुनिः पुराणप्रसिद्धं श्रीकुलशेख्रर कल्विरि दिव्यसूरिभ्यां कृतमङ्गलाशासनं श्रीचित्रकृटाच्यं दिव्यक्षेत्रभित्थं निर्मूलहतं नभवितुमहितीति खिन्नमानसः भविष्यतिच नृनं तस्मिन्नव क्षेत्रे पुनरिप भगवतः प्रादुर्भावः निह्ललु महिपिदिव्यसूरि तपश्चर्यामङ्गलाशासने आत्यन्तिकां दिव्यक्षेत्रहानिं सहेयाताम् ।

संप्रतितु तमेतं भगवन्तं श्रीचित्रक्टनाथं श्रीगोविन्दराजिमहैव संप्रति-ष्ठापयाम इत्यभिद्धानः निजान्तरङ्गकिंकरं याद्वराजमाह्य स्वाभिप्रायं कृत्स्त्रमावेद्य ' तंच नीलमहाणवतीर्थशायिनं श्रीगोविन्दराजाभिधानं देवाधिदेव-नाम्नः उत्सववेरस्य मूलवेरभूतं श्रीचित्रकृटाधिनाथं भगवन्तं क्षीराव्धिशायि-नमि निगूदमावाद्य श्रीगोविन्दराज देवाधिदेवावुमाविष श्रीवंकटनाथादिव- शेषं श्रीवेखानसागमोक्तविधिनैव श्रीपद्पुर्यो दक्षिणभागवर्ति महातडागपार्थे प्रतिष्ठापयामास ॥

सचभगवान् गोविन्दराजाभिधानः क्षीराव्धिनाथः श्रीदेवीभ्देवीसंवा-ह्यमान दिव्यचरणनिक्तयुगलः नाभिकमलाधिष्ठितचतुराननः मधुकैटभाधि-श्वितपादपार्श्वः मधुकैटभिनरसनार्थविषज्वालाजालोद्धमन करविकसिद्धिनि-धसद्धककुहरमालयोद्यत्कणामण्डले शेषाहितल्पे शयानः पृथुलतरदीर्घतर कोटीरप्रमुख दिव्यभूपणभूषितः चतुर्भुजः शङ्चकादि दिव्यायुघधरः दक्षिण-भागविन्यस्तमस्तकः उत्तरभागविन्यस्त प्रसारितपादारविन्दयुगलश्च प्रति-ष्ठापितः ॥

इत्थं श्रीरामानुजमुनिनियमितो नारायणपुरवासी देशाधिपतिः यादव-राजः स्वाचार्यशासनानुरोधन श्रीपदपुर्यो दक्षिणभागे महातटाकपार्थे महित दिव्यालये यथोक्तरूपं श्रीगोविन्दराजं प्रतिष्ठाप्य तिह्व्यालयंपरितः स्वाचार्य-नाम्ना रामानुजपुरंनामावान्तरपुरंच निर्माप्य प्रागेव श्रीश्रीनिवासभोगतल्प-मृत क्रीडादिरूप शेष परिसरवर्तिन्यां तत्प्रकोपप्रदूयमानायां श्रीपदपुर्यो मधु-कैटभनिरसनार्थं विपानलञ्चालाः प्रोद्धमतः श्रीगोविन्दराजतल्पभृतस्य अनन्त-स्यापि प्रकोपेन भ्योऽपि महानर्थप्रसङ्गभयेन श्रीरामानुजमुनिश्रासनेनेव तदी-यान् प्राचीनान् कांश्चित्संनिवेशान् परिवर्त्य तत्तदिव्यस्रिदिव्यालयांश्च श्रीवेंकटाचलोपत्यकायां यथापूर्वसंनिवेशमेव संस्थितान् तत्रतत्र प्रकल्पितावा-न्तरपुरमध्यस्थांश्चकृत्वा तांपुरीं शेपकोपप्रशान्तिकर गरुडव्यूह संस्थानसंस्थितां श्रीशेपाचलदूरविप्रकृष्टांच निर्मापयामास ॥

इत्थं यथोक्तकारिणः श्रीवेंकटाद्रिदिव्यसंस्थान संवन्धिदेशाधिपतेर्नारा-यणपुरवासिनः स्वान्तरङ्गान्तेवासिनो यादवराजस्य अनुकूछवृत्तितया सभगवान् रामानुजसुनिः स्वप्रार्थनानुगुण्येन शैवजननिरसनार्थं शङ्कचकादि स्वासाधारण-दिव्यायुधधरे श्रीमति वेंकटनाथे स्वप्रतिष्ठापिते श्रीगोविन्दराजभगविच अभिमानातिश्येनच स्वयंविशेषतःश्रीरङ्गवासरसिकोऽपि श्रीरङ्गक्षेत्रंप्रति गत्वा- गत्वा पुनः पुनरागच्छन् कृतासु त्रिचतुरासु श्रीवेंकटादियात्रासु श्रीवेंक टाद्रिसंबन्धिदिव्यदेशे तदातदा तत्तदेशकालचरित्रविशेपानुगुणान् वहून् विशे षान् रचयामास ।

सच याद्वराजो भगवङ्गाष्यकारान्तेवासी स्वाचार्यशासनानुवर्तनैक-परायणः स्वाचार्यप्रतिष्ठापिते श्रीगोविन्दराजे स्वाचार्यसंज्ञाचिह्निते तदीयं श्रीरामानुजपुरे विशेषाभिमानवशेन मण्डपगोपुरपाकारादीन् दिव्यालयाङ्ग-म्तान् नगराङ्गभूत तत्तद्वोधिकल्पनादिविशेषान् भगवतस्तत्तदुत्सवविशेषांश्च निर्वेतयन्नासीत् ।।

श्रीहरिवंशे पौष्करपादुर्भावघट्टे मविष्यपर्वान्तगत त्र्याधिकद्विशततमा-ध्याये महाणवशायिनो भगवतो नारायणस्य 'विव्नस्तमसि संभूतो मधु-र्नाम महासुरः। तस्यैवतुसहायोऽन्यो जातो रजसि केटमः, इत्यादिना मधुकैटमदानवसमागमस्य—

> ततः शयानं श्रीमन्तं बहुयोजन विस्तृतम् । पद्मनाभं हृषीकेशं प्रणम्योवाचतामुभौ ।।

इति मधुकैटभाभिवन्चतायाः ।

ततस्ताव्चतुस्तत्र ब्रद्माणममुरोत्तमौ । दृप्तौ युयुत्सया कूरौ कोधसंरक्तछोचनो ।।

कस्त्वं पुष्करमध्यस्थित्तिविणीषश्चतुर्मुखः । इति मधुकैटम-योश्चतुर्मुखं प्रति प्रश्नदर्शनेन नाभीपद्मस्थितचतुराननतायाश्चावगमेन क्षीराविध नाथभूदेवी संवादरूपायां श्रीविष्णुस्मृतौ प्रथमाध्याये,

> शेषपर्यक्कगं तस्मिन् दद्शं मधुसूद्नम् । शेषाहिफणरत्नांशु दुर्विभाव्यमुखांबुजम् ॥

शशाङ्कशतसङ्काशं सूर्यायुत समप्रमम् । पीतवाससमप्रेक्ष्यं सर्वरत्न विभूषितम् ॥ मकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् । संवाद्यमानाङ्ब्रियुगं लक्ष्म्या करतलेक्शुभैः॥ शरीरधारिभिः शस्त्रैःसेव्यमानं समंततः। तं दृष्ट्रा पुण्डरीकाक्षम् ववन्दे मधुसूदनम्॥

इति क्षीरावित्रनाथाकारवर्णनेन, तत्रैवाष्टनवितमाध्याये — इत्येव-मुक्ता वयुमतो जानुभ्यां शिरसाच नमस्कारं कृत्वोवाच । भगवन् त्वत्समीपे सत्तमेव चत्वारि महाभूतालयानि आकाशः शङ्ख्यी वायुश्चकद्भपी तेजश्च गदाद्भपी अभ्यो अभ्योरहेक्ष्यी । अहमप्यनेनैव द्भपेण भगवत्पादमध्यपरिवर्तिनी भवितुमिच्छामि । इत्येवमुक्तो भगवान् तयेत्युवाच । वयुधापि लब्धकामा तथाचक इत्युक्त्या श्रीवेङ्गटाचलमाहात्म्यपरत्रद्भाण्डपुराण प्रथमाध्यायस्थित क्षीराविधनाथवर्णनथट्टे 'संवाधमानचरणं श्रिया भूम्या च सादर ' मित्युक्त्या च श्रीदेवी भृदेवी संवाधमान चरणारविन्दत्वादि विजेषणावगमाच्च यथोक्तरूप गोविन्दराजः प्रतिष्ठापितः ।

एवं 'दह्ममानावनन्तस्य विपज्यालाभिरेव च'। इति वचनेन मधुकैद्यभयोः क्षीराविधनार्थतस्यभ्तानन्तविपज्यालादह्ममानताप्रतिपत्या नगरस्यापि तद्यीन-दाहपसंगमिया गरुडध्यूहसंस्थानेन तन्निर्माणम् कारितम् ।

इत्थंकारियत्वा स भगवान् रामानुजम्रानिः ।

भो यादवराज श्रीगोविन्दराजः श्रीवेङ्कटनाथश्च क्षीराव्धिनाथावताररू-पत्येकवम्तुभूतावित्यवगच्छ ।

श्रीवेद्घटनाथस्य क्षीराव्धिनाथावताररूपताच ब्रह्माण्डपुराणप्रथमद्विती-याध्याययोः स्पष्टा । श्रीवेद्घटनाथस्य श्रीवेद्धण्ठनाथावतारभूतस्यापि क्षीराव्धि-नाथांशिमश्रतया तद्वताररूपत्वमपि शेषावतारभूतस्याद्रेभगवद्देहरूपत्विमव सम्भवत्येव । यथोक्तम् ब्रह्माण्डपुराणद्वितीयाध्याये—

> विष्णोरपरदेहत्वादाक्रामच पदैर्गिरिम् । नारायणांशसम्भूतः शेषोऽहिर्गिरिरूपधृत् ॥ इति ।

अतः तुरुयतया उभयोरुत्सवादिकं परस्पराविरोधेन निर्वर्तय । एवं विषक्षप्रसिन्नकृष्टो श्रीवैकुण्ठनाथ क्षीराव्धिनाथावतारभूतो श्रीवेंकट-नाथश्रीगोविन्दराजो तयोरेव लीलां द्शियन्तो परस्परैक्यमेवावगमयतः ।

यथा हि सुदूरविप्रकृष्टः श्रीवैकुण्ठनाथः आर्तानां त्रह्मादीनां निजातिवि-ज्ञापनायोग्यत्वेनातिदुर्रुभतया आर्तध्विनं श्रुत्वा तद्रक्षणाय देवादीनां मुखेन समाश्रयणीयत्वाय च स्वयमेव क्षीराव्धिमुपागतः सन्निकृष्टः मुल्लभः सिमन्वे । तथैव श्रीवेंकटनाथोऽपि समुत्तुङ्गगिरिशृङ्गवर्ता विषकृष्टो मन्द्रशक्तिनां आर्तानां समाश्रयणायोग्यत्या दुर्लभस्सन् स्वयमेव मुखेन तत्समाश्रियणित्वाय श्रीपदपुर्यो रूपान्तरेण सन्निकृष्टः सर्वसुल्लभः सिमन्वे ।

र्किबहुना श्रीवैकुण्ठनाथक्षीराव्यिनाथयोरैक्ये तद्वतारभृतयोः इटनाथश्रीगोविन्दराजयोरि तद्वदेवैक्यं सुगमम् ॥ किंच । इत्थं करुो किंचि-त्काळानन्तरं केनचित्कारणेन क्षीराव्धिनाथावतारभूतः चित्रक्टदिव्यक्षेत्राधि-नाथः श्रीगोविन्दराजः श्रीवेक्कटादेरुपत्यकायां श्रीपदपुर्या समागमिप्यति । तदा-नींच श्रीवैकुण्ठनाथ श्रीक्षीराव्यिनाथावतारभूतो श्रीवेक्कटनाथ श्रीगोविन्दराजो श्रीवेङ्कटगिरेरधित्यकोपत्यकावर्तिने। मन्द्रशक्तीनामार्तानां दुर्छभगुरुमे। च सन्तौ । ब्रह्मादिदेवानां विप्रकर्ष सन्निकर्पाभ्यां दुर्लभसुरुभयो रूप्वीधरस्थाना-वस्थितयोः सम्रुत्रभूतयोः श्रीवैकुण्ठनाथ क्षीराव्यिनाथयोरेव लीलां प्रकाशयन्तो । ताविवैकवस्तुभावापन्नो च वर्तिप्येने इति भाविवृत्तान्तं विज्ञायेव श्रीवेदन्यास भगवद्रन्तेवासी त्रैकालिकसर्वधमीवृत्तान्तविज्ञाता श्रीसूतमहासुनिः श्रीवेंकटा-चलमाहात्म्यपर श्रीवाराहपुराणान्तर्गत प्रथमभागस्थैकषष्टितमाञ्जचिह्नितेकोन-त्रिंशाध्याये श्रीवेंकटेशाष्टोत्तरशतनामावल्यां ' गोविन्दायनमो नित्यं श्रीनिवा-साय ते नमः ' इतिपठन् श्रीश्रीनिवास गोविन्दराजयोरकवस्तुमावापन्नतामेव ज्ञापयामास । तस्मात् क्षीराव्धिरेव श्रियः आकारस्थानतया श्रीपदसंज्ञाचिह्नित-पुरीरूपमापन्नो वर्तते । श्रीवैकुण्ठएवच किंचिद्वर्णव्यत्यासेन श्रीवंकटसंज्ञा-चिह्निताचरुरूपमापन्नो वर्तते । तत्र वर्तमानौश्रीगोविन्दराज श्रीनिवासौ क्षीरा-श्रीवैकुण्ठनाथावेव । तौचैकवस्तुभावापन्नावेवेति सुदृढमध्यवस्यन् **ब**्धनाथ

परिपूर्णप्रतिपत्तियुक्तम्त्वं तयोस्समानमेवोत्सवादिकं परस्पराविरोधेन सम्यङ्गिवं-तीयेति यादवराजं न्ययुङ्क ।

ततो यादवराजेन यथायतीन्द्राज्ञं श्रीगोविन्दराजस्याराधनमहोत्सवादिपु निर्वर्त्यमानेपु श्रीगोविन्दराजेऽपि तत्तद्धिनामपेक्षित दृष्टादृष्टसकलफलप्रदायिनि प्रसिद्धं विराजमाने सित सन्तानाधिनि काशिराजे श्रीवेंकटनाथं सेवितुं सकुटुम्य समायाते भगवान् श्रीवेंकटनाथः 'देहिमे ददामीत '
इति श्रुतिप्रसिद्धां प्रायशो देवतान्तरमुखनैय निर्वर्त्यमानां लीलां स्वकीयामेव
स्वसंकलपेनैय देवतान्तरगतां लोकानां ज्ञापयितुकामः स्वयमपि परिगृहीततादृशशीलः काशिराजमहिपीं स्वमे तुभ्यमहं सन्तानं दास्यामि तव नासामणीं मे देहीत्यभ्यर्थयन् , तयाच राजमहिप्या भो स्वामिन् भर्तृपरतन्त्राहमिन्म यदि भर्ताऽनुमन्यने तिर्हं दास्यामीति प्रत्युक्तः एवं तिर्हं लहमप्यसमद्यजस्य श्रीगोविन्दराजभगवतः परतन्त्रोऽस्मि । स यदि तुभ्यं सन्तानदानायानुमन्यने तदेव तुभ्यमहं सन्तानं दातुं शक्नुयाम् , नान्यथेति प्रतिवदन्
प्राक् रामानुजमुनिनिर्णातां श्रीगोन्दिराजस्य स्वस्यच एकवस्तु-इलतानिबन्धनां एकवस्त्वन्तर्भृतत्वलक्षणा मेकवस्तुतामेव प्रकटीचकार ॥

एतं वृत्तान्तमाकण्यं सभगवान् रामानुजमुनिः यथा एकस्मिन् दिव्यालयं पञ्चानां वेराणां एकमूलतया एकयं तथैव श्रीगोविन्दराजभगवता सह स्वस्येक्यमस्मद्भिमतमङ्गीकृतं भगवता श्रीनिवासेन । अतः इतःप्रमृति श्रीवेंकटनाथ श्रीगोविन्दराजयोराराधनसमये श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यनुसन्धाने श्रीवेंकटाचलमाहात्म्यभाग श्रीचित्रकृटमहात्म्यभागावुभावप्युभयत्र अनुसन्धेयो । नित्यानुसन्धेयदिव्यप्रवन्धानुसन्धाने श्रीवेंकटनाथविषय श्रीचित्रकृटाधिनाथम्त श्रीगोविन्दराजविषय दिव्यप्रवन्धभागावुभावुभयत्रानुसन्धेयौ ।

श्रीवेंकटादि श्रीपदपुरीरूपोनयस्थलवासिनिः श्रीवैष्णवैः इदं स्थलद्वयं एकदिव्यदेशं संभाव्य निजगृहेपु विवाहोत्सवादिकालेषु स्वस्वमहिषीसहितयोः श्रीवंकटनाथ श्रीगोविन्दराजयोरुमयोरिप संभावना कार्या । गद्यविरुदाद्यनु- सन्धानकालेप्विपि श्रीवेंकटाचलिवास चित्रक्रूटविहारत्युमयपद घटितमेवो-भयोगैद्यविरुदाद्यनुसन्धानंच कार्येमिति व्यवस्थामप्यारचयामास ॥

एवं श्रीरामानुजमुनिः श्रीनिवासमगवतः अनवधिकाविच्छिनेश्वर्याभिवृद्धये तदीयवक्षोनिलयकण्ठिकायां यथा व्यृहलक्ष्मीः प्रतिष्ठापित। तथा
श्रीगोविन्दराजस्याप्यविच्छिनेश्वर्याभिवृद्धये काचनदेवी प्रतिष्ठापनीयेति परिचिन्तयन् श्रीमहनाथिदिव्यसूरिकन्यकामावमापन्नामयोनिजां श्रीतुलसीकाननसंभवां भ्देव्यंशावतणां श्रीगोदादेवीं अविकलसकलसलक्षणां श्रीगोविन्दराजाभिमुखप्रचरच्छायसुभगसौगन्धिकालंकृतवामहस्तां तदीयदिव्येश्वर्याभिवृद्धिकारिक्यूहलक्ष्मीसंबन्ध्यिन्त्रमन्त्रोद्धारादिभिविधाविधि लिखितेरलंकृते दिव्यसिंहासने स्थितां भगवतो गोविन्दराजस्य दक्षिणे पश्चि प्रथळन्दिरं
प्रथक्स्थायि प्रधानमहिषीन्यायेन प्रतिष्ठापयामास ।

ततश्च तित्रयमनेन यादवराजः श्रीगोविन्दराजस्य पुराणसिद्धं मिथुन-मासमहोत्सवं श्रीगोदादेव्याः कर्कटकमासमहोत्सवं धनुर्मासमहोत्सवं यथाविधिच ससंश्रमं निर्वर्तयामास । तदानीं सयादवराजः श्रीरामा-नुजमुनिनयमनेन श्रीगोदादेवीसमेत श्रीगोविन्दराजस्य सततमहामाग-वतमङ्गलाशासनेन निर्वित्वेश्वर्यसमृद्धिं संपाद्यितुकामः श्रीगोविन्दराजाधिष्ठान-मूते श्रीरामानुजपुरे समंततो बल्हिरणवीधिषु बहूनि गृहाणि निर्माय श्रीशेल-पूर्ण श्रीमदनन्तार्यप्रभृतीनां महाभागवतानामन्येपांच बहुनां श्रीवेष्णवानां दत्वा तांस्तत्र निवासयामास ।

एवं — नगरस्यतु वायव्ये दिक्पदेशं समस्थले । पण्यवीधि प्रकुर्वति प्रजानामभिवृद्धये ॥

इति शास्त्रानुरोधेन श्रीरामानुजपुरवायव्यदिग्मागे तन्नगरस्थजनानु-क्ळतया पण्यवीधि धान्यागारंतु पूर्वस्यां दिशि देवस्य कारयेदिनि शास्त्रानु-रोधेन भगवन्मन्दिरस्य पुरस्तादेवस्य धान्यागारंच निर्माणयामास ॥

> इत्यनन्तार्यगुम्भितायां इतिहासमाळायां चतुर्थस्तवकः ।

अथ पञ्चमस्तवकः

अथ श्रीवेङ्कटाचले भगविद्दव्यालये वर्तमान पुष्पवािपकास्वर्णकूपािद् वृत्तान्त उच्यते—

पुरा,

नित्यं विलेनचागत्य देवं नत्वा नृपोत्तमः। राज्यं चकार धर्मेण भुझानो भोगमुत्तमम्॥

इति भ्गोलोपाख्यानशन्दित वाराहपुराण द्वितीयभागान्तर्गत दशः माध्यायोक्तरीत्या तोण्डमान्चक्रवर्ती कलियुगादौ श्रीवेङ्कटनाथ दिन्यचरणार-विन्दयुगळपरिपूर्ण भक्तिसम्पन्नस्तदनुत्रहेण राज्यं धर्मेण परिपालयन् समस्त-भोगांश्च भुझानो भगवदुपदर्शित श्रीनृसिंहबिलद्वारेण गत्वा श्रीनिवासमनुदिन-मभिवन्दमान आसीत्।

> तदानीं तिस्मिन् राजिन भगवत्सिन्नियो स्थिते— स्थिते कदाचित्क्षितिपे श्रीनिवासस्य सिन्नियो । शत्रवश्च बलोदिक्ता रुरुधुस्तस्य वै पुरी ॥

इति ब्रह्मपुराणसप्तमाध्यायोक्तरीत्या सामन्तराजसङ्घेषु तोण्डमात्रृषं जेतुं तदीयं नगरं वेष्टयत्यु सचराजा तानिमद्भुत्य स्वदेशं धावतः ताननुधाव्य प्रवलं युद्धंच कृत्वा क्षीणबलो मिलितैस्सर्वेरिप ते राजसङ्घैः पराजयं प्रापितः कान्दिशीकः स्वदेशमागत्य श्रीनृसिंहबिलं प्राप्य श्रीनृसिंहमभिवन्य तद्धिल-मार्गेण श्रीनिवासं सहमहिपीकं विहाररसिकंसन्तमसमय उपससप् ॥

ततश्च अकाले अन्तःपुरमागतं पुरुषमभिवीक्ष्य लज्जितयोः न्भगवता सह विहरन्त्योः श्रीभृतेव्योः सहसा पलायनपरायणयोरेका श्रीदेवी श्रीनिवासोर-स्समारूढा श्रीवैजयन्तीमालायां अन्तर्देषे । अपरातु भ्देवी समीपस्थायां पृर्वकाले रङ्गदासेन नन्दनवनार्थं खातायां वापिकायां निपत्यान्तर्हितावभ्वेति कथां बृद्धजनैः कथितां आपण्डितपामरं सर्वतः प्रसिद्धामाकण्यं श्रीरामानुजमुनिः पृर्वकलपेऽप्यकाला-यात तोण्डमान्त्रपसमागमलज्जित श्रीनिवासमहिष्यपसरणिमदं पुराणे प्रति-पचते । परंतु तत्र गंगापम्थायि दाक्षिणात्य वीरशमीविषवृत्तान्त प्रकरणे ईदशमपसरणमवगम्यते ।

अद्यतु तोण्डमान्नृपशत्रुपरिभववृत्तान्तप्रकरणे तद्भिधीयते । यथोक्तं वाराहपुराण द्वितीयभागे दशमाध्याये वीरशमीविष्रवृत्तान्ते,

> अनुक्तवा ब्रह्मणे तस्मै प्रविश्य विरुमुत्तमम् । श्रीनृसिहं नमस्कृत्य पुनःप्राप्य विरुोत्तमम् ॥ श्रीनिवासं ययो द्रष्टुं श्रीभूमिसहितं परम् । तं दृष्ट्वा सहसा यान्तं जुगृहाते धरारमे ॥ प्रणमन्तमवोचत्तं किमकाले नृपागतः । नृपोऽवदुत्प्रणम्येशं भोताऽथ ब्राह्मणोम्मृताम् ॥ इति ।

तथाच इदमीषत्कथावेषम्यं कल्पभेदादिनिवन्धनं भवितुमहिति। किंच भूतीर्थत्वेन पुराणप्रतिपन्नायामस्यां वापिकायां भृदेश्याः प्रवेशोऽपि संगतः। अतः क्रीडाविन्नभयात् पलायिताया अस्या एतां वापिकां प्रविष्ठाया अत्रेव निर्विन्नकीडासिद्धये भगवता सहास्या अत्र प्रतिष्ठापनं न्याय्यं भवतीति अनुसन्धाय तदितिहासपरिपालनाय तस्यां रङ्गदासवापि-कायां भूदेवीं ताहश तोर्थाधिपतिभावापन्नं भगवन्तंच अर्चास्त्रपेणाविभीत्य प्रतिष्ठाप्य अन्तर्निवेश्य प्रतिदिनं ताहशवाप्यां तयाराराधनं कार्यम्।

न्श्रीनिवासभगवतस्तुल्रसीकुगुममाल्यादिकमपि भूदेव्यर्थे तत्रनि-क्षेप्तव्यमितिच व्यवस्थां कृत्वा तथैव निर्वतियामास । साचवापी श्रीनिवास-पुष्पमाल्यनिक्षेपणेन पुष्पवापिकासंज्ञयाऽच विक्ष्याता अभवत् । ण्वं भगवयामुनमुनिः कदाचित् श्रीवंकटिगिरियात्रायां श्रीवंकटिगिरिनाथमङ्गलाशासनं कुर्वाणः किस्मिश्चिद्दिवसे प्रातः श्रीमतो भोगश्रीनिवासभगवतः स्नपनार्थं श्रीपापिवनाशनिद्वयतीर्थात् पिवत्रतमं अत्यारोग्यनिदानं
होरकमणिप्रभापटलसुस्वच्छं तीर्थं श्रीशेलपूर्णं वर्षोपद्रववशेन आनेतुमशकनुविति
तीर्थान्तराणि भगविद्वयमङ्गलिवित्रहारोग्यावहानि न भवन्तीति पर्यालोच्य
भगवतीं श्रियं देवीं शर्णं प्रपद्य भगवित श्रीदेवि भवत्तीर्थिमिदं भगविद्वयमङ्गलविग्रहारोग्यकरं भवतु । इतःपरं श्रीपापिवनाशनतीर्थिमिवेदमि भगवदभिषेकयोग्यं भवित्विति प्रार्थयन् श्रीतीर्थतया पुराणप्रतिपन्ने पूर्वं रङ्गदासखाते
पाकशालासमीपस्थे स्वणकृपसंशिवदिते दिव्यकृपे स्वयं तीर्थमुद्भृत्य भगवदिभिपेकं निर्वर्तयन् इतःप्रभृति सुन्दरस्य अस्मत्स्वामिनः अस्यभगवतः श्रीनिवासस्य अयमसाधारणः कृपस्सन् सुन्दरस्यिमकृपङ्ति तत्संज्ञ्या व्यवहर्तव्यः ॥

अनेनैव च भगवतः सर्वं कार्यं निर्वर्तनीयम् ॥ श्रीपापविनाशनादि तीर्थानागमनेऽपिच न आराधनाभिषेकादिविरुम्बःकार्य इति व्यवस्थापया-मासेति कथां वृद्धेरभिवः शितामाकण्यं निजपरमाचार्यशासनं परमादरेण शिरशाप्रतिगृह्णन् श्रीरामानुजमुनिः स्वीयानिप सर्वान् श्रीयामुनमुनिशासनं यथावित्रवर्ततीयमिति नियम्य श्रीपापविनाशनतीर्थस्य तत्प्रतिनिधितया भगवन्तेव नियमितस्य गगनगंगातीर्थस्य परमाचार्यनियमितस्य श्रीमत्सुन्दरस्वामि-कृपस्यच त्रयाणामन्यतमस्येव तीर्थन भगवतः श्रीनिवासस्य सर्वं कार्यं निर्वर्तन्यमास ।

भगवन्मन्दिरे अन्नपाकशालापार्श्वस्थः पुरो श्रीदेन्या पाकार्थे निर्मितः कृपः संप्रति सुन्दरस्वामिसंज्ञया न्यविद्वयमाणः सुवर्णकृपापराभिधान एकः, चम्पकप्रदक्षिणे इशानिदिग्मागे पुष्पमण्डपसमीपे भक्ष्यपाकशालापार्श्ववर्ती पुरा पाकार्थे भृदेन्या निर्मितः संप्रति पुष्पवापिकारुयोऽपरः कृपश्चेत्येतानुभौ कृपौ श्रीतिर्थभृतीर्थरूपो प्राकचिदनभिन्यक्तौ पश्चाद्रक्षदासेन पुष्ववनपालनार्थ

कूपखननमुखेनोद्घावितौ पश्चात् तोण्डमान् नृपक्षपेणाविभूतेन तेनैव सम्यङ्निव-द्धाङ्गौविराजेते ।

उक्तंहि वाराहपुराणद्वितीयभागे नवमाध्याये —

एवं दृष्ट्वा श्रीनिवासं विस्मितो रङ्गदासकः । अस्य देवस्यचारामं करिप्यामीत्यचिन्तयत् ॥ इत्यारम्य मिलकाकरवीराव्ज कुन्दमन्दारमालतीः । तुलसीचम्पकानां तु वनान्येव चकारह ॥ खनित्वा तत्रकृषे द्वो वर्धयंस्तज्जलैर्वनम् । आरामपुष्पाण्यादाय स्वयं दामान्यथाऽकरोत् ॥

इत्यन्तेन स्वामिपुष्करिणीतीरे अद्य विद्यमानभगविद्वयालयस्थाने पुष्पारामकरणपूर्वकं रङ्गदासेन कूपद्वयं कृतमिति ।

भविष्योत्तरपुराणेऽपि त्रयोदशाध्याये-

ताम्रपत्रैः मुसंबद्धं स्वर्णालंकारमण्डितम् । श्रीतीर्थमन्त्रशालांग्रे मूर्तीर्थं मूमिपालक ॥ त्वया विनिर्मितं पूर्वं तोण्डमानमहीपते । तद्य कुरु शोभाढ्यं शिलाबन्धनपूर्वकम् ॥ इति । तदा त्वया कृतावेतौ कृपावारामकारणात् । इति ते कथितं पूर्वं जन्मकमं समुद्भवम् ॥ गोविन्दवचनं श्रुत्वा तोण्डमान् राजसत्तमः । कृपौ संशोधयामास स्वकृतौ पूर्वजन्मिन ॥ इति चोक्तम् ॥

ब्रह्मपुराणेच सप्तमाध्याये ----

वल्मीकस्यान्तरे विष्णोः प्रतिमा वर्तते ग्रुमा । जानुमात्रे निम्माहि तिन्तृणीवृक्षमुरुतः ॥ धनुद्भयान्तरे पुण्यं भूतीर्थं वर्तते ग्रुमम् । पाकार्थं देवदेवस्य भूम्यावे निर्मितं पुरा ॥ तत्राम्ते गोतमी घेनुः सिञ्चन्ती पयसा विभुम् । चिञ्चावृक्षस्य वायव्ये भृतीर्थे वासमीयुपी ॥ इति । भृस्वामिपुष्करिण्योश्च मध्ये क्रीडास्पदं हरेः । पुष्पोद्यानं चकारासौ शुद्धो भागवतोत्तमः ॥ इतिचोक्तम्

अथ अस्वम चिश्वाचम्पकतरुवृत्तान्त उच्यते।

वाराहपुराणद्वितीयभागे नवमाध्याये---

वनमध्ये तरोम्छे स्वामिपुष्करिणीतटे । तिष्ठन्ते पुण्डरीकाक्षं श्रीभूमिसहितं हरिम् ॥ आकाशस्थं संदुद्शे पोतनीळाकृतिं सुभम् ॥

इति वचनेन-

स्नात्वा तत्र विधानेन राज्ञासह निषादपः । दर्शयामास देवेश राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ स्वामिपुष्करिणीतीरे तिन्तृणीवृक्ष मूळगम् । इति वचनेन ।

ब्राह्मपुराण सप्तमाध्याये-

पुष्पोद्यानकरः शूद्रः पूजकश्च द्विजोत्तमः । प्रविष्टो वेंकटं शैलमुभावन्योन्यसंगतो ॥ स्वामिपुष्करिणीं पुण्यां जग्मतुश्च शनैश्शनैः । तत्र स्नात्वा विधानेन हरिं व्यचिनुतां तदा ॥ विचिन्वतो स्तयोस्तत्र स्वामिपुष्करिणीतटे । चिच्चावृक्षस्य मूलेतु प्रादुरासीज्ञनादेनः ॥ तिन्तृणीवृक्षमूलस्थ वल्मीकस्थं हरिंपरम् । उद्भत्य पश्चिमे भागे स्थापयामासतुश्च तो ॥ इति वचनेन ।

भविष्योत्तरपुराणे--

इत्थं विचार्यमाणेतु स्वामिपुष्करिणीतटे । दक्षिणे विमलं दिव्यं वल्मोकं दृष्टवान्मुदा ॥ तिन्तृणीवृक्षमूलस्यं भगवान् जगदीश्वरः । मरवेदं परमं स्थानं तत्रलीनोऽभवद्धरिः ॥

इति वचनेनचोक्तरीत्या तिन्तृणीवृक्षमूले श्रीनिवासभगवति प्राद्-भूय विराजमाने रङ्गदासो नाम कश्चित् भगवद्भक्तो दक्षिणदेशात पूजकेन गोपीनाथनाम्ना मार्गसंगतेन वैखानसद्विजोत्तमेन श्रावितस्वीयस्वसवृत्तान्तः तेन स्वामिपष्करिणीदक्षिणतीरे सह श्रीवेंकटाद्रिमागम्य तिन्तृणीवृक्षमू छस्थं भगवन्तं हृ हृ वा अस्य भगवतो मन्दिरं किचन निबद्धव्यं उद्यानंच कर्तव्यमिति चिन्त-यन् तत्र भगवत्पार्श्ववर्तिनं परितोव्यासदृर्दीर्घविपुरुमहाज्ञाम्वं चिञ्चावृक्षं पह्नाचेतकतिपयशास्त्रं कुसुमितकतिपयशास्त्रं शलाटुमयकतिपयशास्त्रं परिपक-फलबहुलकतिपयशास्त्रं कदाचिदपि कचिदपि शास्त्रायां लोकोपयोगि-कार्यारंभविश्रान्तिरुक्षणनिद्राविधुरं महाछत्रवत् भगवन्तं समंतत आवृ-ण्वन्तंच विरुोक्य विस्मितहृद्यः नूनमयमस्वमः चिश्चातरुः कस्यचिद्-स्वमस्यांशभूतएव भवितुमहिति । तत्रापि सततवितत्तिजफणामण्ड-लमयविपुलधवलातपत्रमण्डलेन भगवतः सनतशीतातपादि निवारण-शीलस्तदन्तरङ्गपरिवारभ्तः श्रीमाननन्तएवायमस्वमचित्रातरुः भवितुमर्ह-तीत्यनुसन्धाय ततः चिश्चावृक्षसमीपे नेकित्यां दिशि तथाविध-रुक्षणमेव चम्पकतरुंच कंचिद्विरोकयन् तमपि देवांशसंभृतमेवानुसन्धाय अत्र समंततः तरुकर्तनमन्तरेणच कथं मन्दिरसुद्यानंवा निर्मातुं शक्यमिति चिन्तयन् ततो भगवता मदास्थानभृतस्तिनतृणीवृक्षः, रुक्ष्म्या आस्थानभू-तश्चायं चम्पकवृक्षः — अतस्तावुभौ विहाय अन्यान् वृक्षादीन् छित्वा-मन्दिरमुद्यानंच कर्तव्यमिति नियमितस्त्रेथेव चकार ।

यथोक्तं वराहपुराणद्वितीयभागे नवमाध्याये रङ्गदासप्रकरणे---

आस्थानिच्छां देवस्य रमायाश्चम्पकं तरुम्। देवाज्ञप्तो वर्जियित्वा तावुभौ देवसेवितो ॥

देवस्य परितो भूमो शिलाकुड्यं तथाऽकरोत् । वासस्थानं चकाराशु दारुभिस्सुमनोहरैः ॥ तत्कुड्यस्यैव परितः पुष्पारामांश्चकारह ॥ इति ।

तत्रैव दशमाध्याये तोण्डमान्चक्रवर्तिप्रकरणेऽण्युक्तम्—
यथोक्तं देवदेवेन क्षीरप्रक्षालनादिकम् ।
कृत्वाप्राकारनिर्माणं कर्तुमुद्योगमाययौ ॥
तदानीं देवदेवेन स्वयमाज्ञापितो नृषः ।
तिन्तृणीचम्पकं चोभौ पालयैतौ नगोत्तमौ ॥
ममचास्थानिकी चिक्चा लक्ष्म्यास्थानंच चम्पकः ।

नमस्कार्यो नृपेस्तोहि ऋषिदेवनरैस्सदा ॥ संस्थाप्येतो नृपश्रेष्ठ छेदयान्याचगोत्तमान् । इति ।

अत्र तिन्त्रिणीचम्पकवृक्षयोः भगवतो छक्ष्म्याश्च आस्थानभूतयोः 'तातुमो देवसेविताविति' 'नमस्कार्यो नृपैस्तौहि ऋषिदेवनरैस्सदे'- तिच सर्वदा देवादिवन्द्यत्वाभिधानात् भगवता स्वयमेव अच्छेद्यत्वाभिधानाच्च । एतयोस्तदातदासति भगवत्केंकर्यविरोधे भागवतमनोर-धानुरोधेन तत्तत्त्कार्यानुकूळतया अपसरणशीळतया सूर्यगत्यधीन गतिविही-नसत्तेकरूपिजच्छायतयाच ळोकप्रसिद्धयोरस्वमचिच्चाचम्पकयोः ध्वजस्तम्भादृरविप्रकृष्टोत्तरदक्षिणभागयोर्थथाविधि प्रतिष्ठापितयोरवस्यं प्रतिदिन-माराधनं कार्यमिति व्यवस्थां छत्वा श्रीरामानुजमुनिनित्यमाराधनं निर्वर्तयामास ।

⁴⁴ अथ कनकमयनागाभरणसंबन्धिं वृत्तान्तविशेषः उच्यते ¹⁴

पुराखलु वीरनरसिंहदेवोनाम कश्चिद्गजपितः तीर्थयात्रापरः सेतु-दर्शनं कर्तुकामः प्रस्थितो मध्येमार्गे श्रीवेंकटाचल्वैभवं श्रुत्वा श्रीवेंकटाचल-मारुह्य श्रीस्वामिपुष्करिण्यां स्नात्वा श्रीज्ञानवराहं भगवन्तं प्रणम्य सेवाक्रमेण श्रीवेंकटनृसिंहं श्रीवेंकटनाथंच अभिवन्य क्षेत्रोपवासादि नियमानप्यनुति- ष्ठत् करो वेंकटनायकप्रमावप्रकर्षेच श्रुत्वा श्रीवेंकटनाथ दिव्यचरणारविन्दयो-रतिमात्र मक्तिपरवश्ससन् श्रीवेंकटनाथदिव्यालये यित्कचित्केंकर्य कर्तव्यमिति मनोरथं कुर्वाणः किंनुवा केंक्यमत्र कर्तुमुचितमिति तत्रत्यविद्वज्ञनान् पप्रच्छ । ततश्च विद्वज्जनाः ।

> भूपणानां किरोटश्च वाहनानां परो रथः । गोपुराणां विमानश्च रत्नानां वज्रमुत्तमम् ॥ वर्णानां ब्राह्मणः श्रेष्ठ आश्रमाणां तथा यतिः ॥

इत्यागमशास्त्रोक्तेषु यते मनसे रोचते तत्कुरुष्वेति गजपति-मवादिषुः । ततश्च स गजपतिः अस्मिन् दिव्यक्षेत्र श्रीवेद्वटनाश्रवेभवानुगुणं गोपुरं नविद्यते अतोऽत्र श्रावेद्वटनाश्रदिव्यवेभवानुगुणं महोन्नतं गापुरं निवध्नी-यामिति चिन्तयन् तद्श्वं बहुद्रव्यं बहुन्मनुजांश्च दत्वा गापुरारंभं चक्रत्वा पुनरागच्छामि कार्यं निर्विद्यं निर्वित्यतामिति व्यवस्थाप्य श्रीकाञ्चीश्रीरङ्गादि दिव्यदेशेषु भगवन्तमभिवन्दमानः सेतुमिष्टिष्ट्या प्रतिनिवृत्तः पुनः श्रीवेद्वटा-चरुमारुद्ध अर्थनिवद्धगोपुरंच दृष्टा सन्तुष्टस्सन् दानादिष्यम्स्तत्रत्यान् जनांश्च बहुधा सन्तोषयन् कञ्चित्कालं तत्र तस्यो ।

तदानीं तस्य गजपतेः कदाचिद्राच्यां स्वमे कश्चन सपराजस्सम्मुख-मागत्य मो गजपने अयं श्रीशैलो मामकीनं शरीरं । अत्र महोन्नतस्य कस्य-चिद्गोपुरस्य बन्धनं मम महते भाराय कल्पने । ततश्च महती पीडा मे सञ्जाता ।

सैषा भवत्कि पता पोडा मम स्वामिसि विधि गत्वेव मया यापियतुं श्चवया नान्यथेत्यभिघाय भगविद्वित्यालयं गत्वा भगवतो वैकुण्ठ[स्य]हर्स्त वेष्टयामास । तत्तदृशम् स्वमं दृष्ट्वा भीतभीतस्सवीरनरसिंहदेवोनाम गजपितः विद्वज्जनानाह्य स्वप्नवृत्तान्तं कृत्स्नमि विज्ञाप्य तस्येतस्य स्वप्नस्य किं तात्पर्यमिति तान् पप्रच्छ ।

ततश्च ते विद्वज्ञनाः भो राजन् अयं श्रीशैलः श्रीशेषावतारभृतइति श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यपरेषु पुराणभागेषु बहुधा उद्भुप्यतएव । भवदीयस्वमपर्या- लोचनेच भवताऽत्र गोपुरवन्धनमादिशेषस्य भारविशेषहेतुत्वेन पीडाकरतया तदनभिमतमित्येव प्रतीयने । ततश्च गुरुतरभारायमाणस्य महोन्नतस्य गोपुर-स्यात्र निवन्धनं नकर्तव्यमित्येव स्वमतात्पर्यमिति गजपतिं प्रत्यब्रुवन् ।

ततस्सराजापि भृशमीतो गोपुरवन्धनं तावतैव परिसमाप्य श्रीवेंकट-नाथस्य गोपुरनिवन्धनकेंकर्य मेतावदेवाभिषेतमित्यनुसंद्धानः प्रसक्तादिशेषाप-चारपरिहाराय तदाकारमेकं दिव्याभरणं भगवतस्समर्पणीयमित्यभ्यर्थय-न्निद्धौ ।

तदनु नागाकारं तिह्वयाभरणं राज्ञा सपर्पितं दृष्ट्वा भगवत्परिजनाः इदं कुत्रवा भगवतो धारणीयम्

किंच नागाकारिमदमांभरणं देवतान्तरलक्षणभूतं भगवतो धारियतु-मुचितंवा नवेति संदिहानाः ततो भगवता कंचित्पुरुषमाविष्टेन भोः परिजनाः पुरािकल शेषमारुतसंवादे शेपाचलस्यहानयनार्थं मया मारुते किंचित्पक्षपातः आश्रिते खिन्नमनाः शेपो गतमदः अस्मिन् स्वावतारभूते शैले दिन्यं वर्षसहस्रं महाघोरं तपश्चरित्वा मािमह स्वयमेव आवाहयन् तल्परूपेणेव शैंलक्षपेणािप मामुद्रहन् मदीय निरितश्यपीतिभाजनीभूतो वर्तते।।

तमेनं पुरा मयेव किंचित्वेदं नीतं पित्राखिन्नं पुत्रमिव पाणिभ्यामेव धारयन्नुपलालयामि ।

सर्वदेश सर्वकाल सर्वावस्थोचिताशेषशेषवृत्त्येकनिरतः विशेषतश्चास्मिन् क्षेत्रे सर्वातमना परिचरणपरायणो मदन्तरङ्गकिंकरो मम निरितशयप्रियोद्धसौ शेषः । अतस्तदाकारिमदं नागाभरणं पाणावेव धार्यतामिति नियमिता भगवतः श्रीवैकुण्ठ[स्य]हस्ते तिह्वयाभरणं धारयामागुः । शेषमारुतसंवादे भगवतः शेपाचलानयनकोतुिकनो मारुतपक्षपातित्वं ततः किंचित्वेदमापन्नस्य शेषस्य भगवन्तमुह्दिश्य घोरतपश्चर्याकरत्वं शेषाचले भगवदाविर्मावहेतुत्वं भगविन्तरितशायमितिभाजनत्वंच पुराणसिद्धमेवावगम्यते । यथोक्तं ब्राह्मपुराणे शेष-मारुतसंवादे प्रथमाध्याये—

एवंबृते विवादेतु तत्रागाद्धरिरीश्वरः । किमेतदिति तो प्रष्ट्वा शेपेणोक्तोऽतिविस्तरात् ॥ प्राहोद्गृत्तं तदा शेपं भाविकार्थं स चिन्तयन् ।

श्रोभगवान्---

लोकान्तरात्मा बलदेवता यः प्राणो ममापि ह्यधिको मतोऽयम् । त्वंलोकभर्तेति महान्मदस्ते तवापि वै कुर्मवरोहि बोढा ॥

इति भगवतो वायौ पक्षपातित्वमभिहितम् । तत्रैव द्वितीयाध्याय-—

> शेषो गतमदः पश्चात्तस्मिन्नेय नगोत्तमे । वायव्ये स्वामिसरसो नागतीर्थे मनोरमे ॥ नानासानुसमाकीर्णे नानापादपमण्डिते । उत्तरे शिखरे पुण्ये सांन्निध्यार्थे जगत्पतेः । तपस्तेषे महाबोरं दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ तपसा तोषितो देवः प्रत्यक्षः समजायत । वरं वरय भद्रति तेनोक्तः शेष आह तम् ॥

शेप: ॥

यदि प्रसन्तो भगवन् इदंमे देहि भो वरम् । यथा शेपे मदङ्गे त्वं वैकुण्ठे भुवनोत्तमे ॥ शैलाकारेच मद्देह नित्यमत्र वस प्रभो ॥

इति शेपेण चोक्तस्सन् भगवान् प्रत्युवाचह ॥

पुरा विचारितं स्थानं मूमो कीडास्पदं शुभम् ॥ इत्यादिना ' एतस्मिन्नन्तरं वायोस्तवसंवादहेतुकः । गिरिरत्रागतः पुण्यस्त्वयापि तपसार्थितः ॥ इष्टमे पार्थितं पूर्वं तथास्त्वित वरं द्दो । तेन विष्णुः समायातो हित्वा वैकुण्मुत्तमम् ॥ स्वामिपुष्करिणीतीर रमया सह मोदते ॥

इत्यन्तेन वायुपक्षपातम् छग्वेदभात्तवतद्धीन घोरतपश्चर्याकरत्व तद-धीनभगवदाविभीवहेतुत्वानि शेपस्याभिहितानि । यथोक्तरीत्या शेषमारुत-संवादवृत्तान्तो भविष्योत्तरपुराणप्रथमाध्यायेऽपि द्रष्टव्यः ॥ ब्रह्माण्डपुराण द्वितीयाध्यायेच—

> अथाह भगवाञ्चछेषमाह्य पुरतः स्थितम् । मेवगंभीरया वाचा हर्षोत्फछविछोचनः ॥

श्रीभगवान्---

अनन्त मित्रियो लोके नत्वदन्योऽस्ति कश्चन । तस्मान्मम प्रियं किंचित्कर्तव्यं भवतान्व ॥ श्रुतंहि भवता सर्वं नारदोदीरितं वचः । क्रीडासमुचिते देशे वस्तव्यमिति मेमितिः ॥ तत्र भूत्वा गिरिवरो भवान् वसतु भूतले । त्वत्फणामण्डलभुवि स्थातव्यं रमया सह ॥

इत्यादिना शेषस्य भगवित्ररतिशयपीतिभाजनत्व तद्धीनगिरिरूपा-वतीर्णत्वादिकमुक्तम् ।

एवं वीरनरसिंहदेवनामक गजपितमहाराजकालप्रभृति श्रीरामानुज-मुनिकालपर्यन्तं यथोक्तहेतुना श्रियमाणैकहस्तनागाभरणमेव विराजमानं भगवन्तं श्रीनिवासं वन्दमानः श्रीरामानुजमुनिः नागाभरणधारणहेतुभूतां वीर-नरसिंहदेवनामक गजपितमहाराजकथांच वृद्धजनकथितां श्रुत्वा श्रीशेषाचले-शस्य भगवतः श्रीनिवासस्य विशेषतः शेषियत्वस्य पुराणप्रतिपन्नतया तद-धीनार्वाचीनचरित्राणामि तदुत्तंभकतया च शेषाकारदिव्याभरणधारणं उभयोरेव-हस्तयोरुचितं एकत्राधारणमनुचितं शोभाहानिकरंच। अतएवहि पुरा भगवतः श्रीनिवासस्य शेपप्रियत्वं विज्ञाय पद्मावती-परिणयकाले दिव्यभृषणानि प्रदिशता आकाशमहाराजेन हस्तद्वयधारणयोग्यं नागाभरणयुग्ममेव समर्पितं नत्वेकम् । यथोक्तं भविष्योत्तरपुराणेकाद-शाध्याये—

'नागभूपणयुग्मंच बाहुपूरादिकांस्तथा '। इति । भगवतोऽस्य शेषप्रियत्वंच 'अनन्तमित्पयो स्रोके न त्वदन्योऽस्ति कश्चन 'इति ब्रह्माण्डपुराणभाग-द्वितीयाध्यायस्थ भगवद्वचनेन,

> शेषे शयनशीलस्य शेषाचलिनवासिनः । सदा शेषियस्यास्य श्रीनिवासस्य शार्क्किणः ॥

द्वितीयदिवसे चायं भ्योऽभ्च्छेपवाहनम् । इति भविष्योत्तरपुराण-भाग चतुर्दशाध्यायवचनेन पुराणप्रतिपन्नैः चरित्रान्तरेश्च प्रस्फुटमवगम्यते । पूर्वमाकाशराजेन शेपप्रियस्थास्य भगवतो भावजेन समर्पितं शेपाकारभूपणद्वयं काळवशात्प्रमुषितमिति व्याजान्तरेण संप्रति कथंचिदेकं भगवतेव संपादितम् । अपरंतु न्यूनं तिष्ठति तस्माद्धस्तान्तरस्यापि नागभूषणान्तरं समर्पणीयमेवेत्य-भिद्धानो हस्तान्तरस्यापि शेषाकारभूषणान्तरं स्वयमेव समर्प्य ते उभे अपि नागाभरणे शोभाविशेषजननाय अङ्गदाभ्यामेकीकृत्य आश्रितजननयनमनो-हारितया समर्पयामास ।

अथ भगवद्विचालयस्थ श्रीनृसिंहभगवद्वत्तान्त उच्यते ।

पुण्ये स्वामिसरस्तीरे पश्चिमे नृहरिं हरिम् । भक्तया परमया युक्तः पूजयामास शंकरः ॥

इति स्कान्दपुराणभागान्तर्गत सुवर्णमुखरीमाहात्म्यवचनेन

' नीलकण्ठस्तु तत्तीरे ध्यायन् नृहरिमादरात् । उमयासह विश्वेशः कंचित्कालमुवास ह '॥

इति वामनपुराणवचनेन 'सङ्गक्तनीलकण्ठाच्येनृसिंहाय नमोनमः'। इति वाराहपुराणप्रथमभागस्थेकषष्टितमाङ्कचिह्निकोनत्रिंशाध्यायाष्ट्रोत्तरशतनामा- वळीघटकवचनेनच, स्वामिपुट हरिणीपश्चिमतीरे कंचित्कालं तपश्चर्यो कुवैतो महादेवस्य प्रत्यक्षविपयतया प्रतिपन्नस्य नृसिंहभगवतः स्वामिपुटकरिणीपश्चिमतीरएव किस्मिश्चिन्मिन्द्रिरं श्रीवैखानसञ्चास्रविधानेनेव समाराध्यमानस्य महादेवतपश्चर्याफलतया पादुभूतत्वाभिमानेन तत्साइचर्येण महादेवस्थापि इह्प्रतिष्ठापनं कर्तव्यमिति पुरा कदाचित् शैवजनेपु विवदमानेषु तदानीं स्थलवासिभिः वैटणवेः राजसभां गतैः अयं श्रीवेंकटाचलः श्रीवैकुण्ठादानीतः अपाकृतः श्रीविटणोः कीडाचल इति श्रीवंकटाचलमाहात्स्यपरपुराणेषु समंततः उद्घुप्यते ।

ईदशापाकृत श्रीविष्णुअत्रे शिवप्रतिष्ठा अनुचिनेति प्रमाणोपन्यास-पूर्वकं प्रतिपादयद्भिः कथंचित्तादशोद्यमान्त्रिवर्तितेषु तदानीं सर्वे तत्रत्य-श्रीवेष्णवाः अयं नृसिंददेवो लक्ष्मीवियुक्तो महोग्रक्षपः तदातदा शैवजनोपद्व-प्रसंगहेनुभ्तश्च वर्तने । तस्मादयं इतःपरं यथापूर्वं प्रसिद्धतरमाराध्यमानश्चेत् महाकलियुगेऽस्मिन् यथाविष्याराधनमपि न निर्वर्तिष्यते । यिक्किचिदं-शलोपेचाप्यम्य देवस्य नगरविदाहनहेर्नु(दृत्यलोचनमहोग्रदृष्टिवेगो नोपशा-म्यति । यथोक्तरीत्या शैवजनानामुपद्वप्रसंगोऽष्यवर्जनीयएव स्यात् ।

अतः अस्य आराधनादिकं संक्षेम्धन्यिमिति पर्याछोच्य आराधनमेव लोपयामासृरिति कथां वृद्धजनसंकथितामाकण्यं श्रीरामानुजमुनिः पुराणिस-द्धस्य दिन्यसृरिदिन्यसृक्तिविषयस्य 'सद्धक्तनीलकण्ठाच्यनृसिंहाय नमोनमः' इति श्रीवेंकटनाथाप्टोत्तरशतनामावल्यां पठनेन वेरान्तरवत् श्रीनिवासेन सह-प्रतिपन्नेकवस्तुभावस्य क्षेत्राधिपनेरस्य श्रीनृसिंहदेवस्य समाराधनविलोपः क्षेत्राभ्यदयहानिकरइति परिचिन्तयन् अस्य देवस्य स्वामिपुष्करिणीपश्चिमतीरे पृथ-गालये सत्यव यथोक्तरीत्या श्रैवजनोपद्वप्यसंगस्यावकाशः श्रीवेंकटनाथिदिव्यालयप्य कचिदस्य स्थानकल्पनेतु नैतत्प्रसङ्गावकाशः । श्रीमदानन्दिनलय-दिव्यविमानाभिमुख्यवायं प्रातेष्ठापितश्चेदस्य उत्रदृष्टिवेगः सत्यपि कदाचित् किंचिदाराधनसंकोचे स्वयमेवप्रशान्त स्स न किंचित्करो भविष्यतीत्यभिद्धानः श्रीवेंकटनाथिदिव्यालयप्य ईशानिदिग्मागे श्रीमदानन्दिनलयदिव्यविमाना-

भिमुखहिष्टमेनं श्रीनृसिंहदेवं प्रतिष्ठाप्य श्रीनृसिंहदेवार्चनस्थले पराभिभवो नायातीति शास्त्रार्थमपि हृदि कुर्वन् यथाविधि नित्यमाराधनं निर्वतयामास ॥

अथ श्रीवेंकटाचलमार्गमध्यवर्ति श्रीनृसिंहवृत्तान्त उच्यते—

मार्कण्डेयपुराणभागे द्वितीयाध्याये---

आरुह्य वेंकटं शैंलं मध्येमार्गं ददर्शसः । नारसिंहगुहास्थानं लोके विख्यातवेभवम् ॥ लक्ष्मीनृसिंहप्रह्लाद वरदानन्दवेभव ! । दासानुदासं देवेश मांपाहि मधुसूदन ! ॥

इति प्रणम्य शुद्धेन स्वामिपुष्करिणीं गतः, इत्यत्र शुद्धारुयेन अगस्त्यशिष्येणसह श्रीवेंकटाद्रिमारोहतः तीर्थयात्रापरस्य श्रीमार्कण्डेयमहामुनेः पर्वतमार्गमध्ये श्रीनारसिंहगुहास्थाने श्रीलक्ष्मीनृसिंहः प्रत्यक्षविषयः समपद्यत । तंच लक्ष्मीनृसिंहं अभिवन्दैव समहामुनिः ततः स्वामिपुष्किरिणींगतइत्यभिधानेन ताहशस्थानविशेषद्शितविशेषचरित्रप्रत्यभिज्ञानाय श्रीलक्ष्मीनृसिंहस्थानं कल्पनीयमिति रामानुजमुनिः पर्यालोच्य तत्र पुराणोक्तरीत्या लक्ष्मीनृसिंहं प्रतिष्ठाप्य नित्यमाराधनं निर्वतियामास ।

अथ श्रीवेंकटनाथचुबुकसमर्प्यमाणघनसारचूर्णादृग्यालयगो-पुरद्वारनिबद्ध लोहखनित्रसंबन्धि वृत्तान्तः उच्यते—

श्रीरामानुजसुनिना श्रीवेंकटनाथकैंकर्याय चोदिते अनन्तार्ये महत्या श्रद्धया अनितरसापेक्षमेवेदंकैंकर्य निर्वर्तनीयमित्यध्यवस्य कठोरगर्भयाऽपि निजदेव्यासहैव पुष्पारामार्थं स्वयमेव खनित्रमादाय तटाकं [तडागं] खनित मृद्धारमृद्धा गच्छन्त्या देव्याः श्रममसहमानस्य स्वयंतद्धारमादाय गच्छतः श्रीनिवासस्य व्यापारं स्वीयंतरिनरपेक्षनिर्वर्तनीयतामनोरथिवरोधिनं मत्वा कुपितेन अनन्तार्येण खनित्रेण श्रीवेंकटनाथस्य चुबुकदेशे प्रहारे कृते पश्चात् दिव्यालये चुबुकगलदुधिरधारं भगवन्तमालोक्य चिकतमानसे अन-

न्तार्थे अहा एपएव भगवान् वेषान्तरेण मां तथा व्यमोहयत् इति परिचिन्त्य तत्क्षणे चुबुकत्रणे विषमच्छद्पुष्पधृष्ठिं निधाय भगवन्तमपराधं क्षामयति । तत्रश्च भगवानाश्रितवात्सरुयज्ञलधः श्रीनिवासः अनन्तार्थकैंकर्यश्रद्धाभूमानम-भिवीक्ष्य संतुष्टस्सन् भो अनन्तार्थ कैंकर्यश्रद्धाभूमशालिना भवता खनित्रेण कृतोऽयं मदीयचुबुकगतत्रणः किणीभृतःसन् सुचिरं मम वक्षसः श्रीवत्स इव वदनमण्डलंस्यापि एकं सुभगतमं लांछनं भविष्यति । त्वमत्र मा शोकं कृथा इति तंपरिसान्त्वयन् इतःप्रभृति ईहशवृत्तान्तप्रत्यिमज्ञानाय मदीयचुबुके सुगन्धियनसारचूणः सर्वदा समर्पणीयः, येनच खनित्रेण ममायं त्रणः उदपादि तदेतत्सकलजनसंदर्शनयोग्ये मदीयालयगोपुरे कचिदुतुङ्गप्रदेशे स्थापनीयमिति स्वयमेव व्यवस्थामारचयामास ॥

ततःप्रभृति सदा प्रतिदिनमाराधनसमये भगवतः श्रीनिवासस्य चुबुके सुगन्धि घनसारचूर्णः समर्प्यते । तदेतत्खनित्रमपि ततएवहेतोः श्रीवेंकटनाथदिव्यालयगोपुरे निबद्धं सकलमनुजनयनदृश्यं समिन्वे ।

अध श्रीवेंकटनाथस्य श्रीकन्यामासमहोत्सवे सप्तमदिनसाय-न्तनोद्यानविहारोत्सवे क्रियमाणाप्रदक्षिणयात्रायाः अष्टमदिनप्रातस्त्य-रथोत्सवयात्रायां क्रियमाणानन्तार्यजामात्तभावव्यवहारस्य हेतुभूतो वृत्तान्तः उच्यते ।

श्रीरामानुजमुनिचोदिते अनन्तोर्थे श्रीवेंकटाद्रौ विपुलतमं नन्दनवनं तदाधारं तटाकं च [तडागंच] निर्माय निरवधिकपुष्पमालासमर्पणकैंकर्येण भगवन्तं श्रीवेंकटनाथमानन्दयति सभगवान् श्रीनिवासः परमकारुणिकः आश्रितवात्सल्येकजल्ञिः स्वाश्रितस्यानन्तार्थस्य निरवधिकपुष्पकैंकर्ये निरित्शयमीत्या स्वात्मना परिगृहीतमित्यंशं तदीयनिरितशयकैंकर्य श्रद्धागर्भभाव-शुद्धिच सर्वेषां प्रकाशियतुकामः कदाचित्त्वयंपरिगृहीतराजकुमारवेषः तथाविधवेषशालिन्या निजमहिष्या श्रीपद्मावतीदेव्यासह रजनीषु तदीयं पुष्पारामं प्रविश्य स्वैरविहारकुर्वन् पुष्पपल्लवफलाद्यपचयेन तदुद्यानं व्याकूली-चकार ।

तदनु रजनीपु कियमाणां पुष्पोद्यानवेयाकुळीं अनन्तार्थ आलोक्य कोनुवा चोरंः इत्थं कद्र्थयित भगवदुद्यानमिति व्याकुळमनाः स्वयंदत्ताव-धानोऽपि चोरमळममानः, इत्थमप्टमु दिनेषु गतेषु नवमदिनराच्यां कृपयेव इस्तवशंगतौ राजदम्पतीवेपच्छन्नो श्रीपद्मावतीश्रीनिवासौ ळतापाशेनकचन्तरो बद्धमाकर्षन् कथंचिद्धस्तौ विमोच्य भगवति भृशकातरभावमापन्ने तदनु धाविते दुततरमपदक्षिणमेव वीधी परिक्रम्य निजमन्दिरंप्रति पट्टायते तदनु पट्टायितुमशकुवन्तीं राजमहिपीवेषां पद्मावतीं कुत्रचित् चम्पकतरौ निवध्य मर्स्ययन् तदीयवृत्तान्तं कृत्समिप प्रच्छन् आप्रभातं सावधानः पार्थण्व तस्थौ।।

सापि पद्मावतीदेवी भो अनन्तार्थ तं मत्पतिं त्वंगृहाण नारीमनपरा-धिनीं मुख्य अहं ते पुत्रीभवामि इतितं प्रार्थयन्ती तस्था ।

ततः प्रातःकाले सर्वेषु परिजनेषु भगवन्मिन्द्रमागत्य भगवद्वक्षसि किण्ठकालयां पद्मावतीदेवीमवीक्षमाणेषु अर्चकालिर्वधनत्यु भगवदाविष्टेन केनिक्ष्रपेण यथावत् ज्ञापितवृत्तान्तेषु भगवदाज्ञया देवीमनन्तार्यचानेतुं उद्यानमागतेषु विदितवृत्तान्तोऽनन्तार्यः देवीं चम्पकतरुवन्धनाद्विमोच्य क्षाम्-ियत्वा क्रुतनित्यक्रत्यःपागुक्तनिजवाचं सत्यां चिकीर्षु परिगृहीतपुत्रिकाभावां परिणययोग्यकन्यकाद्यापत्वां भगवतीं पद्मावतीं पुष्पिटकयासह कक्षे विश्राणो भगवदुपकण्ठमागम्य भगवन्तं क्षामयन् देवीमर्पयामास ।

सच भगवान् निजांकाञ्चनमालां अनन्तार्यकण्ठे प्रीत्या अपयन् देवीं प्रतिज्ञाह । तदनु पद्यत्सु सर्वेषु सादेवी भगवती वक्षसि कण्ठिकायामेव यथापुरं परिगृहीतरूपा तस्थो ।

तामिमां कथां शृण्वन् श्रीरामानुजमुनिः विदितपूर्वकथावृत्तान्तः श्रीनिवासस्य अनन्तार्ये अभिमानातिशयं विदित्वा प्राम्मगवत्कृततद्गियचिरत्र-विशेषप्रत्यभिज्ञापकव्यवस्थाविशेषवत् स्वयमप्येतत्कथाप्रत्यभिज्ञानाय व्यव-स्थामित्थमारचयामास ॥ इतः प्रभृति प्रतिवर्षे श्रीकन्यामासब्रह्मोत्सवे सप्तम- दिवसे सायन्तनोद्यानविहरोत्सवे प्राक्तनांप्रदक्षिणकान्दिशीकयात्राप्रत्यिम-ज्ञानाय अप्रदिक्षिणमेव भगवतो यात्रा कर्तव्या । अनन्तार्याय प्रामीत्या तदीयनन्दनदनयात्रासु भगवतो मालाप्यर्पणीया ।

अष्टमदिने रथोत्सवयात्रायां अनन्तार्येण जामातृभावनया भगवते श्रीनिवासाय नवीनवस्त्रसमर्पणमपि कर्तव्यमिति ।

तदा प्रभृति यथोक्तरूपा प्रक्रिया प्रतिवर्धमनुष्ठीयते ।

अथ धनुर्मासे श्रीकृष्णभगवतो दिन्यपर्यङ्कश्चयनभागिर्नवर्तन-वृत्तान्तउच्यते—

श्रीवेंकटनाथिदिव्यालये प्रतिदिनं स्नपनवेरभृतस्य श्रीमत्सुन्दरस्वाम्यपरनामधेयस्य भोगश्रीनिवासभगवतएव शय्यावरतया नित्यं दिव्यपर्यक्कतरुप
भोगलीलारसे श्रीवेखानसागमोक्तविधानेन निर्वर्त्यमाने भगवान् श्रीरामानुजमुनिः श्रीवेखानसशास्त्रं कचित्तंहितायां विद्यमानं धनुर्मासे श्रीकृष्णभगवतो
दिव्यपर्यक्कश्याभोगलीलानिर्वर्तनिविधिं वरत्रयपक्षे सर्वदेव श्रीकृष्णभगवतएव शय्यावरतयातरुपभोगलीलानिवर्तनिविधिं च हृष्टा श्रीगोदादेव्या धनुर्मासे
श्रीकृष्णभगवतासहैव दिव्यपर्यक्कशय्याभोगलीलारसानुभवकांक्षिण्या दिने
दिने एकैकशोऽनुसन्वयत्रिशद्धाधात्मकश्रीव्रताख्य श्रीकृष्णविषयप्राबोधिक
दिव्यप्रवन्धप्रणयनं अर्चावतारिष्वतरापेक्षया श्रीवेंकटनाथे तस्या देव्याः प्रथममादरातिशयकारणस्य गोदाश्रीस्कृत्ताख्य तदीयद्वितीयप्रवन्धप्रथमगाधायामेवाभिव्यक्ततां च पर्यालोच्य तदीयमनोरथानुगुण्येनविधानवलेनच श्रीवेंकटनाथएव श्रीकृष्णकृत्रपीसन् तस्यैव दिव्यपर्यक्कशयनभोगलीलारसं प्रदिशतीति
भावनया धनुर्मासे कृत्सनेऽपि श्रीकृष्णभगवतएव दिव्यपर्यक्कश्यनभोगलीलारसो निर्वर्तनीयः । तदितरमासेषुतु भोगश्रीनिवासभगवतः श्रीसुन्दरस्वाम्यपरनामधेयस्य तादशमोगलीलारस्यो निर्वर्तनीय इति व्यवस्थामारचयामास ।।

तदाप्रभृति घनुर्मासे श्रीकृष्णभगवतएव दिञ्यपर्यङ्कशयनभोगस्रीसा-रसो निर्वर्त्यते । अथ श्रीवेंकटाद्रिसमारोहण सोपानसरणीसमारम्भस्थलस्थित तिन्तृणीवृक्षमूलस्थित श्रीवेंकटनाथ दिव्यचरणारविन्दयुगलसंबन्धि वृत्तान्तउच्यते—

श्रीयामुनमुनिचोदिते श्रीशैलपूर्णार्थे श्रीवेंकटाद्रो वासं ऋत्वा तिसुप्विप सन्ध्यास श्रीवेंकटनाथमभिवन्द्य प्रतिदिनं भगवद्भिपेकार्थमाकाशगंगा-तीर्थमानीय समर्प्य सततं तदीयनिरवधिकैश्वर्यसमृष्यर्थ मङ्गलाशासनैकपरायणे वर्तमाने सति श्रीयामुनमुनिना परमपदं गच्छता महापूर्णश्रीशैलपूर्ण-श्रीगोष्ठीपूर्ण श्रीमालाधरगुरुपभृतिषु रामानुजार्थं मया निधिवत् गोपनीयाः एकैकविशेषार्थोशाः निक्षिप्ताः । तेच यथावसरं रामानुजेनाधिगन्तव्याः सयदि मर्ज्ञीवितसमयएवहागमिप्यत्, सर्वानिमानंशान् मत्तएवाधिगतवान् अभविष्यत् । सचास्मदीय दैवदुर्विपाकेन मज्जोवितसमये मदुपकण्ठं नायातः । सचावश्यमितोऽविस्रम्बेनैव कालेन श्रीविष्णुमतमधिगमिष्यति स्थापयिष्यति-च तत् सकलेतरवादिदुर्धर्षम् । तदा समयमधिगम्य मया भवत्युनिक्षिप्ता अर्थाः अवस्यमेव तं रुभनीय इति शिप्यान् प्रत्यादिष्टेपु विशेषार्थेपु श्रीशैरुपूर्णार्थ-निकटे वर्तमानान् श्रीरामायणविशेषार्थान् अधिगन्तुमागताय श्रीरामानुजमुनये स्वाचार्यनियमनमनुसंद्धानः श्रीशैलपूर्णायः महाप्रीतिपुरस्संर श्रीरामायण विशेषार्थानुपादिशत् । तदानीं श्रीरामानुजमुनौ श्रीवेंकटाद्रेरुपरिष्टात् वासमप-चारभयादसहमाने श्रीशैळपूर्णायश्च स्वयं स्वाचार्यनियमितं श्रीवेंकटनाथ-नित्याभिषेकतीर्थानयनकैंकर्थं नित्यश्रीनिवास मङ्गलाशासनंच विसुज्य वर्तितु-मशक्र्वन् भो रामानुजमुने प्रतिदिनं श्रीरामायणपाठार्थं तव ममच समाग-मस्थलं श्रीवेंकटाद्रिसमारोहणसोपानसरणिसमारंभस्थलस्थित तिन्त्रिणीमूलगत-गण्डशैलाधः प्रदेशो भवितुमहिति । अहं श्रीवेंकटाद्रो पातराराधनपरिसमाप्त्य-नन्तरं भगवत्प्रसादमपि गृहीत्वा तत्रागमिष्यामि तवापि दास्यामि त्यमपि श्रीपदपुरीतः कृतप्रातराह्निकः तत्रागच्छ । ततस्तत्र श्रीरामायणपाठो भविता । यागानुयागाविप तत्रैवचाहं करिप्यामि तवापि माध्यंदिननियमजाते कृत्स्ने निर्वृत्ते पुनःपाठो भविता । ततः सायान्तनभगवदाराधनाय श्रीवेंकटाद्रिमेवाहं

गमिष्यामि त्वंच श्रीपदपुरीं गच्छेति व्यवस्थां कृत्वा तथेव निर्वतयन् एकं संवत्सरं श्रीरामानुजमुनिं श्रीरामायणविशेषार्थान् स्वाचार्योपदिष्टान् यथाव-दध्यापयामास ।

इत्थं वर्तमानः श्रीशैलपूर्णार्यः कदाचित् श्रीवेंकटनाथं सायन्तनाराधन-काले निपेव्य गृहमागत्य रात्रो शयनकाले भगवन्तं ध्यात्वा भगवन् श्रीवेंकट-नाथ श्रीनिवास भगवद्यामुनमुनिकटाक्षवशात् अद्यपर्यन्तं त्वंत्रिसन्ध्यमेव सेवां प्रसादयन्त्रवात्सीः । इदानींतु श्रीरामायणपाठनिमित्तेन माध्याह्विकाराधनसमय-सेवा दुर्लमा समपद्यते इत्यनुसंदधानः सुष्वाप । तदनुरुव्धनिद्रः श्रीशैल-पूर्णायः रात्रौ संजाते स्वमे भोः श्रीशैलपूर्ण तव माध्याह्विकसमाराधनसेवा-मपि प्रादिशं त्वं शोकं माक्तश्याः इति संमुखिस्थितेन श्रीवेंकटनाथेन अभिहितः-सन् प्रातः प्रबुद्धौ यथापुरमेव गगनगंगातीर्थादमिपेकतीर्थमानीय समर्प्य भगवतः प्रथमाराधनसमयसेवामि छव्ध्वा ततः श्रीरामायणपाठप्रदानाय पर्वतोपत्यकातिन्तृणीमूलगण्डशैलमागतस्तत्रागत्य निरोक्षमाणाय रामा-नुजमुनये श्रीरामायणं पाठयन्त्रवात्सीत् । ततो मध्याह्वसमये समन्ततो मृगमदकस्तूरीघनसारकुङ्कुमकुसुमबहुलपरिमल घुमुधुमितदशदिशौ चन्दन-कुसुमतुलसीदलपटलसत्कृतौ श्रीवेंकटनाथिदिव्याङ्घी तत्रत्यगण्डशैलोपरि प्रादुरभूताम् ।

ततश्च श्रीशैलपूर्ण श्रीरामानुजमुनी समंततः पर्स्परं तं दिव्यपिरमलं जिन्नन्तौ किमेतिदिति विचारयन्तौ सद्यःसमुस्थितौ समंततः पश्यन्तौ तत्रत्य-गण्डशैलोपिर यथोक्तवेषौ श्रीवेंकटनाथिदव्याङ्न्री सिवस्मयं ददृशतुः। इत्थं प्रादुर्भूतो भगविद्वयाङ्म्री संपश्यन् श्रीशैलपूर्णायौ निजस्वमृत्तान्तमिष रामानुजमुनये निवेद्य तेनसह प्रहृष्टान्तरङ्गो बभूव।

ततस्तानुभाविप संजातिवस्मयौ स्वयंव्यक्तं तत् दिव्याङ्ब्रियुगरुं निपेव्य तद्धस्तात् तस्मिन्नेव गण्डशैले तेनाङ्ब्रियुगलेन एकशरीरतया दिव्य-सूरीनवर्तायं तत्र दिव्यालयमिष कंचिन्निर्माप्य प्रतिष्ट्रार्चनादिकमिष श्रावैखान-सागमोक्तविधिनैव निर्वर्त्य तीर्थप्रसादान्वयमिष कृत्वा तमिष तिन्तृणीवृक्षं अस्वमित्रज्ञातरुसमानवेषं भगविद्याङ्ब्रिपादुर्मावतःष्रागेव तद्र्थं कृत-संनिधानं भगवन्तमनन्तमेव मन्वानो ततः कतिपयकालेन तिद्वयाङ्ब्रियुगल-संनिधावेव श्रीरामायणश्रन्थप्रवचन समापनशान्तिमपि निरवर्तयताम् ।

ततःपरमकारुणिको भगवान् रामानुजमुनिः कलौ वेंकटनायक, इतिप्रसिद्धवैभवं,

> '' विशेषतः कूरकलौ नराणां पापात्मकानां परपीडकानाम् । भूगोलमध्ये द्रमिडेच पुण्ये श्रीवेकटादिर्गतिरेव नान्यः ''

इति श्रीमविष्योत्तरपुराणान्तर्गताशीतितमाङ्कचिह्नित श्रीवेंकटेशरहस्याध्या-यवचनोक्त सुप्रसिद्धवैभव श्रीवेंकटाचलशिखराधिष्ठितं

> कलौ पुनः पापरताभिभृते समुद्धभ्वाश्रितवत्सलत्वात् । अर्चात्मना सर्वजनान् मुगोप्तुं विश्वाधिको वेंकटभृधरेन्द्रः॥ .

इत्यादि वचनोक्तरीत्या वर्णाश्रमभेद्मन्तरेण सकलमनुज संरक्षणार्थ मवतीर्ण श्रीवेंकटनाथमभिवन्य धन्यतां प्राप्तुं स्वरूपयोग्यतायाः सर्वेष्वविशिष्टतया पञ्चमवर्णस्थभगवद्दासानामशेषाणामन्येषांच अनहीवरवर्णजानां श्रीवेंकटा-चलारोहणाधिकारायोगेन ते सर्वेऽिष श्रीवकटाचलदक्षिणशिखरदरीस्नाविन्न्राह्मणवर्णादिसंबन्धिसुप्रसिद्धतीर्थपञ्चके चरमे चण्डालतीर्थे स्नाताः शुद्धवसनास्सन्तः तदिदं स्वयंव्यक्तं श्रीवेंकटनाथदिक्याङ्त्रियुगलं संनिकृष्य निपेव्य पदक्षिणप्रणामादीन् कुर्वन्तो धन्यास्समुर्ज्ञावन्तिवित व्यवस्थामार-चयामास ॥

एवं श्रीवेंकटगिरियात्रां कुर्वन्तः सेर्वेऽपिजनाः श्रीवाराहपुराण प्रथम-भागस्य द्विषष्टितमाङ्गचिह्नित त्रिशाध्याये—

' घुप्यन्तस्सङ्घश्योच्चेगोविन्देति पुनःपुनः ' इति पुरा सूतमुखश्रुत श्रीवेंकटगिरिमाहात्म्यानां तद्गिरियात्रार्थं प्रस्थितानां महर्षीणां भगवन्नामान्त-राण्युपेक्ष्य सदा गोविन्द्कीर्तनमित्युक्त श्रीगोविन्दनामधेयस्येव उच्चैःस्वरण घोषणपूर्वकं श्रीवेंकटगिरियात्राकरण प्रतिपादनदर्शनेन संप्रत्यस्य श्रीवेंकटाचलस्य मध्ये प्रसक्तदेवतान्तरसंविन्धित्वप्रवादभञ्जनाय तदेव श्रीगोविन्दनामधेयमुचै:-स्वरेण मुहुर्मुहुः घोषयन्तः तेनच श्रीवेंकटाचलोऽयं श्रीविष्णुक्षेत्रमेवेति पण्डित-पामरसाधारण्येन सर्वजनेभ्यः ख्यापयन्तः सुदृरात् भगवरसेवाकांक्षया समागच्छतां सेवार्थं परमकरुणया गिरेरुपत्यकायामेवाविभूतिमिदं चरणार-विन्दद्वयं निपेव्यैव श्रीवेंकटाचलं समारोहन्तु भगवरसेवार्थमितिच व्यवस्थां सः रामानुजमुनिश्वकार ॥

अथ श्रीवेंकटनाथदिच्यालये विराजमानस्य श्रीसीतालक्ष्मण हन्रुमत्सुयीवाङ्गदसमेतस्य श्रीरामचन्द्रस्य संवन्धी वृत्तान्तः ज्च्यते ॥

> ' कृतमालानदीतीर विश्वंभरकृते हरिः । आविरासीद्रव्यरो विभीषणभयापहः ॥ '

इति वासिष्ठरामायणोक्तरीत्या कृतमालाच्यनदीतीरे दक्षिणमधुरानगरीतः प्रतीच्यां दिशि करुविंकावतारनाम्नि नगरे विश्वेमरनामनि महासनौ श्रीरामस्य ' आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ' इत्युक्त श्रीविभीष-णाभयप्रदान चरित्रश्रवणविद्धहृद्ये श्रीविभीषणाभयप्रदानसमयसंनिवेशविशेष-विशिष्टं श्रीरामं साक्षात्कर्ते तमुद्दिश्य तपश्चर्यो कुर्वाणे सति सभग-तस्मिन्महामुनावाश्रिते कृपापरवशः कदाचित्स्वमे तस्मै वान श्रीरामः स्वात्मानं लक्ष्मणंच उसो धनुर्धरो स्वनिकटे ' विभीषणकृते सर्वे विज्ञाण्य हरिपुंगवः । यथेष्टं कुरु राजेन्द्रेत्यचरत्रञ्जिलं व्यथात , इत्यक्तरीत्या सुग्रीव-महाराजं श्रीविभीपणार्थं वक्तव्यान्यचितवाक्यानि विज्ञाप्य मया विज्ञापनीयं विज्ञापितम् इतःपरं यथामनोरथं त्वं कर्तुमर्हसीत्यभिधाय अञ्जलिहस्तं अन्तिके स्थित्वा सेवमानं हनूमन्तंच विभीषणपरिग्रहार्थे सएषदेशः कालुक्षे-त्यादीनि समुचितवचनानि संनिकृष्याभिद्धानं तिष्ठन्तं अङ्गदंच 'वालिसन्-र्महातेजा विभीषणमुपस्थितम् । दशयन्तं तदाकाशे निर्दिश्योदधृतपाणिनाः इत्युक्तरीत्या खस्थंविभीपणमङ्गुल्या निर्दिश्य प्रदर्शयन्तंच स्थितं द्रीयन् वासिष्ठरामायणोक्त यथोक्तवेषानिमान् सर्वान् सम्यक् साक्षात्कारयामास ॥

पुराख्य ।

स विश्वंभरो महामुनिः इत्थं स्वमे स्वमनोरथानुगुणसंनिवेशविशेष परिजनविशिष्टं श्रीरामं स्वेनैव कृपया पदर्शितं सपरिवारम् साक्षात्कुर्वन् पबुद्धः तस्मिन् स्थानविशेषे तथाविधपरिजनविशिष्टं श्रीराममर्चारूपेणावतार्थ समाराधयन् अभिमतां सिद्धिमलभतः। ततःप्रभृति तस्मिन् स्थले समारा-ध्यमाने यथोक्तपरिवारसमेते श्रीरामे कदाचित् तस्मिन् कलविंकावतारनगरे-किंसिश्चिन्महाकलहे प्रसक्ते कस्मैचिद्भक्ताय भोः मामद्य श्रीवेङ्कटाद्गिं सपरिवारं नयेति स्वमं प्रदिशति सच भक्तस्तं सपरिवारमेव नयन् श्रीवेङ्कटाद्रेरपत्यकायां तिन्त्रिणीवृक्षम् रुस्थ गण्डरीलसन्निधौ श्रीरामायणप्रवचनपरायणयोः श्रीरीलपूर्ण-श्रीरामानुजमुन्योः तदनीं श्रीविभीपणाभयप्रदानघट्टं विचारयतोस्सविधं निनाय । तौच श्रीशैठपूर्णार्थश्रीरामानुजमुनी अचिन्तितमागतांस्तान् श्रीरामरुक्ष्मण मुग्री-वहनुमदङ्गदान् श्रीविभीषणाभयप्रदानदशासमुचितवेपानभिवीक्षमाणो तेपा-मस्थानागमनकारणादिवृत्तान्तमपि श्रुतवन्तौ भृशसन्तुष्टौ नृनमेते यथा पुरा विभीषणमभयपदानेनानुजगृहुः तथैव तद्भयपदानघट्टमेव विचारयतोरावयोः अप्यभयप्रदानमेव चिकीर्षवस्तद्नुगुणलक्षणास्समायाता इत्यनुसन्द्धानी श्रीविभीषणाभयप्रदानकारिणः श्रीरामस्य पुरा रावणभवनागत-श्रीजानक्या समावेशवदिहापि श्रीजानक्या समावेशस्सम्पादनीय इति मन्वानो श्रीमतीं जानकीदेवीं अर्चारूपेण शुभदिने शोभनमुहूर्ते अवतार्य यथाविधि सर्वोध्यैतान् श्रीवैखानसागमोक्तविधानेन संप्रोक्ष्य श्रीजानकीश्रीरामयोः यथाविधि विवाहमङ्गलोत्सवमपि निर्वर्त्य मङ्गलाशासनेन तदीयसतताराधनाभिवृद्धि ्रआशासानौ----

> मथितं दुग्धांमोनिधिमतिशय्यं च कालनेमिमुत्तीर्य । श्चिभितेन्द्रयनुजसहायी भवितुं समुपेत्य राघवीभूय ॥ निबिडान् सप्तच वृक्षान्विध्वा बाणेन वेक्कटं गन्तुः । पत्युः पादावेवप्राप्य प्रतिवासरं समाश्वसते ॥

इत्येवमर्थो श्रीमच्छन्दोवृत्ताख्य श्रीमित्तसारिद्व्यसूरिसंहितास्थैकाशी-तितमगाथां सत्यां चिकीर्षन् श्रीवेङ्कटाद्रौ श्रीश्रीनिवासभगविद्व्यालयएव तान्वि- राजमानान् कृत्वा प्रतिवर्षमेतयोरेतं विवाहमङ्गलोत्सवं श्रीरामनवमीसमनन्तर-दिवसे विधातव्यं व्यवत्थाप्य नित्याराधनंच निर्वर्तयामासतः ।

अथ श्रीवराहभगवत्संबन्धि वृत्तान्त उच्यते ॥

पाद्मपुराणभागस्थैकोनत्रिंशाङ्कचिह्नत षष्ठाध्याये---

गोक्षीरेहें मकुम्भस्थे वेल्मीकविवरोदरम् । अनुस्यूताच्छिन्नधारे रभिषेक्तुं प्रचक्रमे ॥ कियमाणेऽभिषेकेतु वल्मीकविवरान्तरात् । आविर्वभ्व भगवान् वराहवपुरीश्वरः ॥

इत्यादिना प्रतिपादितवैभवस्य एवं प्रायशः सर्वेष्वेव श्रीवेंकटाचल माहात्म्यपरपुराणमागेषु प्रतिपादितसुप्रसिद्धवैभवस्य श्रीस्वामिपुष्किरणीपिश्च-मतीरे विराजमानस्यास्य श्रीवराहभगवतः श्री.श्रीनिवासभगवतः प्रागेव श्रीवेंकटाचले कृतसंनिधानत्वेऽपि ब्रह्मादिभिः श्रीश्रीनिवासभगवतएव इतःपूर्वं प्रवलमहोत्सवादीनां निर्वर्तनस्य पुराणप्रतिपन्नतया अधुनातस्यैवोत्सवादीनां कियमाणतयाच तदीयोत्सव संकोचकरणायोगात्।

> रथ्यावरुयन्तरे देवं विरुहोम विवर्जितम् । आराधयेदप्रधानं नकुर्यादुत्सवादिकम् ॥

इति श्रीवैखानसशास्त्रानन्दसंहितावचनेन एकस्मिन् क्षेत्रे एकरथ्या-वस्यचेनान्तरालस्थितयोः द्रयोर्देवयोः समप्राधान्येन बलिपीठार्चन नित्यहोम-महोत्सवादीनां अकर्तव्यतायाः द्रयोरेकस्य अप्रधानीकृतस्य बलिहोमविवर्जित नित्याराधनमात्रस्य कर्तव्यतायाश्च प्रतिपन्नत्वाच, अस्य श्रीवराहभगवतो बलिपीठार्चन नित्यहोममहोत्सवादीन्विना त्रिसन्ध्यमर्चनादिकं परं कर्तव्यम् । तदिप ब्राह्मपुराणे अष्टमाध्याये—

> उवाच वचनं देवं सर्वलोकस्य पश्यतः । वराहतीर्थनाम्नाच भागोऽयं प्रथितो भवेत् ॥ योऽत्रायाति हरिं सोऽत्र नास्नात्वैवाशुचिर्नमेत् ॥

वराहदर्शनात्पूर्वं श्रीनिवासं नमेन्नच ।
दर्शनात्माग्वराहस्य श्रीनिवासो नतृप्यति ॥
इति कृत्वा व्यवस्थांस परमेष्ठी पितामहः ।
दष्टाऽथ श्रीनिवासंच स्तुत्वाच विविधेः स्तवैः ॥
पादौ प्रगृह्य देवस्य ययाचे वरमुत्तमम् ।
मत्स्थापितवराहस्य पूर्वं स्यात्पूजनं हरे ॥
दर्शनस्नानदानाचै रित्युक्तोऽथ श्रियःपतिः ।
तथास्त्वित वरं दत्वा कारयामास तत्तथा ॥ इति वचनैः ।
ततो निषादं तंप्राह किटिरूपी हरिःस्वयम् ।
पूर्वं सेव्यं विमानं मे तीर्थंच श्रीनिवासतः ।
ततः प्रभृति तत्तीर्थं पूर्वसेव्यं वभूवह ॥ इतिवचनेन

भविष्योत्तरपुराणे पञ्चमाध्याये श्रीवराहभगवच्छूीनिवासभगवत्सं-वादे—

देवेन दृष्टवानिस्म त्वामबेह धराधरम् । अत्रैव निवसामीति सङ्कल्पो मम वर्तते ॥ स्थलं देखवनीकान्त ! यावत्कल्युगं भवेत् । इति तेन सविज्ञप्तो वराहवद्नो हरिः ॥ उवाच वचनं देवः स्थलं मौल्येन गृद्धताम् । इति वाक्यं ततः श्रुत्वा पोवाच मधुरं वचः ॥ प्रथमं दर्शनंच स्थान्नेवेद्यं क्षीरसेचनम् । इदमेव परं द्रव्यं ददामि करुणानिधे ॥ दास्यामि यत्ते भूकान्त तदङ्गीकुरु माधव । वरं द्रव्यमिदं तात कृपां कुरु कृपानिधे ॥ इत्युक्तो हरिणा पोत्री हरये स्थानकांक्षिणे । तदा ददौ स्थलं पादशतमात्रं रमापतेः ॥

इति वचनैश्च श्रीवेद्घटनाथात्मागेव कर्तव्यम् । यात्रापरैः तदीयतीर्थ-विमानादिसेवनमपिच पाक् कर्तव्यं इति व्यवस्थां कृत्वा तदानीं श्रीवराह-भगवत उत्सवमृर्तिमप्यवतार्थं प्रतिष्ठाप्य एकिसम् दिने अस्याव्ययनोत्सवो निर्वर्तनीय इति ।

> श्रीवेङ्कटवराहाय स्वामिपुष्करिणीतटे । श्रवणर्क्षे तुलामासे पादुर्भूतात्मने नमः ॥

इत्युक्त तुरुामासश्रवणे श्रीवराहदेवावतारिद्व्यक्षेत्रभूते श्रीवराहजय-न्त्यांच विशेषोत्सवोनिर्वर्तनीय इतिच भगवान् रामानुजमुनिः व्यवस्थापयामास ॥

अथ श्रीवेङ्कटनाथिद्व्यालयसंबिन्धि सर्वकायिनिर्वाहकप्रधान-पतित्वलक्षण पारपत्याधिकारवाहिनः श्रीवैष्णवस्य मर्यादाविश्रेपनिर्वत-नवृत्तान्त उच्यते ॥

श्रीवेद्वटनाथाभिमानान्तभृते श्रीपदपुरीदिव्यदेशे किमिकण्ठचोलोपद्रव-व्याजेन श्रीचित्रकृटाधिनाथे श्रीगोविन्दराजे समागम्य श्रीवेद्वटनाथिद्वयेश्वयेण स्वीयसकलोत्सव भोगसाम्राज्यमनुभवित, श्रीवेद्वटादिश्रीपदपुर्योरुभयोरकदिव्यदेशताया व्यवस्थापनानन्तरं श्रीवेद्वटादो भगविद्वव्यालये प्रतिदिनं रात्रो भगवतः पर्यद्वासनभोगावसाने भगवदाराधकः श्रीशठकोपं प्रगृद्ध लत्रचामरोप-चारसितं द्वारसम्मुखं श्रीकृष्णमण्डपं समानीय दक्षिणाभिमुखित्तष्ठन् परिचारकेः भगवतः कृपाप्रवहित भोः श्रीवेद्वटनाथ श्रीचित्रकृटाधिनाथ सर्वकेद्वयप्रस्थर श्रीवेद्वटादिदिव्यसंस्थानसर्वकार्यनिर्वाहकविष्वक्सेनेति विरुद्मभिद्धानेस्समाद्भ्तस्य एषोहमिन्म दासइति सिविधिमुपगतस्य श्रीवेद्वटनाथिद्व्यालय पारपत्याधिकारवाहिनः श्रीवेप्णवस्य भगवच्छेषवस्रे मस्तके निबध्यमाने श्रीशठकोपप्रदानलक्षणसपर्यो कुर्यात् । तदनन्तरमेवच भगवन्मन्दिरकवाट बन्धनम्मुद्राकरणादिपूर्वकं मन्दिरकार्यसमापनं कार्यमिति व्यवस्थामिप भगवान् रामानुजमुनिरारचयामास ॥

इत्यनन्तार्यगुम्भितायां श्रीवेङ्कटाचलेतिहासमालायां पञ्चमस्तवकः ॥

अथषप्टस्तवकः ॥

II अथ श्रीशैलपूर्णार्यवृत्तान्त उच्यते ॥

पुराखलु भगवान् यामुनमुनिः सकलतन्त्रपारावारपारीणः श्रीरङ्गदिन्यक्षे-त्रमध्यासीनो निज्ञान्तेवासिभिः सकलवेदान्तरहस्यपारदश्यभिः वहुभिः श्रीवैष्णवैः सह सकलशास्त्रार्थप्रवचनपूर्वकं परमवैदिकसिद्धान्तश्चिदतं श्रीवैष्णवदर्शनं वर्धयन् श्रीरङ्गनाथमङ्गलाशासनैकपरायणः तदीयगुणानुभवकैङ्कर्यप्रवणो वसूव ।

तदानीं कदाचित् तस्मिन् यामुनमुनो श्रीमुखस्काभिन्यायां श्रीपराङ्कुशिव्यस्रि द्राविड्वससंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीयश्रीमुखस्कमनुसंद्धाने
तद्यीनुसन्धानिवद्धहृदयं श्रीपराङ्कुशित्व्यम्रिणा प्रप्वजनकृटस्थेन श्रीवेङ्कटनाथे
किछ स्वरूपानुरूपा पुष्कछाप्रपत्तिरनुष्टिता । परमपुरुपार्थम्तं केंकर्यमिष चेहेव
प्रार्थितम् । परमप्राप्यभृतपरमपदवासिनोऽपि नित्यस्रयोऽत्रैविकछ भगवदाराधनार्थान् श्राध्यान् पुष्पतीर्थदीपध्पादीन् सादरमृह्या समानीय समपयन्तः कृतार्थतां छभन्ते । अस्मिन् दिव्यदेशे भगवदिभिपेकार्थ मुगन्धि
दिव्यतीर्थ विछक्षणांश्च पुष्पादीन् समर्पयन् भगवन्तमानन्दियतुमिच्छामि ।
कथमीदृशं केंकर्यं मन्दभागधेयस्य मम मुलमं भविष्यतीर्थिमद्धाने परमसत्वगुणपरिपूर्णः श्रीशेलपूर्णाऽयं तदन्तेवासिष्वन्यतमः न्वयं तन्मनोरथपरिपूर्णाय
तत्मितिनिधितया तदभिषेतं केङ्कर्यं कर्तुमुखुङ्कानः तदनुज्ञांच छङ्या श्रावेङ्कटगिरिमासाद्य वासं कुर्वन् भगवदभिपेकार्थ पवित्रतमं भोग्यतमं आरोग्यनिदानं
अधविनाशनपुण्यतीर्थसिछछं भक्तया श्रीस्काख्य कछिवैरिदिन्यस्रि द्राविडसंहितामनुसन्दधानः सादरमनुदिनमानीय समर्पयन् पुष्पादीश्च यथाशिक्त
समर्पयन् भगवन्तमानन्दयन्नासीत् ।

इत्थं श्रीशैलपूर्णार्येण परमभक्तिसम्पन्नेन सादरमनुदिनं कियमाणमघ- . विनाशनतीर्थादभिपेकार्थतीर्थानयनकैक्कंय स्वात्मना परमप्रीत्या परिगृद्यत इत्यमुमंशं सर्वे जना अवगच्छन्त्वित परिचिन्तयन् भगवान् श्रीवेङ्कटनाथः कदाचित्परिगृहीतव्याधाकारो धनुष्पाणिः पापविनाशतीर्थात् पावनभोग्यं भगवद्भिपेकतीर्थं सादरमानयन्तं श्रीशैळपूर्णार्यं मध्येमार्गमभिगम्य हे तात तृषातोिह्मि तीर्थं मे देहि इति पृच्छन् तिहंमश्च रे रे व्याध श्रीवेङ्कटनाथार्थं मयानीयमानिमदं दिव्यतीर्थं न मनुष्याहिमिति तं व्याधं प्रत्याख्याय श्रीकिल-वैरिदिव्यस्रिसंबिन्धं महाश्रीस्कानुसन्धानपूर्वकं भगवदनुभवजनितहर्षप्रकर्षण तीर्थकुमं नयत्येवसित स्वयं तत्पृष्ठतोऽनुगच्छन् धनुस्संहितशरेणातिलाघवेन तं कुंमं पृष्ठमागे विद्धा छिदं कृत्वा लघुधाराक्ष्रपेण तस्माच्छिद्रात् निस्सृतं कृत्स्नं तीर्थं पपो ।

स च श्रीशैलपूर्णार्यः कलिवैरिदिन्यस्रि श्रीस्कानुसन्धानं कुर्वन् तत्प्र-तिपाद्यभगवद्गुणगणानुभवनिर्मग्रहृद्यो व्याधऋषिणो भगवतः किञ्चिद्षि कृत्य-मजानन्त्रेव किश्चिद्रं गत्वा ततस्तीर्थक्षरणेन शनैरशनैः लघूभवन्तं तीर्थकुम्भमप-गततीर्थमवगच्छन्े किमिद्मिति पृष्ठतोमुखमावलस्य तीर्थधारां पिबन्तं व्याधमा-लोकयन् रे रे व्याध मन्द्रभाग्य भगवदर्थं नीयमाने तीर्थे किमर्थमित्थं द्रोहमका-. पीरिति तं गईयन् हे तात मा त्वं विचारं कृथाः इह सनिघौदिव्यं तीर्थं द्श-यामि ततो भगवद्र्थं तीर्थं नयति वदता तेन व्याधेन पुरो गच्छता सन्दर्शितस-रणिः आकाशगङ्गातीर्थं प्रापितः तदानीं तत्पदेशे तीर्थे अनुपरुभ्यमाने ततस्त-स्मिन् व्याधे निजधनुर्मुक्तेन केनचित् तृणेन शरायमाणेन तत्रत्यं किंचन शैलभृङ्गं विध्वा तत्र लग्नं शरमाक्रुष्य तद्नुप्रपातिनीमतिजवेन सम्पतन्तीं अच्छाच्छ-धारां गगनगङ्गानदीं पदर्श्य हे तात वियद्गङ्गानदी छोषा भगवतः वियतमाचेयं । इतःप्रभृति इतएव मद्यं तीर्थमनुदिनमानयेति निजमीश्वरत्वं ज्ञापियत्वाऽन्तिहिते तदिदमाश्चर्यमालोक्य अहो भगवतः श्रीवेङ्कंटनाथस्य आश्रितजनविषये अत्यद्भुतोऽयं लीलारस इत्यनुसन्द्धानः ततस्तस्यां गगनगङ्गानद्यां कुम्भे तीर्थमापूर्य यथापूर्व तीर्थकुम्भमानीय श्रीवेङ्कटनाथदिव्यालये भगवत्सन्निधौ निद्धौ ॥ ततः श्रीवेङ्करनाथोप्यचकमाविष्टस्तनमुखेन-

मोः श्रीशैळपूर्णाय भवदानीत पावन भोग्यतम दिव्यतीर्थेन मध्येमार्ग-मेव मतृपाशान्तिः सञ्जातेति वदन् श्रीशेळपूर्णार्यचानन्दयन् एतदीयमभिपेक-तीर्थानयनकेङ्क्यं स्वस्य निरतिशयपीतिकर्मिति सर्वस्मे छोकाय सम्यक् आवेदयामास ।

ततः श्रीशैळपृणिर्याप्यनेनाभिपेकतीर्थानयनकैङ्कर्यण सञ्जातिनरित्राय-कृपाशीतळकटाक्षपातमनुसन्द्धानो धन्यधन्यमात्मानं मन्यमानः ततःप्रभृति तिस्मिन्नेव केङ्कर्ये मृशममिनिविष्टः आकाशगङ्गातोर्थादेव नित्यं भगवद्भिपेक-तीर्थमानीय समर्पयन् भगवन्तं सन्तोपयन्नवात्सीत् ।

अयं किल परमसत्वशमदमाद्यात्मगुणपरिपृणिः श्रांशैलपृणियिः स्वानु-रूपरूपगुणशालिनः स्वाभिमानकुमारस्य कुमारश्रीशैलपूणिइति नामयेयादनन्तरं महाश्रीशैलपूणि इति श्रीयामुनमुनिनियमनेन श्रीवेद्धटादिमागत्य निरन्तरवासं कृत्वा भगवत्केद्वयैकपरायणतया वर्तमानो व्यायकूपेण भगवता तातेत्यामन्त्रणेन श्रीशैलनाथतातगुरुरितिच प्रसिद्धनामयेयो वभृव ।

इत्थं भगवद्भिषेकतीर्थानयन कंकर्येकपरायणस्य ततएव निरितशय भगवत्प्रीतिभाजनीभृतस्य परमभागवतोत्तमस्य श्रीशैलपृर्णार्थस्य दिव्यचरणप्रव-णहृद्यैरार्थेरनुसन्धोयमानांस्तदीयकेक्क्ये तत्प्रीतभगवन्निरतिशयानुप्रह्कार्याद्य-भिव्यञ्जकाः स्टोकाः ॥

> तानेति संबोध्ययमञ्जनादावानीयमानाज्ञरुपूर्णकुंमात्। पपो जरुं सादरमम्बुजाक्षः श्रीशैरुपूर्णार्थं नमोस्तु तस्मै॥

क्र्छात्पापविनाशपूरितपयःकुम्भंदधानं शिर-स्यायान्तं शवराकृतिः पथि हरिः श्रीशैलपूर्णं गुरुम् । तातेत्यर्थितवानदत्त उदके पीतं शराघाततः कुम्भं छिद्रयता तथा तद्दकं श्रीनायकेनामुना ॥

खिन्ने श्रीशैलपूर्णेत्वथ पयसि हृते तद्विषादान्निषादा-कारः कारुण्यतस्तं करतलमवलम्वयानयन्न जनादो । बाणेनोद्धाव्य गंगां गगनसुरनदी वेंकटेशिययें तत्तोयं मेपदद्या दिनशमिति वदन्नन्ततोऽभूदहस्यः॥ इत्येवं रूपा इति।

तद्विषयः शिष्यैर्नित्यानुसन्धय आचार्यमन्त्रः

पितामहस्यापि पितामहाय प्राचेतसादेशफलप्रदाय । श्रीमाप्यकारोत्तमदेशिकाय श्रीशैलपूर्णाय नमो नमस्तात् ॥ इत्येवंरूप इति

तदीयं दिव्यावतारनक्षत्रं मेवमास स्वातीति ।

श्रीमल्रक्ष्मणयोगीन्द्रश्रीरामायण देशिकम् । वन्दे श्रीशैलपूर्णार्थं मेपे स्वातीसमुद्भवमिति ॥

तद्विषयं तदीयपद्यमितिच इहानुसन्धेयम् ।

अस्य खलु श्रीशैलपूर्णस्य रामानुजाख्ये स्वकुमारे विपन्ने ततः स्वानुरूपरूपगुणशाली ततएवहेतोः कुमारश्रीशैलपूर्णइति नाम्ना विख्यातो मित्रतातापरनामधेयो निखिलवेदान्तार्थवेत्ता कश्चिदाभिमानिकः स्वीकृततनयः आसीत्। निरितशयभगवद्भक्तिशालिनि स्वानृरूपसकलात्मगुणशालिनि तिस्मिन्तनये परमप्रेमणा सर्वदा तातेत्येव तदामन्त्रणात् तातइतिसंज्ञायाः, निखिलवेदान्ततत्ववेदिनोऽस्य कदाचित् वादिविजयकाले मित्रतया परिप्राद्यतायाः श्रीवेंकटनाथेन श्रीभाष्यकारंप्रति स्वमे अभिधानात् ततो भाष्यकारेणापि सर्वलोकोपकारक मायावादिविजयानुक्लतया भगवता निर्दिष्टस्यास्य श्रीशैनलपूर्णतनयस्य सर्वलोकमित्रतयैव ख्यापितत्वान्मित्रसंज्ञायाश्च द्वयोस्समावेशेन मित्रतातार्यसंज्ञाद्यस्य सुप्रिथेता संवभूव।।

एतद्विषयानि श्लोकानिमान् जगुरार्याः---

श्रीमज्दाष्यकृतोह्यमेदकथकैर्वादे पणे प्रस्तुते

साम्यैक्यश्रुतिभेदवाक्य हृद्यान्युक्तवा निशीथे हरिः।

मित्रं भाष्यकृते जगाद यमयं सर्वस्वमित्रं जगौ

तं श्रीमूधरपूर्णपुत्रमवरं श्रीशैलपूर्णं भने ॥ १ ॥

भारद्वाजकुरुावधीन्दुं प्रज्ञाभक्तयमृनार्णवम् । श्रीशैरुपूर्णतनयं मित्रतातगुरुं भजे ॥ २ ॥

श्रीमद्वेंकटनायकस्य शवराकारस्य वाक्यात्परं-तातेत्याह्वयतो हि यस्य महिमा छोके प्रसिद्धिं गतः । तत्तातस्यच तातभूतमपरं श्रीशैलपूर्णं गुरुं

भारद्वाजकुलीन माश्रितनिधिं प्रज्ञानिधिं संश्रये ॥ ३ ॥ इति ।

इत्थंभूत सुप्रथितगुणगणशालिना मित्रतातापरनाम्ना स्वत-नयेन कुमारश्रीशैलपूर्णेन सह महाश्रीशैलपूर्णायः स्वाचार्यभृतयामुनमुनिनिय-मितं भगवद्भिपेकतीर्थानयनकैंकर्यं सादरं कुर्वन् किंचित्कालानन्तरं तत्तन-यपुरस्सरमेव परमं पदं भेजे ।

सच श्रीशैळपूर्णायः परमपदं जिगमिपुः स्वाराध्यं भगवन्तं नवनीतहस्तं श्रीकृष्णं समुद्घााटितालयद्वारकवाटं अपसारित तिरस्करिणीकंच कारयित्वा स्वात्मानं तस्य सम्मुखं संनिधाप्य बद्धाञ्जलिः

> ' छायया सह मणिवर्णममुख्यमहमितम्तव । चञ्चूपुटान्त मिधुरहविरपीयतारं गवेपयस्व '॥

इति श्रीपरांकुशिदिव्यस्रि श्रीमुखस्त्याच्य द्राविडब्रह्मसंहिताप्रथमकाण्ड चतुर्थश्रीमुखस्त्ताष्टमगाघोत्तरार्थमनुसंद्धानः भगवन् इतःपरं भवतो विम्वाधरे दिव्यवत्त्रारिविन्दे श्राध्यहिवस्समपीयतारं गवेषयस्य गवेपयस्विति कथनयोग्यदशापन्नोऽहं गच्छामीति विज्ञाप्य भगवन्तं श्रीवेंकटनाथं ध्यायन् भगवन् अद्य यावदाचार्यनियमनानुरोधेन भवद्भिपेकतीर्थानयन-केक्क्र्यं यथाशत्त्यकार्षं इतःपरं ताहशकेक्क्र्यंकर्तारं गयेपयस्य । भवदीय परम-कृपाकटाक्षेण भवदीयदिव्यभूतिं गन्तुमभ्यनुज्ञानीहि दासमिति प्रार्थयन् सर्वोध्य भगवत्परिवारान् भागवतांश्य क्षामयन् द्वयानुसन्धानेकपरायणः स्वाचार्यदिव्यचरणारिविन्दद्वन्द्वंच परमपद्रप्रासादाचिरादिमार्ग परमनिक्श्रेणीसो-पानपङ्क्तिसमारोहणप्रधानपरिकरभूतमनुसंद्धानो नित्यविभूतिमवजगाहे ।

इत्थं श्रीशेलपूर्णावतारसमाप्त्यनन्तरं तदीयचरणारविन्दद्वन्द्वनिरति-शयप्रेमद्याको भगवान् रामानुजमुनिः श्रीशैलपूर्णायकृत भगवद्र्य तीर्थानयन-केंकर्यस्य भगवतो निरतिशयपीतिनिदानभूततया तन्मूळत्येव तस्मित्रिरतिशयानुप्रहकरणेनच तत्प्रत्यिमज्ञाकरः कश्चित् भगवतः उत्सवः कर्तव्यः । सच श्रीशैलपूर्णार्ये भगवता विशेषानुम्रह्करणदिवसस्य अध्ययनो-त्सवसमाप्ति समनन्तरिद्वसत्वात् तादृशे दिवसे कर्तव्यइत्यन्शशास सर्वान भगवत्परिवारान् । ततः स्थलवासिनः सर्वेऽप्यार्या भगवत्परिवाराध्य श्रीवेंकट-नाथाद्धघयनोत्सवसमनन्तरदिवमे पुरा व्याधरूपेण भगवता अभिषेकतीर्थ-मानयन्तं श्रीशैलपूर्णार्यं मध्येमार्गमभिगम्य कृतं तदीयक्रम्भतीर्थपानं सर्वेऽपि प्रत्यभिजानन्तः समुज्जीवेयुरित्यनुसन्द्वानाः श्रीरामानुजमुनि भगवन्तं श्रीनिवासं मङ्गरुगिरिसमारूढं सपरिवारं नयन्त आकाशगंगातीर्थमार्गे किंचिदूरं गत्वा गगनगंगातीर्थात् दिव्यतीर्थपरिपूर्णान् कुम्भानानयन्तः कांश्चन श्रांवैष्णवानभिगम्य महाश्रीसूक्ताख्य कलिवैरिदिव्यसूरि द्राविडसंहितामुपक्र-म्यानुसंद्धाना नगरीमागम्य चतसृषु वीघी [धि]पु समंततः आव्रजन्तः तत्रतत्र श्रीवैष्णवैः स्वस्वपुरोक्कणेषु पाद्यगन्धपुष्पधूषद्रीपसदक्षिणताम्ब्रलप्रदानैः सिक्तयमाणा भगवन्मन्दिरं प्रविश्य श्रीपुरुषसूक्तानुसन्धानं कुर्वाणाः तदा समानीतगगनगंगातीर्थकुम्भेषु कतिपयकुम्भैः भगवतः श्रीनिवासस्य निरन्तरः कुनुमप्रस्त्रवसुघुमितौ दिव्यचरणौ श्रीशठकोपंचाभिपिच्य गन्थपुष्पधूपदीपा-दिभिरुपचारैरभ्यर्च्य तदितरकुम्मतीर्थानि सकलपरिमलघुमुघुमितानि पानीयः तीर्थतया भगवते श्रीनिवासाय निवेदयामायुः । ततः प्रभृति श्रीमद्ध्ययनोत्सव-समनन्तरदिवसे शीतल्रतीर्थामृताभिगमयात्रोत्सवसंज्ञितोऽयमुःसवः संवत्सरमन्ष्रीयते ॥

।। अथ श्रीशैलानन्तार्यवृत्तान्त उच्यते ॥

अयंकिलानन्तार्यः श्रीभगवद्रामानुजमुनिरूपेणावतीर्णेन फणिराजेन भगवताऽनन्तेन सकलशास्त्रार्थप्रवचनैकपरायणेन परमशास्त्रार्थान् उपदेशत-इव स्वानुष्ठानमुखेनापि संबोध्य जगदुहि्धीर्षुणा द्वयमेकेनाकारेण कर्तुमशक्यं मन्वानेन श्रीमित वदिरकाश्रमे नरनारायणवेषापन्नभगवद्वत् स्वयमिप द्वेधा बुभूषुणा पश्चिमदेशे श्रीकावेरीतीरे छवुनुतनपुरे महिततरभरद्वाजगोत्रात् वैष्णवकुळशिखामणेः केशवाचार्यात् स्वांशेनैव चतुष्पञ्चाशदिषकशतोत्तर-चतुस्सहस्रीसंख्येषु [४१५४] कल्यव्देषु पञ्चसप्तस्यिक नवशतीसंख्येषु [९७५]शालिवाहनशकाव्देषु गतेषु विजयसंवत्सरे मेषंगते पूषणि चित्रान-क्षत्रे प्रादुर्भावितः संवभूव ॥

भगवद्रामानुजमुनिरूपिणः फणिराजस्य तदेतिद्वितीयावतारविषयमपि इमं श्लोकमनुसंद्धत आर्याः।

करुयब्देषु प्रयातेष्वथ जरुधिशरेन्द्विधसंख्येषु चन्द्रे चित्रारूदेच मेषं सवितिरि विजयामिख्यवर्षे प्रवर्षे । भारद्वाजान्वयेन्द्रो र्रुषुनवनगरे केशवाचार्यवर्यात् शेषः स्वांशेन भूयोऽण्यहह वसुमतीभागधेयाद्भमूव ॥ इति ।

तदनु केशवाचार्येण फणिराजस्वमोत्रीतावताररहस्येन स्वावतारानु-गुणेन अनन्तार्य इति नाझा संस्कृतः क्रमेण लिम्भितसर्वसंस्कारः अध्यापिता-खिलानुशासनः शुक्कपक्षे चन्द्रइव दिनेदिने तेजसाऽभिवर्धमानः श्रीरङ्गनगर-मध्यासीनं श्रीरामानुजमुनिरूपं फणिपतिं स्वांशेन श्रीरामिव सौमित्रिः भरत-मिवच शत्रुवः समाश्रयितुकामो यज्ञेशादिभिः सह श्रीरङ्गनगरीं ययौ॥

ततश्च स भगवान् रामानुजमुनिः ततः स्वल्पकालारपुरस्तादेव विद्व-द्रयेसरस्य यज्ञमूर्तिर्वादे विजित्य श्रीवैष्णवीकृतस्य महाज्ञानाधिकस्य परम-भागवतोत्तमभावमापन्नस्य द्यापालमन्नाथमुनिसंज्ञ्या स्वसंज्ञागमितया समलं-कृतस्य स्वसमानप्रतिष्ठालिलम्भियण्या पृथक्स्थाने संस्थापितस्य सकाशा-दनन्तार्यस्य सहागतै र्यज्ञेशादिभिस्सह भगवत्समाश्रयणं कारयामास ॥

सच दयापालमुनिः अनन्तार्यादीन् स्वसन्निधो लब्धभगवत्समा-श्रयणात् स्वात्मानमेवानुचरतः शिष्यभावापन्नान् स्वात्मानंच तेषामाचार्यभावा-पन्नं कारयन्तं श्रीरामानुजमुनिमालोक्य भगवन् श्रीरामानुजमुने नाहमिमा- माचार्यपद्भरं वोहुं शक्ष्यामि । एताननन्तार्यादीन् भगवानेव शिष्यान् गृह्णातु । भो अनन्तार्यादय आर्याः भगवान् रामानुजमुनिः कलविङ्कप्रीवायां तालफल-मिव मदीयप्रीवायामिदमाचार्यपदं बवन्ध । नचाहमिम्माचार्यपदं वोहुं शक्तोमि श्रीरामानुजमुनिचरणयुगलैकशरणाभवन्तु भवन्त इति श्रीरामानुज-मुनिमनन्तार्याद्धिः विज्ञापयन् भगवतो रामानुजमुनेरेव दिव्यचरणनिलनयोरे-नान् समर्पयामास ।

तद्नु नारायणो नरेणेव सभगवान् रामानुजमुनिः स्वशिष्यभावमा -पन्नेनानन्तार्येण संगतः अखिलशास्त्रार्थानां यथावदुपदेशमनुष्ठानंच यथामनो-रथं निर्वतयामास ।

इत्थमित्वलशास्त्रार्थं यथावदनुष्ठानपरायणस्य अनन्तार्यस्यापि सकाशे बहुवो भगवत्समाश्रयणमलभन्त ।

अथ कदाचित् श्रीमुखसूक्ताच्यश्रीपरांकुशदिव्यसूरि द्राविडब्रह्मसं-श्रोरामानु जमुनिः तृतीयकाण्डतृतीयश्रीमुखसूक्त हिताप्रवचनैकपरायणः द्वितीयगाधाप्रवचनसमये निजदिन्यगोष्ठघां विराजमानान् सर्वानार्यान् संबोध्य भो आर्याः अस्मत्तातताततातताततातस्यापिपथमस्तातः देवैर्देवाधिपेनसह विकीर्यमाणानां पुष्पाणामुल्लासाकरे श्रीवेंकटे अनन्तगुणप्रथश्यामसुन्दरस्वा-मीति द्वितीयस्यामस्यां गाधायांपरमपदवासिमिः नित्यसूरिभिरपि निखिलनित्य-सूरिपरिषन्निर्वाहकेण श्रीमता विष्वक्सेनेन सहेह भगवत्समाराधनार्थ दिव्य-पुष्पपाणिभिः समागतैरत्रत्य भगवित्ररविधक सौशील्यदिव्यकल्याणगुणानुभव-संजातहर्षेत्रकर्षप्रशिथिलपाणिभि रवशंकीर्यमाणानां दिव्यपुष्पाणामपि महोल्लास-करें अस्मिन् श्रीवेंकटाचले परमपदेष्यलव्धामनन्तां गुणप्रथां भजमानः नीलमेघऱ्यामलदिव्यविग्रहवर्णसौन्द्रयेशाली स्वामी अनन्तार्थघटितायामस्म-च्छेषपरम्परायां प्रथमः खल्विति प्रतिपादयता श्रीपराङ्कशिदव्यसूरिणा परम-पदवासिभिरप्यत्रागत्यकेङ्कर्यकरणादयं श्रीवेंकटाद्रिर्निरतिशयभगवन्मुखोल्लास-हेतु केङ्कर्यस्थानमिति दिन्यपुष्पपाणयस्सूरयस्समागताः इत्य~~ुत~~्वा पुष्पकेङ्कर्य-मस्य वेंकटनाथस्य निरतिशयिषयिमिति कीर्यमाणानामपि पुष्पाणामुहासहेतुरयं

गिरिरित्यिभिधानेन निरितशयपुष्पसमृद्धिहेतुरयं गिरिरिति । अनविधकसौशील्यगुणप्रथो दिव्यसौन्दर्यशाली प्राप्तस्वामी परात्परः शेपीचायं वेंकटनाथ इत्यिभिधानेनावश्यमाराधनीयोऽप्ययमितिच प्रतिपादनात् अयं वेंकटनाथः अवश्यं पुष्पकेङ्कर्येणाराधनीय इतिहि सिध्यति । तिदृह प्रथित पुष्पमण्ड-पाभिधाने श्रीवेंकटाद्दौ श्रीमतो वेंकटनाथस्य मुखोल्लासाय किंचन नन्दनवनं विधाय अनुदिनं अतिसुरिभक्तगुमतुलसिकामालासमर्पणकैङ्कर्येकारी कोनु-वास्यादस्यां गोष्ठधामिति सर्वानार्यान् पप्रच्छ ।

इत्थं श्रीरामानुजमुनिना प्रष्ठायामार्थगोष्ठघां श्रीवेंकटाचलशीतभीत्या निरुत्तरायां अनन्तार्थः अहो भगवद्दासेन ईदृशशीतभीत्येववा कम्पितव्यं परलोकहानिभीत्या निरविधककल्याणगुणगणाधिकाचार्यशासनभङ्गभीत्याच किंकिचिदिप नकम्पितव्यम् । इदमेववा समुचितं शिष्यलक्षणम् । युसुन्दरमिदं यदाज्ञापयत्याचार्यस्तदेविह निश्लेयसार्थिनः शिष्यस्य श्लेयः । आचार्यशासं-नातिलिङ्किनः किंनुवा शिष्यत्वं नाम तस्मादाचार्यणानुशिष्यमाणस्य परमदु-प्करस्याप्यस्य श्लीवेंकटनाथकैंकथेस्यार्ज्ञाकारएव स्वक्रपानुगुणः परमिनश्ले-यस्करश्लेत्यनुसंद्धानः सद्यस्समुख्याय बद्धाङ्गलिः भगवन् नस्स्वामिन् एपोऽहं भगवतो वेंकटनाथस्य पुष्पकेङ्कर्याय सद्धोडिस्म मां नियुङ्क्वेति स्वावतारप्रयोजनमूतां केंद्क्वयनिष्ठां संप्रार्थयामास ।

इत्थमभ्यर्थयन्तमनन्तार्थमालोक्य श्रीरामानुजमुनिः मृशं संतुष्ट्रसन् मो अनन्तार्थ त्वं खल्वस्यां गोष्ठ्यां पुरुपोऽसि । पुष्कलात्मगुणोऽपि तस्या-चार्यशासनभङ्गमसहमानस्य तवैव खल्वाचार्यपुरुपपद्महीमिति तं संभाव्य सहैंव सकल्या गोष्ठ्या सद्यस्समुत्थाय ससंभ्रममालिङ्गच पुरुपशव्दिवरुद पारि-तोषिकदान सत्कृतमेनमनन्तार्थं श्रीवेंकटाचलंपितप्रस्थापयामास ।

तदनु समंततो विख्यातानन्तपुरुपाचार्याभिधानोऽनन्तार्यः सदारः श्रीवेंकटाद्रिमुपगम्य भगवन्तमनुदिनं वन्दमानः तत्र विपुरुतमं नन्दनवनं तदाधारं महातडागं नन्दनवनमध्ये कांचन वापींच विधाय सर्वेषामपि श्रीरामानुजसंज्ञां विधाय श्रीरामानुज्ञासनानुगुणं पुष्पकेञ्कर्यपरायणोऽभृत्। ्वं तिस्मिन् श्रीरामानुजमहातडागे मद्धधतटभागे सिल्लिनिरीममार्गमेकं श्रीरामानुजारामे फलपुप्पतरुगुल्मलताद्यालवालेषु श्रीरामानुजवािपकायांच तदातदा सेचनप्रचारणस्थापनप्रप्रणाद्यश्रेसिल्लिन्यनानुकूलमनन्तार्थो निरम्मासीत्।

एवं भगविद्द्वयालये सगोपुरं प्राकारं तदन्तः पुष्पवािटकासमीपे भगवद्रामानुजमुनिशासनेन तदोयपरमाचार्यभूत श्रीयामुनमुनि संज्ञाचिह्नितम् श्रीयामुनमुन्यर्चाविग्रहसमेतं पुष्पमालाकरमण्डपंच अनन्तार्यो निरमासीत्।।

श्रीयामुनमुनिः प्रागिह किञ्चत्कालं स्थित्वा तत्स्थाने कुटीरं क्रत्वा तिस्मन् पुप्पमालाजालं निवद्ध्य भगवते श्रीनिवासाय समप्यन्नासी-दिति वृद्धजनकथितां कथामाकणयता भगवता भाष्यकारेण श्रीयामुनमुनिनान्ना पुप्पमालाकरमण्डपं निवध्य तत्र श्रीयामुनमुनिमर्चारूपिण-मवतार्य प्रतिष्ठाप्य समाराधनमपि निवितनीयमिति नियमनात् स्वाचार्यसंज्ञा-मपि विधाय अनन्तार्यो यथाऽचार्यानुजासनं सर्व निरवर्तयत् । अनन्तार्योऽपि स्वयं तिस्मनेव मण्डपे श्रीरामानुजनन्दनवनात् पुप्पाण्यानीय स्थापयित्वा तत्रैव माल्यानि निबद्धय पश्चान्मालाजालपरिप्र्ति कण्डोलं गन्धमहणजाप-चारपरिहाराय शाटिकानिबद्धमुखनासिकः परमादरेण मस्तके विश्राणः सह-छत्रचामरादिपरिच्छदः सहमङ्गलवाद्यः करदीपिकापुरस्सरो यामुनमण्डपान्निर्यं मन्दिरं प्रदक्षिणीकुर्वन् भगवदाराधनसमये भगवत्संन्निधिपति प्रतिदिनं नयन् भगवन्तमुपासीन आसीत् ॥

अनन्तार्येणिह परमादरेण परिपृर्णगर्भया देव्या कुमारेणचसह श्रीरामा-नुजतडागं खनता मृद्धारे देव्या वाद्यमाने परमकारुणिको भगवान् पूर्णग-भीमनन्तार्यदेवीं मृद्धारमुद्धहन्तीं द्रष्टुमशक्नुवन् वटुरूपी सन्निधाय स्वयं तद्धारं बोहुमुद्युक्तः स्वकैङ्कर्ये परसंबन्धमसहमानेन तेन निरुद्धोऽपि तद्देव्यां करुणाति-शयन मध्येमार्ग पुनःपुनरागत्य देवीहस्तान्मृद्धारं कण्डोळं बळात् गृहीत्वा बभार ॥ ततश्च विज्ञातवृत्तान्तोऽनन्तार्यः वटुरूपिणं भगवन्तमनुधावन् खनि-त्रेण चुबुके प्राहार्षीत् । तदन्वनन्तार्येण गुरुखनित्रेण ताडितचुबुको वटुरूपी भगवान् चुबुकगलदुधिरधारो धावन् निजमानन्दनिलयविमानमवजगाहे ॥

ततश्चानन्तार्यो मन्दिरान्तर्गत्वा भगवन्तं चुबुकगलद्वुधिरधारं हृष्टा कृतमहापचारमात्मानं मन्यमानः क्षामयन् भगवन्तमुपतिष्ठमानः चुबुकत्रणे रुधिरधाराशमनाय पुष्पधृलि पाक्षिपत् ॥

ततो भगवान् श्रीनिवासः अनन्तायँकैङ्क्यश्रद्धाभृज्ञा सन्तुष्टःतं सान्त्वयन् तद्वणिचिह्नं श्रीवत्सचिह्नमिव भावयन् सर्वेषां तदीयमहिमप्रकाशनाय चुवुक-व्रणस्थाने सर्वदा सुगन्धिवनसारचूणं धारयन् तदीयखनित्रमि तदीयवै-भवस्यापनाय सर्वे छोकसंदर्शनयोग्यस्थ्र स्थापयन् वस्त्रभूषणमास्यादिभिः तंच सभाजयामास ॥

कदाचिदनन्तार्यविरचिते श्रीरामानुजारामे चिरं स्वैरविहारं कुर्वाणौ राजदम्पतीवेषम्षितौ श्रीपद्मावती श्रीनिवासौ कस्यांचिद्राव्यां कुत्रचित् निकुक्के निलीनः अनन्तार्यः प्रगृद्ध कचित्तरों लतापारोन बद्धुमाकर्षन् श्रीवेंकटनाथे कथंचिद्धस्तौ विमोच्य पलायिते पद्मावतीदेवीं पलायितुमशक्नुवन्तीं मोस्तात तात तवाहं पुत्रीभवामि स्त्रियमनपराधिनीं मां मुक्केति करुणं वदन्तीं चम्पकवृक्षे कचन लतापारोन निवध्य भत्स्यम् तदोयवृत्तान्तंच पृच्छन् पार्श्वतएवावतिष्ठमानः प्रातर्भगवन्मिन्दरमागतैर्चकपरिचारके भगवद्वक्षोन्तिस्यक्षिण्ठकालय पद्मावतीमलभमानेभगवता कंचन पुरुषमाविष्टेन ज्ञापितवृत्तान्तिभगवदाज्ञया पद्मावतीमलभमानेभगवता कंचन पुरुषमाविष्टेन ज्ञापितवृत्तान्तिभगवदाज्ञया पद्मावतीमनन्तार्यच आनेतुमागतैर्विदितवृत्तान्तस्सद्यो महापचारं मन्वानस्सन् देवीं पद्मावतीं चम्पकतरुवन्धनात् विमोच्य क्षामयित्वा कृतनित्यकृत्यः प्रागुक्तनिजवाक्यसत्यताचिकीर्षया परिणययोग्यकन्याद्शामापद्य पुत्रीभावं भजमानां पद्मावतीदेवीं सपुष्पिटकं कक्षे दधानः भगवन्तमुपसद्य वन्दमानः क्षामयन् कांचन मालां निजकण्ठादुद्धृत्य आत्मनः सगवन्तमुपसद्य वन्दमानः क्षामयन् कांचन मालां निजकण्ठादुद्धृत्य आत्मनः कण्ठे निक्षिण्य सभाजयते त्वदीयामिमां कन्यां मह्यं देहीतिचाभ्यर्थयते

श्रीनिवासाय देवीं समर्पयन् समर्प्यमाणांच देवीं सर्वेष्वचैकपरिचारकेषु संपद्यत्मु सद्यःसमुर्ह्युत्य यथापुरं किष्ठकाल्यकनकमयपद्मावतीरूपिणीमेव संभृतां सार्श्ययं सहसर्वेः संपद्यन् ततःप्रभृति पद्मावतीदेवीतातइति श्रीवेंकट-नाथश्चशुरइतिच समंततः सेवस्संगीयमानः तदातदा वेंकटनाथदर्शनकालेषु

' मच्छ्रीपुत्रीयुक्तवक्षस्थलेति प्रबूते मत्पाणभूतेतिचापि । त्वह्रंष्ट्रायेणाण्डभित्ते विभिन्न प्रोत्रीताया भूमिदेव्याः प्रियेति । प्राक्सप्ताशन्युप्रयोपान्महोक्षान् जित्वात्ताया गोपपुच्याः प्रियेति । मत्कन्या श्रीरङ्गभूनित्यवासिन्नाहं जानाम्यार्तिसीमानमस्याः '।।

इत्येवमर्थो श्रीमुखसूत्तयाख्य द्राविडत्रह्मसंहितासप्तमकाण्ड द्वितीयश्रीमुखसूक्त-नवमगाधां एकाकन्येत्यादिषु कन्याग्रव्दितं मनः कन्यास्थाने स्वात्मानं मातृ -स्थाने श्रीवेंकटाद्रीग्रं श्रीरङ्केशस्थानेच भावियत्वा मच्छ्रीपुत्रीशब्दवाच्यतया स्वपुत्रीभावापन्नपद्मावतींचानुसन्धाय स्वयं श्रीवेंकटनाथविषयामनुसन्दधानः तदनन्तरजातां स्वपुत्रीं यथोकवृत्तान्तविशेष प्रत्यभिज्ञापिकया मच्छ्रीपुत्रीसं-ज्ञया संज्ञावतीमकार्षीत् ॥

कदाचिदन-तार्यः श्रीरामानुजारामे तुल्सीकुपुमापचयं कुर्वन् करे केनचिद्रोगिना दष्टो भोगिद्रष्टं करं श्रीरामानुजचरणावेव शरणिनत्यनुसंद्धानः सद्यः कुर्युमैरपमृजन् स्वामिपुष्किरिण्यां स्नातःसन् विषनिर्हरणसोत्कण्ठानन्ते-वासिनो निवर्त्य भगवन्तमुपतिष्ठमानः भगवता श्रीनिवासेन किमिति विष-निर्हरणप्रयत्नादुपरतोऽसीति पृच्छ्यमानः स्वावतारबीजं फणिराजांशं स्वय-मनुसंद्धानः यदि दंशनिकयाकर्ता फणी बलवान् तदा अहं विरजानदीमव-गाह्य विधूतकरुमपः श्रीवेकुण्ठनाथं परिचरेयम् यदिच दंशनिक्रयाकर्मीम्तः फणी बलवान् तदा पुनिरहैव स्वामिपुष्किरणीमवगाहमानो भवन्तमेव परिचरेयम् । उभयधाऽपि नक्षतिरिति तूष्णीमुपरतोऽस्मीति विज्ञाप्य सुखम-वतस्थे।।

कदाचिद्यामुनमण्डपे बहुरुकुसुममारिकागुम्भनैकपरायणोऽनन्तार्यः तदीयाध्यवसायं परीचिक्षुषुणा भगवता अर्चकमुखेन तदाह्वानाय चोदितेन

टूतेन समाह्तः तदा अनागतः कुमुममालिकागुम्भनकार्यं निर्वर्त्ये मालासंभृत कण्डोल्रशिरस्क एवागतः भगवता मदाह्वानसमयएव कुतो नागतोऽसि मदा ज्ञातिलङ्किनं त्वामितो निष्कासयामिचेत् किंकरिष्यसीति पृष्टः भगवन् वेंकट नाथ किंते छित्रं ममत् मालतीकयममुकलानि विदलहलानि पश्चादशक्य गुम्भनानि विशीर्णगन्वीनिच भविष्यन्ति ततो न तदैवागन्तुमवसरोऽभूत् नचाचार्यनियमितके ऋर्यमपि वा परित्यज्य तदितरत्वदीयके ऋर्य कर्तव्यमिति कश्चिद्दित निर्वन्धः । परेणागत्याधिष्ठितः श्रीवेंकटमहाचलइति श्रीमखसूत्त्वा च्यद्राविडब्रह्मसंहितातृतीयकाण्डतृतीयश्रीमुखसूक्ताष्टमगाधायां प्रतिपाद्यत तत्त्वद् शिशिखामणिना श्रीपराङ्कशदिव्यसूरिणा अत्र विराजमाने श्रीवेंकटाचरे मध्ये समागत्य त्वयाधिष्ठानं कृतिमित्यभिधानेन तवममच साधारणे अस्मिन श्रीवेंकटाद्रौ वारदिवसप्रागागममात्रेण कथमस्मान्मां त्वं निष्कासयितमईसि किंमां मधुरकविदिव्यस्रिकलामधीत्य तदीयनिष्ठामन्तिष्ठन्तमाचार्येकशरण ततो मधुरकविदासभावमापन्नंच नजानासीति प्रतिवदन् तादृशं तदीयमाचार्य निष्ठादाढर्घमाळोक्य तुष्टेन भगवता किंतेऽपेक्षितं तवाचार्यनिष्ठया भशमहं तुष्टोऽस्मि मोक्षस्तु श्रीरामानुजमुनिचरणैकशरणस्य तव करगतएव वर्तते । न स ते मया देयः । अपरं किनुवा कांक्षस्वेति पृष्ठो धन्यधन्यमात्मानं मन्य मानः भवरकैंकर्यमन्तरेण किंमेऽपेक्षितं वर्तते इहामुत्रच तदेवाविच्छिन्नं र वर्धयस्वेति प्रार्थयन् तदीयनिष्कामतां वीक्ष्य नितरां तुष्टेन भगवता त्वत्संबन्धि संबन्धिनां मानुपाणासमानुपाणांचाहं मोक्षं दास्यामीति वैशेषिकवररुक्षण पारितोषिकदानेन परितोषितः मधुरकविनिष्ठां भजमानस्य ममेहशभगवदनुष्रह लाभेनेतःप्रभृति मदीयानां मध्रकविदास इत्येव दास्यनामभवत्विति व्यवस्थ कुर्वन् ततःप्रभृति विशेषतः सर्वेः समाश्रीयमाण आसीत् ॥

कदाचिदनन्तार्येण प्राकारे सगोपुरे निवध्यमाने तत्पार्थे संजातस्य समन्ततः प्रस्तबहुरुशाखस्य कस्यचिचम्पकभूरुहस्य प्राकारप्रणयनविरोधिनः छेदनप्रसङ्गे श्रीवेंकटनाम्न्यस्मत्स्वामिनो महनीयाचर्छे यः कश्चिद्पिवा जायेयेति श्रीकुरुशेखरदिव्यसूरिसंहिताचतुर्थश्रीसूक्तदशमगाधायामभिहितरीत्या कोनुवा दिव्यसूरिरित्थं भृतो जातो भवेत्। एतद् चलवर्तिनः स्थावरजङ्गमास्सेर्वेऽप्य-प्राकृतप्राणिन इतिहि पुराणेऽप्यभिधीयते तस्मालेष छेतुमई इत्यनुसंद्धानेन निह्नरात्रौ भगवन्तं ध्यात्वा तरुक्षपिणं नित्यसूरिंच भगवन् भगवद्वप्रमार्गात् किंचिद्रपेहीति प्राथयता सुप्तेन प्रातः प्रवृद्धेन तं चम्पकवृक्षं भगवद्वप्रमार्गाद्येत-मालोकयताच तेन यथावदेव प्राकारो निर्मापितोऽभृत्।।

ततो हेनोरयं चम्पकपाकार इति सुप्रसिद्धोऽभूत् । कदाचित् श्रीवेंकटनाथमिनिन्दंतुं श्रीरङ्गनगरादागतेषु वात्स्यवरदार्थप्रभृतिषु श्रीवेंकटशैलमधिरोहत्यु केपुचित् श्रीवैप्णवेषु गिरिसोपानपरंपरारोहणपरिश्रान्तेषु श्रुतिपासातुग्षु परमकारुणिकः श्रीवेंकटनाथः अवल्लिनतश्रीवैप्णववटुवेषः चित्रान्नपात्रपाणिः तेपामिममुखमागम्य तेभ्यआनीतचित्रान्नं दातुं प्रवृत्तः अनिधकारिताशङ्कया तैस्तस्मात्तदंत्रं प्रहीतुं सिन्दिहानैः भो वटो कस्त्वमिस कस्यवा
शिप्योऽसि किनामासि कुत्रत्यिमदंचित्रान्नं 'पद्यमङ्कुलिविच्छेदः इत्यादिशास्त्रण दासलक्षणतया चोदितं शिष्यस्य नित्यानुसन्वेयमन्त्ररूपं त्वदाचार्यपद्यंच किंरूपम् । तदेतत्सर्वं वदेति पृष्टः श्रीवैप्णवोऽस्मि श्रीशैलानन्तस्र्रेः
शिप्यो मधुरकविदासनामाहमिस्म केनचिद्य्यनीनेन भवतां श्रान्तिमाकणयता अनन्तार्थण भगवन्निवेदितिमिदं चित्रान्नं युष्मदर्श्व घेषितम् । गृद्धतामुपभुज्यतामित्यभिधाय इदंच मम नित्यानुसन्वेयमन्त्ररूपमाचार्यपद्यमितिच
वदन ,

' अखिलात्मगुणावास मज्ञान तिमिरापहम् । आश्रितानां सुशरणं वन्देऽनन्तार्यदेशिकम् '॥

इति कंचन मन्त्रं सद्यो निर्माय पपाठ । तद्नु पुनरिष तैः श्रीवैष्णवैः भो वटो ! किमिस्मिन्मन्त्रे तव परमाचार्यसंबन्धस्त्वदाचार्यस्य विद्यमानतया प्रतिपादितो नद्दश्यते किं भवता संप्रति कल्पितोऽसौ मन्त्रइति पृष्टस्सवदुः भो आर्थाः अस्मदाचार्यविषयौ द्वौमन्त्रौ तत्रैकस्सदाचार्यरुक्षणगुणातिशयपरः अपरस्तु सदाचार्यसंबन्धातिशयपरः तत्र प्रथमस्तु प्रागुक्तः द्वितीयमप्याकर्णे- यन्तु भवन्त इत्यभिधाय—

श्रीमद्रामानुजाचार्य श्रिपदांभोरुहद्रयम् । सदुत्तमाङ्गसन्धार्यमनन्तार्यमहं भजे ॥

इति द्वितीयमपि भञ्चन मन्त्रं निर्माय पठन् ततस्समाहितचित्तेषु तेषु श्रीवैष्णवेषु चित्रान्नं गृहीत्वा भोक्तुमुपक्रममाणेषु तेभ्योऽनुज्ञां दत्वा किञ्चि- त्पुरस्तादेवाजगाम ।

ततस्ते श्रीवैष्णवास्तं भगवत्प्रसादं भुत्तवा गतश्रमाः शनैश्शनैः शैलमारुद्धानन्तार्थमभिवन्दमानाः तेनच स्वागतं पृष्टाः भगवन् भगवदन्तेवासि-मधुरकविदासब्रह्मचारिहस्ते भवत्वेषितेन भगवत्प्रसादेन सुतृप्ता गताध्वश्रमाः सुखमागच्छाम इत्यवोचन् ।

तदनु कोनुवा मधुरकविदासो नाम मदन्तेवासी ब्रह्मचार्यत्र वर्तते । नच भवतां भगवत्प्रसादो मयाऽनुपेषितः नवा भवदागमनवृत्तान्तो मया ज्ञातः । सर्विमिदं भवतामध्वश्रममसहमानस्य भगवतश्चिष्टितमित्यनन्तार्येण अभिहितास्ते वैष्णवाः मध्येमार्गं तद्वदुचेष्टितं सर्वमिष व्यज्ञापयन् ।

तदनु तं वृत्तान्तमाकणियतो विस्मयमानस्यानन्तार्थस्य गोष्ठघां वर्तमानाः सर्वेऽप्यार्था इदं सर्वमाकणियन्तो विस्मयमानमानसाः अहो श्रावेंकटनाथः अनन्तार्थस्य महासदाचार्यरुक्षणपोष्करुयं आचार्यसंबन्धभूयस्त्वं च स्वयमेवाभिधाय तिच्छिष्यमावंच द्धानः स्वस्य तिस्मित्रिरित्तशयाभिमानसद्भावमिखरुजनानवगमयति । स्वस्यैतिच्छिष्यभावानुसन्धाने किं कारणिमितिचेत् श्रीवेक्कटनाथाय शङ्कचकप्रदातुभगवतो रामानुजमुनेस्तं प्रत्याचार्यत्वात् शेषांशम्तस्य अस्य अनन्तार्थस्यांशभूतेन भगवद्रामानुजमुनिना एकवस्तुत्वात् ।

'श्रीमद्रामानुजाचार्य श्रीपदांभोरुहद्वय' मिति तदीयचरणारिवन्द्रू-पतामस्य ब्रुवाणेन भगवतैव तदंशरूपतायाः ख्याप्यमानत्वाच तद्गताचार्यत्वा-नुमन्धान परिवाहरूपमत्रत्यमाचार्यत्वानुसन्धानमेव तत्र मूळं भवितुमर्हतीति निश्चिन्वानाः ततोऽनन्तार्ये विशेषप्रतिपत्तिं कुर्वाणाः इतःप्रभृति भगवता श्रीवेद्वरनाथेन परमादरेण निबद्धाविमावेव मन्त्रावनन्तार्यान्तेवासिभिः आचा- र्यमन्त्रतया समादरणीयाविति श्रीरामानुजमुनेद्रांशरथिक्रेरेशादिषु त्रिद्ण्डपादु-काजलपवित्रादिरूपतावत् श्रीवेङ्कटनाथवचनप्रामाण्येनानन्तार्थे चरणारविन्द-रूपताऽपि व्यवस्थिता सर्वेरनुसन्धेयेतिच व्यवस्थामकार्षुः ।

कदाचिच्छ्रीरङ्गनगरे श्रीभगवद्रामानुजमुनिमाश्रितेषु कुमारानिदालु धनुर्दासः (१) कुमारमहाविष्वाणाधिराजः (८) अर्जुनम्रामपूर्णः (३) लघ्वार्यः (४) इत्येतेषु चतुर्वार्तपन्नेषु आर्तिपकर्पवशात् स्वपाप्यपासये त्वरञ्माणेषु श्रीरामानुजमुनिनियमनानुरोधेन तत्र पूर्वेषु त्रिषु तत्रतत्र स्वस्वरुचित्वरापरिपा-कानुगुण तत्तत्स्वस्वपाप्यलाभपरिवृत्तेषु चतुर्थो लब्बायोंऽपि सहसैव परमपदं कांक्षमाणः पानीयालामे शुप्किजिह्नो ब्रियमाणस्तृषार्तहव संसारमरुकान्तारे तापत्रयाभिम्तोऽहं सद्य एवापर्यातामृतालामे प्राणधारणं न लभ इति विज्ञापि-तेन श्रीरामानुजमुनिना भो रुघ्वार्य तवाभिमतप्राप्यप्रदः श्री**वेंकटनाथ**:खळु तत्र गत्वा अनन्तार्थरचितसमुचितपुरुषकारेण भगवन्तमुपसद्य पुरुषार्थं प्रामु-हीति पत्युक्तः श्रीवेंकटनाथे पावण्यातिशयात् सद्यएव निर्गतः श्रीवेंकटादि-मासाच अनन्तार्थमभिवन्च स्वाभिष्रायं श्रीरामानुजमुनिदिव्याज्ञांच तस्मै विज्ञाप्य भगवन्ननन्तार्य त्वदीयपुरुषकारेणैव श्रोवेंकटनाथो मां सद्यो रिक्षतु-मईतीति प्रार्थितेनानन्तार्येण अयंखलु लब्बार्यः परमार्तिसंपन्नः सकलकल्याण-गुणशाली सदाचार्यपदमुख्याभिषेयः श्रीमान् रामानुजमुनिरस्याचार्यो नियन्ता पुरुपार्थपदाताच श्रीवेंकटनाथः सर्वज्ञः सर्वशक्तः समस्तकल्याणगुणगणमहो-द्धिः । अतोऽस्यापेक्षितपुरुपार्थः सद्यः संभवितुमईत्येव ।

नग्तलु सर्वज्ञ सर्वज्ञके परमपुरुषे पुरुषार्थं प्रदातुमुद्युक्ते कश्चिदन्यो-ऽस्ति निरोद्धा । नित्यानपायिनीचाखिलजगन्माता श्रीः अस्योरस्स्थलं क्षणमि नजहाति ।

एवंस्थिते सद्यःपुरुषार्थासंभवाशङ्काया नावकाशलेशः अतो मत्तोऽयं व्याजमात्रतया पुरुषकारकृत्यं वाच्छति । अनुशास्तिच मां पुरुषकारकृत्ये भगवान् रामानुजमुनिः । अतोऽवश्यमेवास्मिन्वषये पुरुषकारकृत्यमाचरणीय-मित्यनुसंद्धता समाहितचित्तेन भो लब्बार्य एहि 'तर्हि भगवद्गामानुज-

दिव्याज्ञानुसारेण भगवन्तमुपगच्छावेत्यभिहितस्तेन सहैव श्रीवेंकटनाथमुपा-सदत्॥

तद्न्वनन्तार्थेल्ध्वार्थयो द्वेयोरापे भगवन्तं प्रणिपत्य मन्दिरान्तःप्रविद्य भगवत्संनिधौ स्थितयोः भगवानपि श्रीवेंकटनाथः करुणाशीतलकटाक्षसेचनपूर्वकं तीर्थश्रीशठकोपमाल्यशेषवस्त्र दिव्याङ्गरागादीन् प्रसाद्य तैरलेकृताङ्गौ तौ प्रसादस्वीकारानन्तरमपि कंचित्कालं तिष्ठन्तौ वीक्षमाणः शङ्किनमनाः
भो अनन्तार्थ किं किंचिद्विज्ञापयितुकामद्दव तिष्ठसि यदि किंचिद्विज्ञापनीयमस्ति तिर्द्धि तिद्वज्ञाप्यताम् माकृथादशङ्कामिति चोदितेऽनन्तार्थे भोस्स्वामिन्
अयं ल्यार्थ आर्तप्रवस्सम् भगवता रामानुजमुनिना नियमितः परमपुरुपार्थमद्यैव त्वतो ल्यां अर्थत्रपत्रस्तम् भगवता रामानुजमुनिना नियमितः परमपुरुपार्थमद्यैव त्वतो ल्यां अर्थत्रपत्रस्तम् भगवता रामानुजमुनिना नियमितः परमपुरुपार्थमद्यैव त्वतो ल्यां आश्रितवात्सल्येकजलधिः सर्वशक्तिः समस्तकल्याणगुणगणमहोदिधिरसि किमधिकं विज्ञापनीयमस्तीति विज्ञापयित सित ततो ल्यां स्वीकुरुप्वेति ।
दिविषदां राष्ट्रमूतं परमव्योमपदं तुभ्यमहं दत्तवानिस्म स्वीकुरुप्वेति ।
दिविषदां राष्ट्रमपि त्वं वीक्षस्वेति मोक्षमिप दद्यादिति दिव्यसूरिगाधोक्तप्रकारेण परमप्राप्यमूतं परमं पदं प्रादात् ।

ततो रुघ्वार्यः श्रीवेंकटनाथमहोदारतां वीक्ष्य संतुष्टः भो अनन्तार्य श्रीवेंकटनाथः स्वस्वरूपं विस्मृत्य मत्स्वरूपं पश्यितचेत् मस्रं दातुं पुराणानि नरकस्थानानि न पर्याप्तानि अपूर्वाणि महानरकस्थानानि बहूनि स्रष्टव्यान्येव। मदीयानादिजन्म परंपरानुष्ठित पाप परंपराणामपरिमितत्वात् स्वतन्त्रस्यापराध-परामशें दण्डनोद्यमस्यापरिहार्यत्वाच्च मत्स्वरूपमपरामृश्य स्वस्वरूदं परामृशितिचेत् महोदारस्यास्य मस्रं प्रदातुमद्य विद्यमानं पुराणं परमपदमि नपर्याप्तम्। अपूर्वाण्यनेकानि परमपदानि स्रष्टव्यान्येव। दिव्य-सूरिसूक्तिसिद्धत्वात्।। अन्यथा प्रार्थनापरिसमाप्तेः प्रागेवेत्थम् 'सोऽध्वनः परमाम्नोति तद्विष्णाः परमंपदम्', इति सकल्यंसाराध्वपरम पारमृतस्य परम-दुर्लभस्य परमपदस्य सद्यःप्रदानं कथिमव वटत इत्यनन्तार्थं विज्ञाप्य सद्य-प्रविप्ययोग जगाम।।